

Національний університет
„Києво-Могилянська академія”

Організація з безпеки та
співробітництва в Європі
Координатор проектів ОБСЕ в Україні

СТАН ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ ТА НАУКИ В УКРАЇНІ (результати дослідження)

Київ – 2009-2010

Зміст

I. Вступ	4
II. Загальний опис проекту.....	6
Обґрунтування та мета проекту	6
Відбір експертів	7
III. Методологія дослідження.....	11
Класифікація юридичних шкіл.....	11
Огляд ВНЗ України в контексті державного замовлення за правничими напрямками в 2011 році	20
Відбір вищих навчальних закладів	27
Класифікація циклів навчальних дисциплін	29
Оцінювання юридичної науки.....	38
Оцінювання міжнародного досвіду	39
IV. Юридична професія, доступ до неї та її вплив на юридичну освіту	40
Взаємозв'язок між юридичною освітою та юридичною професією: європейський контекст.....	41
Взаємозв'язок між юридичною освітою та юридичною професією: український контекст	43
Доступ до юридичної професії в Україні	49
Роль професійно-громадського середовища та держави у регулюванні юридичної освіти	54
V. Оцінювання змісту навчальних програм за циклами.....	60
Загальний огляд	60
Соціально-гуманітарний цикл і цикл дисциплін, що не притаманні для вищої освіти.....	62
Правничий історико-теоретичний цикл	64
Конституційно-правовий цикл	67
Адміністративно-правовий цикл.....	70
Кримінально-правовий цикл	74
Цивільно-правовий цикл.....	76
Міжнародно-правовий цикл	79
Цикл прикладних правничих дисциплін	81
Цикл вузькоспеціалізованих дисциплін	83
VI. Юридична наука.....	87
Державне регулювання та юридичне забезпечення наукової діяльності.....	87
Наукові і науково-педагогічні працівники.....	90
Присудження наукових ступенів в Україні.....	94
Спеціалізовані вчені ради та порядок захисту дисертацій	111
Вчені звання	114
VII. Організація навчального процесу та методика викладання правничих дисциплін	116
Організація навчального процесу	116
Методичне забезпечення дисциплін.....	120
Практична підготовка(виробнича, навчальна, педагогічна практика).....	123
Оцінювання	124
Навантаження.....	126
Підручники.....	129
Письмові роботи	131
Критерії оцінювання якості освіти	133
VIII. Аналіз досвіду регулювання та стану юридичної освіти та науки в окремих європейських країнах	134
Загальний огляд	134
Регулювання університетської освіти та природа університету.....	134
Регулювання стандарту юридичної освіти й акредитації.....	135
Передумови доступу до юридичної освіти та кількість випускників	136

Поняття й обсяг фахової підготовки.....	137
Поняття правничої професії та передумови доступу до неї.....	138
Оцінювання результатів фахової підготовки.....	141
Наукова діяльність.....	141
IX. Висновки.....	145
X. Додатки.....	147
Додаток 1. Рекомендації науково-практичної конференції «Верховенство права в українській правничій освіті»	147
Додаток 2 Рекомендації науково-практичної конференції «Вища юридична школа в Україні: виклики сьогодення»	162
Додаток 3. Технічні завдання експертів проекту	166
Додаток 4 Рекомендації науково-практичної конференції «Реформування адміністративного права як навчальної дисципліни».....	177
Додаток 5. Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи № R(2000)21 про свободу професійної діяльності правника	179
Додаток 6. Переклад змістів підручників з конституційного права.....	183
Додаток 7. Переклад змістів підручників з кримінального права та процесу.....	209
Додаток 8. Наказ Міністерства освіти і науки України Про затвердження норм часу для планування і обліку навчальної роботи та переліків основних видів методичної, наукової й організаційної роботи педагогічних і науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів	219
Додаток 9. Результати дослідження, присвяченого забезпеченню якості освіти	229
Додаток 10. Досвід Польщі у регулюванні правничої освіти та доступу до правничої професії	236
Додаток 11. Досвід Німеччини у регулюванні правничої освіти та доступі до правничої професії	245
Додаток 12. Досвід Франції у регулюванні правничої освіти та доступі до правничої професії.....	260
Principaux diplômes délivrés dans l'enseignement supérieur	262
Додаток 13. Досвід Великої Британії у регулюванні правничої освіти та доступі до правничої професії.....	267
Додаток 14. Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи № R(2004)4 про Європейську Конвенцію з прав людини в університетській освіті та професійному навчанні	275
Додаток 15. Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи № R(2000)8 про дослідницьку місію університетів	280
Додаток 16. Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи № R(2007)6 про відповідальність держави за вищу освіту та наукові дослідження.....	286

I. Вступ

Сьогочасний стан вищої юридичної освіти позначається суперечливими характеристиками: кількість вищих навчальних закладів, що випускають правників, в Україні нині сягає майже 300, тоді як у Польщі їх налічується лише 25 (із яких 10 – приватні), у Німеччині – 42, у Великій Британії – 97 і навіть у Сполучених Штатах Америки – менше 200. Водночас до рейтингу вищих юридичних шкіл України «Компас-2010» було включено 90 навчальних закладів і лише 7 із них отримали від випускників, роботодавців та експертів понад 10 балів за 100-бальною системою.¹ Географія 87² з цих правничих шкіл охоплює 28 міст в усіх регіонах України, а їхній ліцензований обсяг достатній для того, щоби щорічно випускати 38 624 бакалаврів та 36 135 спеціалістів і магістрів.

Порівняльну характеристику співвідношення чисельності населення, кількості юридичних шкіл і їх випускників в обраних країнах подано в таблиці 1.

Таблиця 1. Співвідношення чисельності населення, кількості юридичних шкіл і їх випускників у Польщі, Німеччині, Франції, Великій Британії та Україні

Країна	Чисельність населення (тис. осіб)	Кількість вищих навчальних закладів, що готують юристів	Кількість випускників-правників щороку	Кількість випускників-правників на 1000 населення	Кількість юристів
Польща	38 441	28 ³	6 037 ⁴	1,6	7 053 адвокатів 18 953 юрисконсультів
Німеччина	81 417	42 ⁵	10 696 ⁶	1,3	151 057 адвокатів і повірених 20 138 суддів та прокурорів
Франція	65 312	43 ⁷	30 000	4,6	43 977 ⁸
Велика	62 698	90 ⁹	13 000 ¹⁰	2,0	18 400 ¹¹ адвокатів

¹ Див. рейтинг вищих навчальних закладів «Компас-2010» за напрямками підготовки: <http://issuu.com/romankakulya/docs/compass-2010?mode=embed&viewMode=presentation&layout=http%3A%2F%2Fskin.issuu.com%2Fv%2Fflight%2Flayout.xml&showFlipBtn=true>

² Сюди належать ті заклади, інформація про які була доступна.

³ 16 юридичних факультетів у державних вищих навчальних закладах та 12 – у приватних.

⁴ Дані за 2008/2009 навчальний рік.

⁵ Лише навчальні заклади з повноцінними юридичними факультетами.

⁶ Кількість осіб, які склали Перший державний юридичний іспит та допущені до фахового стажування в 2007 році.

⁷ http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_law_schools_in_France

⁸ Із них 14 145 є практикуючими юристами, 12 485 – партнерами юридичних фірм, 8 549 – помічниками юристів і 2 594 – найнятими юристами.

⁹ Факультети/школи/коледжі, дипломи яких визнані Радою стандартів Об'єднання адвокатів як «дипломи правника для здобуття кваліфікації» станом на лютий 2011 року.

¹⁰ На жаль, статистики щодо кількості вступників або випускників юридичних шкіл бракує, однак наявні дані про кількість охочих пройти курс юридичної практики у 2010 році (9 337) та курс професійної підготовки адвокатів у 2009 (2 657).

Британія					139 666 юрисконсультів ¹²
Україна	45 134	87 ¹³	34 525 ¹⁴	8,0	28 944 адвокати 8 000 суддів

Зважаючи тільки на ці цифри, вже можна поставити під сумнів перш за все доцільність такої кількості юристів. За даними Міністерства освіти і науки, перевипуск юристів в Україні становить 400 відсотків, а роботу за спеціальністю знаходить лише один із 12 випускників юридичних факультетів.¹⁵ З огляду на це, виникає інше запитання: для яких професій вища освіта готує фахівців-правників та, зрештою, які професії слід вважати правничими?

Крім того, постає проблема якості професійних знань і навичок випускників усіх цих навчальних закладів, а також відповідності цих знань і навиків потребам правничої професії. Зрештою, питання фахової підготовки неминуче зводиться до проблеми формування освітніх стандартів (навчальних планів, змісту навчальних дисциплін, методик викладання й оцінювання) та контролю за їх дотриманням.

Цей звіт є результатом дослідження, мета якого – розкрити означені проблеми й окреслити напрямки їх вирішення.

Оскільки у Великій Британії є лише два види юридичної практики, курс професійної підготовки адвокатів проходять ті, хто мають намір працювати адвокатами, а курс юридичної практики – всі, хто мають намір працювати за іншими юридичними фахами. Отже, можна стверджувати про приблизно 13 000 випускників юридичних шкіл щороку.

¹¹ Станом на грудень 2010 р:

http://www.barcouncil.org.uk/assets/documents/Table_5_Annual%20Statistics%202010.pdf

¹² Станом на 2008 рік: <http://www.lawsociety.org.uk/secure/file/183427/e:/teamsite->

[deployed/documents/templatedata/Publications/Research%20Publications/Documents/asr2008report.pdf](http://www.lawsociety.org.uk/secure/file/183427/e:/teamsite-deployed/documents/templatedata/Publications/Research%20Publications/Documents/asr2008report.pdf)

¹³ Вищі навчальні заклади, які випускають правників і про які вдалося отримати інформацію щодо їхнього ліцензованого обсягу.

¹⁴ Ліцензований обсяг для підготовки спеціалістів і магістрів за спеціальностями «Право» та «Правознавство».

¹⁵ Див., зокрема: <http://www.dt.ua/3000/3300/64675/>

II. Загальний опис проекту

Обґрунтування та мета проекту

Співпрацю Координатора проектів ОБСЄ в Україні та Національного університету «Києво-Могилянська академія» (НаУКМА) для вдосконалення правничої освіти було започатковано ще в 2005 році. Одним із плодів спільних зусиль НаУКМА та Координатора проектів ОБСЄ в Україні у сфері покращення якості правничої освіти в Україні, став, зокрема, пілотний курс із верховенства права, започаткований у НаУКМА за підтримки Координатора проектів ОБСЄ в Україні. На базі цього курсу робоча група в складі провідних фахівців-правників із усієї України, сформована Координатором проектів ОБСЄ в Україні, розробила проект навчальної програми курсу «Верховенство права». Проект навчальної програми було представлено та схвалено під час науково-практичної конференції «Верховенство права в українській правничій освіті», що відбулась у жовтні 2008 року. Рекомендації Конференції та проект навчальної програми курсу «Верховенство права» подано в додатку 1.

Запропоноване дослідження було започатковане у 2009 році в рамках проекту «Підтримка вдосконалення програми викладання адміністративно-правових дисциплін у вищих навчальних закладах України», який був розроблений та підтриманий Координатором проектів ОБСЄ в Україні у відповідь на запит НаУКМА. Метою такого дослідження, здійсненого у рамках проекту, було зробити зріз змісту та методики викладання адміністративно-правових дисциплін в Україні, а також продемонструвати передовий кращий міжнародний досвід викладання адміністративного права.

Результати дослідження методики викладання адміністративно-правових дисциплін викликали багатозначну кількість запитань, що стосуються не лише викладання окремого циклу дисциплін, а й сучасного становища вищої юридичної школи в Україні. Питання, які виникли в результаті цього дослідження, обговорювалися під час науково-практичної конференції «Вища юридична школа в Україні: Виклики сьогодення», що відбулася у червні 2010 року, лягли в основу рекомендацій Конференції, які подані у Додатку 2. Це спонукало партнерів: – Координатора проектів ОБСЄ в Україні та Національний університет «Києво-Могилянська академія» – продовжити співпрацю, та розширити предмет і обсяги дослідження.

Таким чином, у 2010 році в рамках спільного проекту було проведено ґрунтовне дослідження формату та методики викладання дисциплін конституційного та кримінально-правового циклів, а також загальної академічної структури викладання у вищих

навчальних закладах України та інших країн.

Відбір експертів

Експертів проекту на всіх стадіях було відібрано на умовах відкритого конкурсу відповідно до стандартів відбору експертів ОБСЄ. Експерти є представниками вищих навчальних закладів із різних регіонів України (технічні завдання експертів див. у Додатку 3). Крім того, на умовах конкурсу було відібрано експерта, відповідального за розробку програми для статистичної обробки інформації (технічне завдання див. у Додатку 3). Зрештою, до роботи над дослідженням та цим звітом долучилися експерти Координатора проектів ОБСЄ в Україні. Таким чином, це дослідження є спільною працею фахівців, імена яких подано в таблиці нижче.

АЗАРОВ Денис	К. ю. н., доцент кафедри галузевих правових наук Національного університету «Києво-Могилянська академія»	Експерт із кримінального права
АЛЕКСАНДРОВА Наталя	К.ю.н., доцент кафедри державно-правових наук Національного університету «Києво-Могилянська академія»	Координатор дослідження, експерт із адміністративного права
АНТОНОВИЧ Мирослава	Доктор права, доцент, завідувачка кафедри міжнародного права і спеціальних правових наук факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія»	Експерт із оцінки якості вищої освіти
БОНЯК Валентина	К.ю.н., начальник кафедри конституційного та міжнародного права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, полковник міліції	Експерт із конституційного права та прав людини
ГОЛОВАТИЙ Сергій	Д.ю.н., народний депутат України, голова Комісії зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права	Експерт із конституційного права та прав людини, експерт із оцінки структури та динаміки присудження вчених ступенів
ДЕШКО Людмила	К.ю.н., заступник декана з міжнародних освітніх програм Донецького національного університету	Експерт із конституційного права та прав людини
ЗАВЕРУХА Ірина	Д.ю.н., професор, завідувач кафедри адміністративного та фінансового права юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка	Експерт із оцінки міжнародного досвіду (Польща), експерт із оцінки структури та динаміки присудження вчених ступенів

КОЛІСНИК Віктор	Д.ю.н., професор кафедри конституційного права України Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»	Експерт із конституційного права та прав людини
ЛУК'ЯНЕЦЬ Дмитро	Д.ю.н., завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін Української академії банківської справи Національного банку України	Експерт із адміністративного права
МІШИНА Наталія	Д.ю.н., професор кафедри конституційного права Національного університету «Одеська юридична академія»	Експерт із конституційного права та прав людини
ПОНОМАРЕНКО Юрій	К.ю.н., доцент кафедри кримінального права Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»	Експерт із кримінального права
ПУХТЕЦЬКА Алла	К.ю.н., старший науковий співробітник Інституту держави і права ім. Корецького	Експерт із оцінки міжнародного досвіду (Франція)
РИЖКОВ Геннадій	Викладач адміністративного права та адміністративної юстиції, Інститут міжнародних відносин Національного університету імені Тараса Шевченка	Експерт із оцінки міжнародного досвіду (Німеччина)
СИРОЇД Оксана	Національний менеджер проектів Координатора проектів ОБСЄ в Україні	Керівник проекту, експерт із оцінки міжнародного досвіду (Велика Британія)
СТЕЦЬОК Петро	Суддя Конституційного Суду України, к.ю.н., доцент кафедри конституційного права Київського національного університету імені Тараса Шевченка	Експерт із конституційного права та прав людини
СУЩЕНКО Володимир	К.ю.н., доцент кафедри державно-правових наук Національного університету «Києво-Могилянська	Експерт із кримінального права

	академія»	
ХРИСТОВА Ганна	К.ю.н., доцент кафедри теорії держави і права Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»	Експерт із конституційного права та прав людини
ШКОЛИК Андрій	К.ю.н., доцент кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Львівського національного університету імені Івана Франка	Експерт із адміністративного права
ЯШИНА Юлія	Виконавчий директор маркетингової компанії ADD VALUE	Експерт із розробки методології та проведення кількісного аналізу

III. Методологія дослідження

Дослідження складалося з кількох етапів і включало декілька напрямків, для кожного із яких робоча група з представників Координатора проектів ОБСЄ в Україні, координатора дослідження та експерта з розробки методології та проведення кількісного аналізу визначила відповідну методологію.

Класифікація юридичних шкіл.

Для потреб дослідження було використано перелік вищих навчальних закладів України, що увійшли до рейтингу «Компас-2010», як такі, що надають вищу освіту за напрямками спеціалізації «Право» та «Правознавство». Перелік і ліцензований обсяг цих вищих навчальних закладів подано в таблиці 2.

Таблиця 2. Перелік і вищих навчальних закладів і їхній ліцензований обсяг для підготовки правників

Вищий навчальний заклад	Місто (регіон)	Ліцензований обсяг (осіб), денна форма навчання					Ліцензований обсяг (осіб), заочна форма навчання					Разом
		Бакалавр (право, правознавство)	Спеціаліст (право, правознавство)	Спеціаліст (правоохоронна діяльність)	Магістр (право, правознавство)	Магістр (правоохоронна діяльність)	Бакалавр (право, правознавство)	Спеціаліст (право, правознавство)	Спеціаліст (правоохоронна діяльність)	Магістр (право, правознавство)	Магістр (правоохоронна діяльність)	
Академія адвокатури України	Київ	175	175		50		175	175		50		800
Академія митної служби України	Дніпропетровськ	100	65		10		25	65				265
Академія муніципального управління	Київ	100	70		30		100	75		10		385
Академія праці та соціальних відносин Федерації професійних спілок України	Київ	200	100		10		200	100		10		620

Бердянський університет менеджменту та бізнесу	Бердянськ	50	50				50	50					200
Білоцерківський національний аграрний університет	Біла Церква	75					75						150
Буковинський університет	Чернівці	85					85						170
Відкритий міжнародний університет розвитку людини "Україна"	Київ	200	125	20			200	125	25				695
Волинський національний університет імені Лесі Українки	Луцьк	15	120	120			0	120	120				495
Дніпропетровський гуманітарний університет	Дніпропетро вськ	75	50				75	50					250
Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ	Дніпропетро вськ	400	200	125	150	25	400	200	175	50	25		1750
Дніпропетровський національний університет	Дніпропетро вськ	90	70	20			90	70	5				345
Дніпропетровський університет економіки та права	Дніпропетро вськ	90	75				75	75					315
Донецький державний університет управління	Донецьк	50		35			100		35				220
Донецький національний університет	Донецьк	350	188	62			250	188	62				1100
Європейський університет	Київ	100					100						200
Закарпатський державний університет	Ужгород	75					75						150
Запорізький національний технічний університет	Запоріжжя	75	30				75	60					240
Запорізький національний університет	Запоріжжя	150	105	40			120	120	40				575

Івано-Франківський університет права імені Короля Данила Галицького	Івано- Франківськ	100	100	30	100	100	30	460
Ізмаїльський інститут водного транспорту	Ізмаїл	50	50		50	50		200
Карпатський університет імені Августина Волошина	Ужгород	50			40			90
Київська державна академія водного спорту імені Петра Конашевича- Сагайдачного	Київ	75	75		75	75		300
Київський міжнародний університет	Київ	100		50	100		50	300
Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана	Київ	460		460	250		250	1420
Київський національний лінгвістичний університет	Київ	60	50		60	50		220
Київський національний торгово- економічний університет	Київ	120	80	60	120	100	60	540
Київський національний університет імені Тараса Шевченка	Київ	555	300	250	500	250	220	2075
Київський національний університет культури та мистецтв	Київ	160			160			320
Київський університет культури	Київ	100			100			200
Київський університет права НАН України	Київ	200	200	50	400	400	50	1300
Київський університет ринкових відносин	Київ	75	75	30	75	75		330

Київський університет туризму, економіки та права	Київ	75	75	25		75	75	25	350
Класичний приватний університет	Запоріжжя	150	115	40		250	210	60	825
Луганський державний університет внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка	Луганськ	700	700	60	50	700	700	60	3020
Львівська комерційна академія	Львів	80	80	25		80	80	25	370
Львівський державний інститут новітніх технологій та управління імені В'ячеслава Чорновола	Львів	75	50			75	50		250
Львівський державний університет внутрішніх справ	Львів	460	385	150		360	285	150	1790
Львівський національний університет імені Івана Франка	Львів	500	200	250		500	200	250	1900
Макіївський економіко- гуманітарний інститут	Макіївка	50	30			50	30		160
Маріупольський державний гуманітарний університет	Маріуполь	90	60	15		90	75		330
Міжгалузевий інститут управління Міністерства освіти і науки України	Київ	100	100			100	100		400
Міжнародний гуманітарний університет	Одеса	225	50	50					325
Міжнародний економіко- гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука	Рівне	50	50			50			150
Міжнародний	Київ	100	50	20		100	50	20	340

науково-технічний університет												
Міжнародний університет бізнесу та права	Херсон	50										50
Міжрегіональна академія управління персоналом	Київ	210	100	60	50		210	100	60	50		840
Національна академія внутрішніх справ	Київ	2340	2040		300	75	3040	2440		720	75	11030
Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького	Хмельницький	150		150			150		150			600
Національна академія прокуратури України при Генеральній прокуратурі України	Київ				150					150		300
Національна академія служби безпеки України	Київ	340	340		150	45	340	340		150		1705
Національна академія Служби безпеки України	Київ	340	340		150	45	340	340		150		1705
Національна академія управління	Київ	100	50		50		70	50		50		370
Національна юридична академія імені Ярослава Мудрого	Харків	2945			2650		2255	2000		450		10300
Національний університет біоресурсів та природокористування України	Київ	75	60		15		75	75				300
Національний авіаційний університет	Київ	125	100		75		125	100		75		600
Національний гірничий університет	Дніпропетровськ	50					50					100
Національний педагогічний університет імені Драгоманова	Київ	60	35		25		60	60				240

менеджменту									
Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля	Луганськ	250	285	15	150	100	10	810	
Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського	Сімферополь	60	40	20	90	60	30	300	
Тернопільський національний економічний університет	Тернопіль	120	85	50	120	85	60	520	
Ужгородський національний університет	Ужгород	85	65	20	85	85		340	
Українська академія банківської справи Національного банку України	Суми	70	50	20	70	70	20	300	
Український державний університет фінансів та міжнародної торгівлі	Київ	50	20	30	25	20	5	150	
Університет економіки та права "Крок"	Київ	130	80	30	130	100	30	500	
Університет сучасних знань	Київ	150	75		275	100		600	
Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди	Харків	100	75	25	100	100		400	
Харківський національний університет внутрішніх справ	Харків	1480	1200	300	1480	1200	300	5960	
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна	Харків	100	75	25	75	75	50	400	
Хмельницький університет управління та права	Хмельницький	130	100	30	100	100	30	490	

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького	Черкаси	50	50				50	30				180
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича	Чернівці	262	110	80			500	85	80			1117
Чернігівський державний інститут економіки та управління	Чернігів	50					50					100
Чернігівський державний інститут права, соціальних технологій та праці	Чернігів	482		60			535				418	1077
Разом		19479	10618	505	6817	320	18640	12903	555	7	230	74254

Серед вищих навчальних закладів України, що увійшли до рейтингу «Компас-2010», було виокремлено такі категорії (див. таблицю 3):

- 23 класичні університети з юридичними факультетами, які охоплюють 19% ліцензованого обсягу;
- 6 вищих навчальних закладів правничого спрямування, які охоплюють 21% ліцензованого обсягу;
- 10 вищих навчальних закладів правоохоронного спрямування, які охоплюють 37% ліцензованого обсягу;
- 48 вищих навчальних закладів фахового спрямування, відмінного від правничого, які охоплюють 22% ліцензованого обсягу.

Таблиця 3. Категорії вищих навчальних закладів та їхній ліцензований обсяг для підготовки правників

Категорія вищого навчального закладу	Разом ліцензований обсяг (осіб)	Бакалавр (право, правознавство)	Спеціаліст (право, правознавство)	Магістр (право, правознавство)	Спеціаліст/магістр (правоохоронна діяльність)
ВНЗ правничого спрямування	15 560	7 625	3 975	3 610	350
ВНЗ правоохоронного спрямування	28 315	13 315	10 700	3 160	1 140
ВНЗ фахового спрямування, відмінного від правничого	16 407	9 762	4 530	1 995	120
Класичний університет	13 972	7 417	4 316	2 239	-
Разом	74 254	38 119	23 521	11 004	1 610

Близько 3% правників випускають вищі навчальні заклади, де немає правничих факультетів, а створено переважно спільні економіко-правові факультети (див. таблицю 4).

Таблиця 4. Ліцензований обсяг для підготовки правників відповідно до рівня фахової спеціалізації у вищих навчальних закладах

Рівень фахової спеціалізації	Разом ліцензований обсяг (осіб)	Бакалавр (право, правознавство)	Спеціаліст (право, правознавство)	Магістр (право, правознавство)
ВНЗ правничого спрямування	14 570	7 425	3 775	3 550
Об'єднаний факультет	1 865	1 145	585	135
Правничий факультет	56 029	29 549	19 161	7 319
Разом	72 464	38 119	23 521	11 004

Переважну більшість правників (87%) випускають вищі навчальні заклади IV рівня акредитації, іще 3% фахівців – заклади III рівня акредитації (див. таблицю 5).

Таблиця 5. Ліцензований обсяг для підготовки правників відповідно до рівня акредитації вищих навчальних закладів

Рівень акредитації	Разом ліцензований обсяг (осіб)	Бакалавр (право, правознавство)	Спеціаліст (право, правознавство)	Магістр (право, правознавство)	Спеціаліст/магістр (правоохоронна діяльність)
III	2 337	1 817	460	60	-
IV	64 772	32 122	20 756	10 584	1 310
III, IV	7 145	4 180	2 305	360	300
Разом	74 254	38 119	23 521	11 004	1 610

Близько половини правників здобувають освіту заочно (див. таблицю 6).

Таблиця 6. Ліцензований обсяг для підготовки правників відповідно до форми навчання

Форма навчання	Разом ліцензований обсяг (осіб)	Бакалавр (право, правознавство)	Спеціаліст (право, правознавство)	Магістр (право, правознавство)	Спеціаліст/магістр (правоохоронна діяльність)
Денна	37 739	19 479	10 618	6 817	825
Заочна	36 515	18 640	12 903	4 187	785
Разом	74 254	38 119	23 521	11 004	1 610

Огляд ВНЗ України в контексті державного замовлення за правничими напрямами в 2011 році

У законодавстві передбачено такі джерела фінансування підготовки фахівців у правничій галузі:

- за рахунок видатків державного та місцевих бюджетів;

- за державним замовленням;
- за рахунок коштів фізичних (юридичних) осіб.

В умовах, коли бюджетне фінансування та самофінансування освіти (на основі платності освітніх послуг) співіснують, державне **регулювання** мережі ВНЗ юридичного спрямування здійснюється переважно **через інститут державного замовлення** бюджетних місць для навчання за спеціальністю «Правознавство». Важливу роль відіграють центральні органи виконавчої влади як щодо підпорядкованих їм ВНЗ, так і стосовно інших ВНЗ, яким вони надають цільові вказівки.

Аналіз нормативних актів, оприлюдненої інформації та повідомлень прес-служби Міністерства освіти, науки, молоді та спорту України не дозволяють виявити чітких і прозорих критеріїв для визначення державного замовлення на спеціальність «Правознавство» – можна хіба що засвідчити суттєві диспропорції в розподілі бюджетних місць серед правничих шкіл без огляду на рейтинг ВНЗ, його територіальне розташування, рівень кваліфікації професорсько-викладацького складу, спеціалізацію і т. ін. Зрештою, навіть серед провідних університетів виявлено значні диспропорції, які не дають змоги об'єктивно визначити рейтинг правничої школи та якість освітніх послуг.

Як приклад у таблиці 7 пропонуємо дані, оприлюднені на веб-сайтах ВНЗ щодо рекомендованих до зарахування абітурієнтів за державним замовленням у 2011 році та дані інформаційної системи «Конкурс» (вибір навчальних закладів базувався на критеріях, визначених у п. III.3).¹⁶

Таблиця 7. Рекомендовані до зарахування абітурієнти за державним замовленням у 2011 році

Вищий навчальний заклад	Державне замовлення, денна форма навчання	Державне замовлення, заочна та вечірня форми	Разом
Національний університет «Одеська юридична академія» ¹⁷	1140	41	1181
Інститут прокуратури та слідства			220
Факультет підготовки слідчих ОВС			160
Факультет цивільної та господарської юстиції			170
Судово-адміністративний факультет			90

¹⁶ Див.: <http://vstup.info>

¹⁷ Див.: <http://vstup.info/2011/i2011i227b.html>

Факультет адвокатури			70
Соціально-правовий факультет			100
Факультет міжнародно-правових відносин та юридичної журналістики			80
<i>Міжнародно-правова спеціалізація</i>	60		
<i>Спеціалізація «Юридична журналістика»</i>	20		
Факультет правової політології та соціології			28
<i>Політологія</i>	13		
<i>Соціологія</i>	15		
Факультет заочного та вечірнього навчання			41
Національний університет «Одеська юридична академія»			150
Відокремлені підрозділи¹⁸			
Національний університет «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого»	740	465	1205
Факультет підготовки кадрів для МВС України			350
Факультет підготовки кадрів для МЮ та Судової адміністрації України			240
Факультет підготовки кадрів для Державної пенітенціарної служби України			125
Інститут підготовки кадрів для органів прокуратури			300
Господарсько-правовий факультет			90
Факультет підготовки кадрів для Пенсійного фонду України			100
Київський національний університет ім. Т. Шевченка¹⁹	175	20	195
Юридичний факультет	125	20	145
Інститут міжнародних відносин	50		50
Національний університет «Києво-Могилянська академія»²⁰	15		15
Львівський національний університет ім. Івана Франка	85	5	90
Юридичний факультет	75	5	80
Факультет міжнародних відносин (спеціальність «Міжнародне право»)	10		10
Донецький національний університет²¹	47	10	57
Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара²²	25	5	30
Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна²³	24	3	27
Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова²⁴	30	5	35

¹⁸ Див.: <http://vstup.info/2011/i2011i227b.html>

¹⁹ Див.: <http://www.univ.kiev.ua/ua/abit/nakaz2011/>

²⁰ Див.: <http://www.ukma.kiev.ua/ua/vstup/welcome/>

²¹ Див.: http://www.donnu.edu.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=852&Itemid=497

²² <http://www.dnu.dp.ua/view/derzhzam1>

²³ <http://www.univer.kharkov.ua/docs/vstup/obsyag2011-1.png>

²⁴ http://www.onu.edu.ua/uk/abitur/abitur_raiting_2011/zarahd_2011

Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського ²⁵	30	30
Національна академія адвокатури України ²⁶		0
Київський університет права НАН України ²⁷		0

Окремо у таблиці 8 подаємо дані щодо державного замовлення у вищих навчальних закладах правоохоронного скерування за спеціальностями «Право», «Правознавство» та «Правоохоронна діяльність».

---

²⁵www.tnu.crimea.ua/komis/plan.html

²⁶<http://vstup.info/2011/i2011i241b.html>

²⁷<http://vstup.info/2011/i2011i83b.html>

Таблиця 8. Дані щодо державного замовлення у вищих навчальних закладах правоохоронного скерування

Вищий навчальний заклад	Державне замовлення, Денна форма навчання	Державне замовлення, заочна та вечірня форми	Разом
Харківський національний університет внутрішніх справ	0	500	500
Факультет заочного та дистанційного навчання працівників ОВС, спеціальність «Правознавство»		165	165
Факультет заочного та дистанційного навчання працівників ОВС, спеціальність «Правоохоронна діяльність»		210	210
Факультет: Держзамовлення. Експериментальна програма «Курсант-військовослужбовець-курсант», спеціальність «Правоохоронна діяльність»		125	125
Одеський державний університет внутрішніх справ²⁸	175	100	275
Факультет підготовки фахівців кримінальної міліції (курсанти, які відслужили в армії), спеціальність «Правоохоронна діяльність»	50		50
Факультет підготовки фахівців кримінальної міліції (курсанти, які не служили в армії), спеціальність «Правоохоронна діяльність»	25		25
Факультет підготовки фахівців транспортної міліції (курсанти, які не служили в армії), спеціальність «Правоохоронна діяльність»	50		50
Факультет підготовки фахівців міліції громадської безпеки (курсанти, які не служили в армії), спеціальність «Правоохоронна діяльність»	50		50
Факультет заочного та дистанційного навчання працівників органів внутрішніх справ, спеціальність «Правознавство»		100	100
Луганський державний університет внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка			100
Факультет кримінальної міліції			50
Факультет економічної та громадської безпеки			50
Донецький юридичний інститут Луганського державного	150	125	275

²⁸ <http://vstup.info/2011/i2011i418b.html>

університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка			
Національний університет державної податкової служби України			515
Юридичний факультет, спеціальність «Право»	195	80	275
Факультет підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників податкової міліції, спеціальність «Правознавство»			240
Академія митної служби			60
Національна академія Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького, НАДПСУ			49
Одеська національна морська академія			8
Національна академія внутрішніх справ (Київ)²⁹			0
Львівський державний університет внутрішніх справ			0

Нижче подаємо висновки, до яких спонукають аналіз наведених показників, нормативно-правової бази освітньої діяльності й існуючої освітньої практики.

Після відновлення незалежності Української держави систему юридичної освіти не було реформовано відповідно до зміни політичних, правових і соціально-економічних пріоритетів ані формально, ані змістовно. Навпаки, система стала «переобтяженою» внаслідок лібералізації суспільних та економічних відносин, організаційно-правового різноманіття форм власності, комерціалізації, браку чітких критеріїв, вимог і стандартів щодо професії юриста, соціального попиту на фах і неналежного державного регулювання освіти загалом і юридичної освіти зокрема.

Право як фах і як єдина та цілісна царина знань, яку належить вивчати у ВНЗ, щоб виховувати висококваліфікованих спеціалістів, фактично перебуває на межі знищення. В Україні відкинута історично сформована та визнана в світі практика здобуття юридичної освіти в класичних університетах. Тільки декілька навчальних закладів України спроможні виховати так званого «універсального» юриста, який потенційно здатний реалізувати себе в сферах судочинства, адвокатури, прокуратури, нотаріату, юридичних консультацій тощо, завершивши навчання на одному (юридичному) факультеті. Натомість, більшість ВНЗ і їх факультети (інститути, відділення) є вузькоспеціалізованими. Таким чином, впродовж останнього десятиліття нівельовано поняття «університет» та завдано непоправної шкоди статусу університету в його класичному розумінні.

Поняття «право як галузь знань (тобто як спеціальність)» і «право як фах (професія)» змішалися. Іншими словами, право нині існує не як професія (фах), а

²⁹ <http://vstup.info/2011/i2011i271b.html>

перетворилося на галузь знань, напрям підготовки, що охоплює дві спеціальності: «Правознавство» і «Правоохоронну діяльність». Виокремлення другої спеціальності, особливо той факт, що її опановують на освітньо-кваліфікаційному рівні магістра, на тлі експансії ВНЗ у системі внутрішніх справ не лише деформувало мережу правничих шкіл, чисельність і рівень кваліфікації правників, створюючи труднощі з зайнятістю випускників, але й негативно позначилося на розвитку правничої науки, зокрема в галузі адміністративного права. Разом із тим можна спостерігати відокремлення спеціальності «Міжнародне право» від спеціальності «Правознавство». Як наслідок, студенти, котрі навчаються на факультетах міжнародних відносин, не здобувають належних знань із загальнотеоретичних і галузевих правничих дисциплін, а також не знаються на національній правовій системі.³⁰

Комерціалізація освіти та можливість одержання прибутків (надприбутків) від надання освітніх послуг у правничій галузі призвела до масового відкриття юридичних факультетів (відділень, інститутів) у ВНЗ, які не є класичними університетами і не мають юридичного спрямування. Юридичні факультети функціонують, наприклад, в Інституті землевпорядкування та інформаційних технологій при Національному авіаційному університеті, у Національному університеті кораблебудування ім. адмірала Макарова та ін. Варто зазначити, що ліцензований обсяг набору студентів, що вивчають право у класичних університетах і ВНЗ правничого профілю, складає тільки 40%, тоді як 60% навчальних місць припадають на ВНЗ правоохоронного та іншого фахового спрямування. Без сумніву, це породжує сумніви щодо дотримання умов акредитації цих факультетів, проте ще більше дивує той факт, що держава фінансово підтримує такі юридичні факультети: наприклад, Національний авіаційний університет має 25 правничих бюджетних місць, Національний університет біоресурсів і природокористування України – 24 бюджетні місця, Національний транспортний університет – 15, Київська державна академія водного транспорту ім. гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного та Київська державна академія водного транспорту – по 5. Дослідження дозволяє зробити висновок, що студенти таких навчальних закладів не можуть конкурувати зі студентами класичних університетів і ВНЗ правничого скерування, надто коли йдеться про конкурси наукових робіт, судові дебати, ефективність роботи правничих клінік і т.д.

Експансія ВНЗ правоохоронного скерування та державне замовлення за напрямами «Слідство і прокуратура», «Підготовка слідчих», «Підготовка кадрів для МВС України»,

³⁰ Постанова Кабінету Міністрів України відвід 27.08.2010№ 787 «Про затвердження переліку спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційними рівнями спеціаліста і магістра»

«Підготовка кадрів для Державної пенітенціарної служби України», «Підготовка, перепідготовка та підвищення кваліфікації працівників податкової міліції» і т. ін. змушують замислитися над державними пріоритетами в сфері соціального, економічного, політичного та, власне, правового розвитку української держави. Дані таблиці 3 засвідчують, що ліцензований обсяг студентів ВНЗ правоохоронного скерування майже вдвічі перевищує кількість студентів-правників у класичних університетах (37% проти 19%). Більше того, державне фінансування вишів правоохоронного напрямку є в десятки разів більшим від державного замовлення у класичних ВНЗ: тільки на перелічені навчальні заклади правоохоронного скерування припадає 1800 бюджетних місць, тоді як юридичним факультетам згаданих вище університетів відведено лише 479 місць державного замовлення (включно зі спеціальністю «Міжнародне право»). Якщо ж підсумувати обсяг державного замовлення на факультети правоохоронного спрямування, які функціонують у Національному університеті «Одеська національна юридична академія» та в Національному університеті «Юридична академія імені Ярослава Мудрого», то виявиться, що кількість студентів, навчання яких фінансує держава, перевищить 1155 осіб (потенційних слідчих і працівників органів прокуратури, міліції, митних органів, які розпочали навчання в 2011 році).

Викликає занепокоєння ідеологія майбутніх правників незалежної Української держави, світогляд яких формується в середовищі, для якого не властиві академічні свободи університету, які протягом 5 років змушені носити форму та дотримуватися специфічних правил внутрішнього розпорядку як у побуті, так і в навчанні. Крім цього, професорсько-викладацький склад навчальних закладів правоохоронного спрямування зазвичай обмежується атестованими працівниками міліції. Отже, логічно було б поставити питання про зайнятість майбутніх випускників і перспективи подальших реформ у ділянці права.

Відсутність державного освітнього стандарту до певної міри зумовлена браком цілісного та комплексного бачення змісту, мети, завдань й організаційно-правових форм навчального процесу у правничій галузі та проблеми з переліком спеціальностей і спеціалізацій.

Відбір вищих навчальних закладів

Для визначення переліку вищих навчальних закладів, навчальні програми яких повинні були стати предметом дослідження, враховувалися такі критерії:

- критерій **авторитетності** юридичної школи: дослідження повинно було охопити всі провідні вищі юридичні навчальні заклади та факультети з відповідними академічними традиціями та здобутками. (Для цього, зокрема, було використано Рейтинг вищих навчальних закладів України «Компас-2010».);
- **регіональний** критерій: аналіз мав включати досвід вищих юридичних навчальних закладів і факультетів із усіх частин України (центральної, східної, західної, південної);
- **кількісний** критерій: для потреб дослідження було взято до уваги вищі юридичні навчальні заклади та факультети, які випускають найбільшу кількість студентів-юристів;
- критерій **доступності інформації**: у дослідженні могла використовуватись інформація з вищих юридичних навчальних закладів і факультетів, що є загальнодоступною на відповідних інтернет-сайтах або яку добровільно надавали вповноважені представники цих закладів або факультетів.

Отже, відповідно до сформульованих критеріїв для потреб дослідження початково було відібрано такі вищі навчальні заклади:

- Київський національний університет імені Тараса Шевченка (КНУ ім. Шевченка);
- Національний університет «Києво-Могилянська академія» (НаУКМА);
- Львівський національний університет імені Івана Франка (ЛНУ ім. Франка);
- Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого (НЮАУ ім. Я. Мудрого);
- Одеська національна юридична академія;
- Донецький національний університет (ДНУ);
- Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара;
- Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна;
- Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова;
- Національна академія внутрішніх справ;
- Харківський національний університет внутрішніх справ;
- Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ;
- Львівський державний університет внутрішніх справ;
- Одеський державний університет внутрішніх справ;
- Національна академія прокуратури України;

- Таврійський національний університет імені В. Вернадського (ТНУ ім. Вернадського);
- Національна академія адвокатури України.

Інформація про окремі вищі навчальні заклади виявилася повністю або частково недоступною. Наприклад, вищі навчальні заклади системи внутрішніх справ для потреб дослідження погодилися надати лише перелік дисциплін.

Таким чином, для дослідження було зібрано й використано навчальні плани та програми з дисциплін, які викладають у вищих навчальних закладах, зазначених у таблиці 9.

Таблиця 9. Перелік вищих навчальних закладів, навчальні плани та програми яких були використані для потреб дослідження

Вищий навчальний заклад	Ліцензований обсяг бакалаврів, осіб	Ліцензований обсяг спеціалістів і магістрів, осіб	юридичних спеціальностей «Компас 2010»
Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого	5 200	5 100	1
Київський національний університет ім. Т. Шевченка	1 055	1 020	2
Національний університет «Києво-Могилянська академія»	75	105	3
Львівський національний університет ім. Івана Франка	1 000	900	5
Донецький національний університет	600	500	7
Таврійський національний університет ім. Вернадського	150	150	8

Класифікація циклів навчальних дисциплін

Інформацію про перелік навчальних дисциплін та обсяг їх викладання було отримано з навчальних планів для підготовки освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» за напрямком підготовки «Правознавство» («Право») у шістьох вищих навчальних закладах, що взяли участь у дослідженні.

У таблиці 10 зазначено структуру й обсяг викладання правничих дисциплін у вищих навчальних закладах і його співвідношення з обсягом, передбаченим у проекті Галузевого стандарту вищої освіти України освітньо-кваліфікаційної характеристики «бакалавр» напряму підготовки «Правознавство» («Право»), розробленого в 2004 році для вивчення дисциплін циклу професійної та практичної підготовки.

Таблиця 10. Проект Галузевого стандарту вищої освіти України освітньо-кваліфікаційної характеристики «бакалавр» напрямку підготовки «Правознавство» («Право»), від 2004р та відображення його вимог у навчальних планах вищих навчальних закладів.

	Проект Галузевого стандарту	Цикл професійної та практичної підготовки (ПП)	Години	Назва курсу	ДНУ	НауКМА	КНУ ім. Шевченка	ТНУ ім. Вернадського	ЛНУ ім. Франка	НАЮАУ ім. Я. Мудрого	В середньому (без ЛНУ ім. Франка)
					Год.	Год.	Год.	Год.	Ауд. Год.	Год.	Год.
п.1.	Юридична деонтологія		54	Юридична деонтологія	27	27				52	31
п.2.	Теорія держави і права		189	Теорія держави і права	162	10			123	292	146
				Теорія держави				144		144	
				Загальна теорія держави			130		130		
				Загальна теорія права		216	122		169		
				Теорія права			144		144		
				Теорія держави і права: ВСЬОГО	162	226	252	288	123	292	212
п.3.	Історія держави і права України		189	Історія держави та права України	189	189			90	216	175
				Історія права України			157	288		223	
				Історія держави і права України: ВСЬОГО	189	189	157	288	90	216	188
п.4	Історія держави і права зарубіжних країн		189	Історія держави і права зарубіжних країн	162	162	220	216	90	182	175
п.5	Організація судових та правоохоронних органів		81	Судові і правоохоронні органи України	81	54		126	51	70	73
				Судоустрій України			97			97	
				Організація судових та правоохоронних органів: ВСЬОГО	81	54	97	126	51	70	76
п.6	Конституційне право України		135	Конституційне право і процес України				216			216
				Конституційне право	135	145	157		153	224	143

Проект Галузевого стандарту	Цикл професійної та практичної підготовки (ПП)	Години	Назва курсу	ДНУ	НауКМА	КНУ ім. Шевченка	ТНУ ім. Вернадського	ЛНУ ім. Франка	НАЮАУ ім. Я. Мудрого	В середньому (без ЛНУ ім. Франка)
			України							
			Конституційне процесуальне право			92				92
			Конституційне право України: ВСЬОГО	135	145	249	216	153	224	166
п 7	Державне (конституційне) право зарубіжних країн	108	Конституційне право зарубіжних країн		81	97		54		89
			Державне право зарубіжних країн	108			108		130	100
			Державне (конституційне) право зарубіжних країн: ВСЬОГО	108	81	97	108	54	130	97
п 8	Адміністративне право	135	Адміністративне право	135	108	189	126	90	192	139
п 9	Фінансове право	108	Фінансове право	81	135	158	126	90	96	99
п 10	Основи римського приватного права	54	Основи римського приватного права				126		50	88
			Основи римського права	81	108					95
			Основи римського приватного права: ВСЬОГО	81	108		126		50	91
п 11	Цивільне право	432	Цивільне право	378	513	598	540	297	426	429
п 12	Сімейне право	54	Сімейне право	81	54	58	108	51	54	64
п 13	Кримінальне право	432	Кримінальне право	432	486	574	540	297	482	450
п 14	Трудове право	162	Трудове право	189	216	241	216	122	180	186
п 15	Господарське право	162	Господарське право	135		252	144	72	176	148
п 16	Екологічне право	108	Екологічне право	108	81	151	90	68	120	97
п 17	Земельне право	54	Земельне право	108	81	153	108	72		95
п 18	Аграрне право	81	Аграрне право	108	108	144	90	48		99

	Проект Галузевого стандарту	Години	Назва курсу	ДНУ	НауКМА	КНУ ім. Шевченка	ТНУ ім. Вернадського	ЛНУ ім. Франка	НАЮАУ ім. Я. Мудрого	В середньому (без ЛНУ ім. Франка)		
П 19	Кримінальний процес	216	Кримінальний процес	243	216	252	216	140	256	225		
П 20	Цивільний процес	216	Цивільний процес	189	189	221	216	136	196	187		
П 21	Міжнародне приватне право	81	Міжнародне приватне право		135	216	90	54		131		
П 22	Криміналістика	189	Криміналістика	189	135	227	216	120	250	188		
П 23	Міжнародне право	135	Міжнародне право	81					82	72		
			Міжнародне економічне право		108						108	
			Міжнародне кримінальне право		81							81
			Міжнародне право захисту прав людини		108							108
			Міжнародне публічне право		108	97	198	68				134
			Міжнародне фінансове право		54							54
			Міжнародний захист гендерних прав і прав дітей		81							81
			Міжнародне право: ВСЬОГО		81	540	97	198	68	82		161
П 24	Основи права Європейського Союзу	54	Основи права ЄС					32		36		
	ВСЬОГО	3618	ВСЬОГО	4239	5332	5552	5742	2857	4790	6527,8		

Умовні позначення та особливості:

Год. – всього годин на курс відповідно до тематичного плану. Ураховано аудиторні години, години для самостійної роботи, іспити та письмові роботи.

Ауд. год. – враховано тільки аудиторні години (ЛНУ ім. Франка) за браком даних.

- дисципліну не викладають у межах освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр».

Дисципліни, згадані у проекті Галузевого стандарту вищої освіти, складають основу нинішнього навчального процесу в українських вищих юридичних школах. Водночас вищі навчальні заклади пропонують студентам інші дисципліни, які є вибірковими або обумовлені спеціалізацією вищого навчального закладу (див. таблицю 11).

Таблиця 11. Перелік вибіркових дисциплін, що викладаються у вищих навчальних закладах

Назва курсу	ДНУ	НауКМА	КНУ ім. Шевченка	ТНУ ім. Вернадського	ЛНУ ім. Франка	НАЮАУ ім. Я. Мудрого	В середньому (без ЛНУ ім. Франка)
Кримінологія	81	108	76	90	34		70
Господарське процесуальне право	135	108	92	92			95
Прокуратура України	81	54	25	25	48		52
Історія вчень про державу та право	81	108	100	144	72	82	86
Кримінально-виконавче право			31	31	34		41
Право соціального забезпечення	108		58	72	54		75
Житлове право		81	0				50
Нотаріальне право		108	61	61			71
Податкове право		135		108		70	87
Адвокатура в Україні			31	108			73
Адміністративний процес		54		72			54
Банківське право				72			54
Державне будівництво і місцеве самоврядування				72		100	69
Митне право				72			63
Муніципальне право України		81			48		70
Судова бухгалтерія						52	67
Судова медицина та психіатрія		81	54		64	86	83
Забезпечення виконання зобов'язань	54	108					81
Законодавство про освіту			64	64			64
Основи римського цивільного права					51		54
Порівняльне правознавство				72		50	61
Право інтелектуальної власності	108			108			108
Філософія права	108			108			108

Назва курсу	ДНУ	НауКМА	КНУ ім. Шевченка	ТНУ ім. Вернадського	ЛНУ ім. Франка	НАЮАУ ім. Я. Мудрого	В середньому (без ЛНУ ім. Франка)
Актуальні проблеми теорії держави і права				90			90
Біржове право				72			72
Вступ до американського права		81					81
Вступ до приватного права			92				92
Господарське право зарубіжних країн	108						108
Господарський процес				108			108
Джерела міжнародного права		81					81
Договірне право				72			72
Європейське право з прав людини		81					81
Захист прав споживачів		54					54
Захист у кримінальній справі		81					81
Звичаєве право			61				61
Інвестиційне право		81					81
Історія Візантійського права			30				30
Історія міжнародного права		108					108
Історія правничої думки в Київському університеті			32				32
Комунальне право	108						108
Конкурентне право		81					81
Контрольні механізми як засоби імплементації міжнародних стандартів прав людини		54					54
Корпоративне право		81					81
Логіка		81					81
Медичне право		81					81
Основи бухобліку та судово-бухгалтерської експертизи					54		
Основи підприємницького права		216					21
Особливості кваліфікації злочинів у сфері господарської діяльності		135					6
Пенсійне забезпечення						9	13
							5
							98

Назва курсу	ДНУ	НауКМА	КНУ ім. Шевченка	ТНУ ім. Вернадського	ЛНУ ім. Франка	НАЮАУ ім. Я. Мудрого	В середньому (без ЛНУ ім. Франка)
						8	
Права людини і біомедицина		81					81
Права людини та їх захист		108					108
Право екологічної безпеки			65				65
Право Світової організації торгівлі		81					81
Правове регулювання бухобліку та АГД	108						108
Правове регулювання вексельного обігу			0				0
Правове регулювання державних закупівель (робіт, послуг)		74					74
Правове регулювання фондового ринку			0				0
Правові дослідження та правовий аналіз		108					108
Правові та політичні аспекти боротьби з міжнародним тероризмом		108					108
Проблеми теорії права	81						81
Транспортне право	54						54
Юридична термінологія		54					54

На наступному етапі на основі отриманих навчальних планів було виокремлено цикли навчальних дисциплін. Експерти проекту класифікували дисципліни за циклами виключно для потреб цього дослідження. Метою такої класифікації було перш за все розмежування дисциплін фахової (правничої) та загальногуманітарної підготовки. Таким чином, усі дисципліни, які викладають у шістьох вищих навчальних закладах, що взяли участь у дослідженні, було згруповано в 10 циклів (див. таблицю 12):

- соціально-гуманітарний цикл;
- правничий історико-теоретичний цикл;
- конституційно-правовий цикл;
- адміністративно-правовий цикл;

- цивільно-правовий цикл;
- кримінально-правовий цикл;
- міжнародно-правовий цикл;
- цикл прикладних правничих дисциплін;
- цикл вузькоспеціалізованих дисциплін;
- цикл дисциплін, не притаманних для вищої освіти.

Таблиця 12. Цикли навчальних дисциплін

Соціально-гуманітарний цикл	Дисципліни не притаманні для вищої освіти	Адміністративно-правовий цикл	Цивільно-правовий цикл	Кримінально-правовий цикл	Міжнародно-правовий цикл	Конституційно-правовий цикл	Правничий історико-теоретичний цикл	Прикладні правничі дисципліни	Вузкоспеціалізовані дисципліни
Іноземна мова	Безпека життєдіяльності та цивільна охорона	Адміністративне право України	Банківське право	Захист у кримінальній справі	Вступ до американського права	Адвокатура в Україні	Загальна теорія права	Інформаційно-пошукові правові системи	Аграрне право України
Історія України	Основи життєдіяльності в надзвичайних ситуаціях	Адміністративний процес	Господарське право зарубіжних країн	Криміналістика	Джерела міжнародного права	Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні	Філософія права	Латинська мова	Біржове право
Бухгалтерський облік та аудит	Основи охорони праці	Екологічне право	Господарське право України	Кримінальне право України (загальна частина + особлива частина)	Європейське право з прав людини	Державне право зарубіжних країн	Теорія держави і права (або окремі курси)	Ораторське мистецтво	Житлове право
Ділова Українська мова (Українська мова професійного спрямування)	Фізичне виховання	Екологічне право України	Господарське процесуальне право	Кримінально-виконавче право України	Контрольні механізми як засоби імплементації міжнародних стандартів прав людини	Конституційне право зарубіжних країн	Римське приватне право	Основи ораторського мистецтва	Законодавство про освіту
Економічна теорія		Митне право	Договірне право	Кримінально-процесуальне право України	Міжнародне економічне право	Конституційне право і процес України	Проблеми теорії права	Правничі дослідження та правничий аналіз	Захист прав споживачів
Економіка України в сучасних умовах		Податкове право	Забезпечення виконання зобов'язань	Кримінологія	Міжнародне кримінальне право	Конституційне право України	Порівняльне правознавство	Риторика для правників	Інвестиційне право
Економічна теорія		Фінансове право	Земельне право України	Особливості кваліфікації злочинів у сфері господарської діяльності	Міжнародне право	Конституційно-процесуальне право України	Основи римського права	Юридична деонтологія і професійна етика (або окремі курси)	Комунальне право
Етика та естетика (або окремі курси)			Корпоративне право		Міжнародне право захисту прав людини	Муніципальне право України	Історія вчень про державу та право	Юридична термінологія	Конкурентне право
Інформатика та обчислювальна техніка			Нотаріальне право		Міжнародне приватне право	Організація роботи судових та правоохоронних органів України	Історія правових та політичних вчень		Медичне право
Інформаційні технології в юридичній діяльності			Нотаріат України		Міжнародне публічне право	Права людини та їх захист	Історія правничої думки в Київському Університеті		Основи бухгалтерії та судово-бухгалтер. експертизи
Історія державності на землях України			Право інтелектуальної власності		Міжнародне фінансове право	Судові та правоохоронні органи України	Історія права України		Основи підприємницького права
Історія України			Сімейне право України		Міжнародний захист гендерних прав і прав дітей	Судустрой України	Історія міжнародного права		Пенсійне забезпечення
Культурологія			Спадкове право		Основи права ЄС		Історія держави і права України		Права людини і біомедицина
Логіка			Трудове право України		Право Світової організації торгівлі		Історія держави і права зарубіжних країн		Право екологічної безпеки
Логіка (юридична логіка)			Цивільне право України		Правові та політичні аспекти боротьби з міжнародним тероризмом		Історія Візантійського права		Право соціального забезпечення
Основи економічної теорії			Цивільно-процесуальне право України				Звичаєве право		Право соціального захисту
Основи інформатики та обчислювальної техніки							Загальна теорія держави		Правова статистика
Основи наукових досліджень							Вступ до приватного права		Правове регулювання бухгалтерії та АГД
Основи психології та педагогіки							Актуальні проблеми теорії держави і права		Правове регулювання вексельного обігу
Політологія									Правове регулювання державних закупівель (робіт, послуг)
Психологія									Правове регулювання фондового ринку
Релігієзнавство									Прокурорський нагляд в Україні
Соціологія									Розгляд трудових справ
Українська та зарубіжна культура									Судова бухгалтерія
Філософія									Судова медицина та психіатрія (або окремі курси)
									Транспортне право

Оцінювання навчальних програм

Для потреб цього дослідження було проаналізовано навчальні програми дисциплін таких циклів:

- конституційно-правового;
- адміністративно-правового;
- цивільно-правового;
- кримінально-правового;
- міжнародно-правового;
- вузькоспеціалізованих дисциплін.

Для аналізу навчальних програм дисциплін за циклами експерти проекту розробили відповідну базу даних, до якої було внесено інформація про тематичне та погодинне наповнення кожної навчальної програми. Експерти оцінили зміст програми кожної з навчальних дисциплін щодо наявності в ній таких складових:

- конституційно-правової;
- адміністративно-правової;
- цивільно-правової;
- кримінально-правової;
- міжнародно-правової;
- неправничої.

ЛНУ ім. Франка надавав інформацію про обсяг викладання дисциплін в аудиторних годинах, у той час як усі інші вищі навчальні заклади надавали інформацію про повний обсяг курсу в годинах. Для того, щоб узгодити погодинні показники всіх вишів, було розраховане середнє погодинне навантаження для всіх вишів, яке було поділене на кількість аудиторних годин у ЛНУ ім. Івана Франка. Отриманий коефіцієнт (1,8) було помножено на кількість аудиторних годин у ЛНУ ім. Франка, щоб отримати оцінку повного погодинного навантаження з кожної дисципліни.

Оцінювання юридичної науки

Метою оцінювання юридичної науки в рамках цього дослідження було простежити:

- структуру спеціалізованих вчених рад;
- динаміку захисту дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата та доктора наук;
- структуру дисертацій за спеціальностями;
- основні тенденції у визначенні предмета дисертаційних досліджень.

Для потреб цього оцінювання було використано такі джерела:

- каталог дисертацій та авторефератів дисертацій, розміщений на електронному порталі Національної бібліотеки України імені В. І.

Вернадського;³¹

- перелік наукових установ і вищих навчальних закладів, у яких функціонують спеціалізовані вчені ради, із зазначенням спеціальностей, за якими в них відбуваються захисти дисертацій (станом на 01.03.2010);
- перелік спеціальностей, за якими проводяться захист дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата наук і доктора наук, присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань;³²
- порядок присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника.³³

Оцінювання міжнародного досвіду

Для дослідження досвіду регулювання та стану юридичної освіти та науки було обрано такі країни:

- Німеччину;
- Францію;
- Велику Британію;
- Польщу.

Експерти оцінювали досвід кожної з цих країн на підставі опитувальника, який містив наведені нижче запитання.

Опитувальник для вивчення досвіду обраних європейських країн у регулюванні правничої освіти та доступу до правничої професії

1. Регулювання університетської освіти:
  - 1.1. Чи існує рамкове законодавство?
  - 1.2. Що охоплює поняття «університет»?
  - 1.3. Хто визначає порядок вступу до університету?
2. Регулювання стандарту юридичної освіти та акредитації:
  - 2.1. Чи встановлено стандарти вищої юридичної освіти та вимоги до акредитації в законах або підзаконних актах?
  - 2.2. Чи впливають професійні об'єднання правників на процес акредитації?
  - 2.3. Яку роль відіграють університети у формуванні навчальних планів?

³¹ <http://www.nbu.gov.ua/db/dis.html>

³² Затверджено Наказом Вищої атестаційної комісії України від 23.06.2005 № 377 зі змінами і доповненнями.

³³ Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 7 березня 2007 року № 423 із доповненням, внесеним постановою Кабінету Міністрів України від 11 листопада 2009 року № 1197.

3. Кількість акредитованих юридичних факультетів (правничих шкіл).
4. Кількість вступників і випускників щороку.
5. Передумови для доступу до юридичної освіти:
  - 5.1. На базі якої освіти (загальної середньої, спеціальної (гуманітарної) середньої, вищої) можна вступати до юридичних шкіл? Яким є середній вік вступників?
  - 5.2. Чи існує система іспитів, конкурсного відбору?
  - 5.3. Чи однаковим є доступ до юридичної освіти та іншої вищої освіти?
6. Скільки років і в рамках якого освітньо-кваліфікаційного рівня (бакалавр, магістр) триває загальна фахова підготовка?
7. Яким є статус магістра: освітньо-кваліфікаційний рівень, рівень спеціалізації, науковий ступінь?
8. Що охоплює поняття «правнича професія»?
9. Які передумови для доступу до правничої професії: диплом університету, кваліфікаційний іспит, фахове стажування?
10. Які передумови для здобуття диплома університету: успішно складені іспити з предметів, державні іспити, стажування, дипломна робота?
11. Якщо є кваліфікаційні іспити:
  - 11.1. Хто організовує їх: держава, університети, професійні об'єднання?
  - 11.2. Якими є типи запитань і як їх формують?
  - 11.3. Хто перевіряє й оцінює результати?
12. Якщо є фахове стажування:
  - 12.1. Хто організовує його: держава, університети, професійні об'єднання?
  - 12.2. Як оцінюють успішність стажування?
13. Що охоплює поняття «науковий ступінь»? Якими є наукові ступені у праві?
14. Які передумови для здобуття наукового ступеня у праві?
15. Якими є вимоги до наукової роботи? Хто їх встановлює?
16. Скільки осіб здобувають правничі наукові ступені щороку?

IV. Юридична професія, доступ до неї та її вплив на юридичну освіту

Взаємозв'язок між юридичною освітою та юридичною професією: європейський контекст

Незважаючи на відсутність «еталона» вищої юридичної освіти та розмаїття систем підготовки юристів у Європі, вищі юридичні школи в різних європейських країнах мають певні спільні риси, обумовлені низкою чинників. Головною спільною рисою є практичне спрямування навчального процесу та чітко означена професійна орієнтація юридичної освіти. Такий підхід обумовлюють ринок юридичних послуг і доступ до правничої професії. Саме ринок правничої професії найбільше впливає на формування навчальних планів.

Щоб усвідомити механізми цього впливу, варто, насамперед, звернутися до традиційного європейського розуміння фаху «правника», чи «юриста», як «особи кваліфікованої та уповноваженої відповідно до національного права звертатися або діяти від імені своїх клієнтів, займатися юридичною практикою, виступати перед судом та представляти своїх клієнтів у юридичних питаннях». Таке визначення поняття було запропоноване Рекомендацією Комітету Міністрів Ради Європи про свободу професійної діяльності правника (див. додаток 5). Окрім цього, Комітет Міністрів рекомендує урядам країн-членів Ради Європи керуватися у своїй діяльності такими принципами щодо забезпечення свободи професійної діяльності правників:

1. «Слід вживати всіх належних заходів, щоб забезпечувати повагу, захисту та сприяння свободі здійснення професії правника без дискримінації та без неналежного втручання влади чи громадськості, зокрема в світлі відповідних положень Європейської Конвенції про права людини.
2. Рішення щодо дозволу на юридичну практику або приєднання до цієї професії повинен приймати незалежний орган. Такі рішення, незалежно від того, приймає чи не приймає їх незалежний орган, повинні підлягати перегляду незалежним і безстороннім судовим органом.
3. Правники повинні мати свободу переконань, висловлення поглядів, пересування, об'єднання та зібрань; зокрема, вони повинні мати право брати участь у публічних дискусіях із питань права та відправлення правосуддя та пропонувати законодавчі реформи.
4. Правники не повинні потерпати чи перебувати під загрозою санкцій або тиску, якщо вони діють у відповідності до своїх професійних стандартів.
5. Правники повинні мати доступ до своїх клієнтів, зокрема до осіб, позбавлених волі, щоб уможливити надання приватних консультацій і представлення інтересів клієнтів у відповідності до встановлених

професійних стандартів.

6. Слід вживати всіх належних заходів, щоб забезпечити дотримання конфіденційності відносин між правником і його клієнтом. Винятки з цього принципу є допустимими лише тоді, коли вони сумісні з принципом верховенства права.
7. Не можна обмежувати доступ правників до суду, в якому вони можуть виступати; вони також повинні мати доступ до всіх матеріалів для захисту прав та інтересів своїх клієнтів у відповідності до професійних стандартів.
8. Усі правники, які виступають в одній справі, мають користуватися рівною повагою суду».³⁴

З огляду на принципи професійної діяльності правника Комітет Міністрів наголошує на таких основних принципах правничої освіти:

1. «Доступ до юридичної освіти, виконання та приєднання до правничої професії не повинні бути обмежені на підставі статі, сексуальної орієнтації, раси, кольору шкіри, релігії, політичних чи особистих переконань, етнічного чи соціального походження, належності до національної меншини, майнового стану, народження чи фізичної вади.
2. Слід уживати всіх належних заходів, щоб гарантувати високі стандарти правничої підготовки та моральності як передумови доступу до професії.
3. Правнича освіта повинна дбати про розвиток юридичних навичок, підвищення обізнаності щодо питань етики та прав людини, а також навчати правників поважати, захищати й утверджувати права й інтереси своїх клієнтів і підтримувати належне здійснення правосуддя».³⁵

Наведені поняття та принципи спрямовані на розуміння й утвердження юридичної професії як вільної, саморегульованої, заснованої на високих етичних стандартах, моральності й обізнаності з правами людини; професії скерованої на повагу, захист та утвердження прав та інтересів клієнтів, а також на підтримку належного здійснення правосуддя.

Варто зауважити, що розуміння правничої професії та правничої освіти, викладене в Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи, насправді є узагальненням передового досвіду європейських країн у цій царині. Крім того, уряди країн-членів Ради Європи, формуючи державну політику, повинні застосовувати рекомендації Комітету Міністрів як «м'яке право». Таким чином, уряд України, підтримавши у 2000 році Рекомендацію

---

³⁴ Там само.

³⁵ Там само.

Комітету Міністрів Ради Європи № R(2000)21 про свободу професійної діяльності правника, взяв на себе зобов'язання, розробляючи законодавство та формуючи державні стандарти, керуватися принципами, викладеними у Рекомендації.

Взаємозв'язок між юридичною освітою та юридичною професією: український контекст

Сучасне українське розуміння юридичної професії тлумачиться здебільшого в підручниках із юридичної деонтології. Зокрема, типовими є такі підходи:

«Юридична діяльність – це вид соціальної діяльності, який здійснюють юристи з використанням юридичних засобів, дотримуючись в установлених законом випадках юридичної форми з метою розв'язання різних юридичних проблем. Існує два основних види юридичної діяльності: кримінальна і цивільна».³⁶

«Сьогодні в Україні як ніколи відбувається спеціалізація професії юриста. Суддя, прокурор і слідчі прокуратури, адвокат і працівники адвокатських юридичних контор, нотаріус, юрист – працівник силових відомств (МВС, СБУ та ін.), юрисконсульт, працівник юридичних фірм, юрист у системі управління, юрист – науковий працівник і експерт та ін. – це далеко не повний перелік груп професій юриста за належністю до організаційних структур. За всіх відмінностей у роботі нотаріуса від слідчого прокуратури чи органів внутрішніх справ, а останніх – від роботи службовців соціального захисту – усі вони є юристами одного співтовариства, яке стоїть на сторожі законності і правопорядку, захисту і охорони прав і свобод громадян.

Праця юриста використовується у:

1. власне юридичних відомствах: прокуратурі, судовій системі, Міністерстві внутрішніх справ, Службі безпеки України, Міністерстві юстиції;
2. органах центральної представницької влади й органах місцевого самоврядування;
3. центральних і регіональних (місцевих) органах виконавчої влади, державних адміністраціях, різноманітних державних службах;
4. комерційних організаціях;
5. спілках (колегіях) осіб вільної професії (адвокати) і спеціалізованих юридичних фірмах;
6. закладах інформаційного і кадрово-ресурсного забезпечення (наукові і

³⁶ Бризгалов І. В. Юридична деонтологія: Короткий курс лекцій. – К.: МАУП, 2003. – 3-тє вид., стереотип. – 48 с., стор. 18.

освітні заклади юридична преса, інформаційні фонди) та ін.»³⁷

Відповідно, формулюються й вимоги до фаху правника:

«Юрист – це спеціаліст, який використовує свої знання на практиці, тобто має навички щодо складання юридичних документів, виконання всіх дій та операцій із застосуванням необхідних засобів і способів у процесі вирішення юридичної справи, які належать до його професійної компетенції».³⁸

«Загальні риси професії юриста:

- юрист служить громадянському суспільству і державі: його діяльність має перш за все суспільний і державний характер;
- юрист, як правило, має справу із соціальними аномаліями, «хворобами» у суспільстві;
- юрист має офіційний статус посадової особи: обіймаючи посаду, він нерідко присягає на вірність своєму професійному обов'язку;
- юрист своєю працею не бере безпосередньої участі у створенні матеріальних та духовних благ: він володіє певними владними повноваженнями, які містять у собі управлінське начало (але не обов'язково є винятково управлінськими). Наприклад, праця прокурора, судді, слідчого, оперативного працівника та ін. передбачає наявність у них особливих владних повноважень, наявність права й обов'язку застосовувати владу іменем закону;
- юрист діє автономно: його робота повністю не збігається з діяльністю установи, відомства, працівником яких він є;
- юрист покликаний діяти творчо: він перебуває у постійному пошуку істини, у нього немає стандартів, оскільки він вирішує конкретні справи конкретної особи і випадку;
- юрист – служитель закону: у своїй діяльності він завжди обмежений рамками закону».³⁹

Зрештою, такий підхід до розуміння юридичної професії обумовлює й вимоги до юридичної освіти:

«Як правило, кваліфікаційна характеристика [випускника за спеціальністю «Правознавство»] викладається за трьома пунктами.

Загальні вимоги: випускник повинен суміщати широку фундаментальну наукову і практичну підготовку, досконало володіти своєю спеціальністю, бути здатним до швидкого освоєння нових напрямків у правоохоронній діяльності, неперервно поповнювати свої

³⁷ Бандурка О.М., Скакун О.Ф. Юридична деонтологія: Підручник. – Харків: Вид-во НУВС, 2002. – 336 с.

³⁸ Бризгалов І. В. Юридична деонтологія: Короткий курс лекцій. – К.: МАУП, 2003. – 3-тє вид., стереотип. – 48 с., стор. 22.

³⁹ Бандурка О.М., Скакун О.Ф. Юридична деонтологія: Підручник. – Харків: Вид-во НУВС, 2002. – 336 с.

знання, оцінювати історичні і сучасні процеси в економіці держави, мати діалектичне мислення, професійно і компетентно вирішувати завдання з охорони громадського порядку, вільно володіти письмово й усно державною мовою, мати розвинуте почуття професійної гідності і соціальної відповідальності, а також відчувати потребу у постійній самоосвіті і професійному вдосконаленні.

Випускник повинен знати закони, правові дисципліни і дисципліни спеціалізації, принципи і функції професійно-правової діяльності, її методику і тактику, свої повноваження, державну мову, національну мову регіону і його національні традиції.

Випускник повинен уміти застосовувати на практиці знання права, приймати рішення і організувати їх виконання, організувати свою діяльність, займатися самоосвітою з метою підвищення своєї кваліфікації, застосовувати табельну зброю, користуватися обчислювальною технікою, автотранспортом та машинописом».⁴⁰

Автор цього підходу прослідковує його історичну обумовленість, посилаючись на такі документи:

- схему атестації судових працівників, розроблену в 20-х роках минулого століття Народним Комісаріатом Юстиції УРСР, яка визначала характеристики, яким повинні були відповідати претенденти на судові посади;
- «Модель спеціаліста – випускника школи», запропоновану Київською вищою школою МВС у 1981 р.;
- «Кваліфікаційну характеристику юриста» за спеціальністю 1801 «Правознавство» затверджену Міністерством вищої освіти СРСР у 1982 р.;
- кваліфікаційну характеристику випускника за спеціальністю «Правознавство» Харківського юридичного інституту (нині – Національна юридична академія імені Ярослава Мудрого) від 1989 р.;
- кваліфікаційну характеристику спеціаліста, затверджену Університетом внутрішніх справ МВС України (м. Харків) в 1994 – 1997 рр.⁴¹

Таким чином, юридичну професію тлумачать не як вільну та саморегульовану, а радше як складову частину різних організаційних форм: прокуратури, слідства, адвокатури, судочинства тощо. Виходячи з цього, до юридичних професій зараховують як питома правничі: адвоката, судді, – так і правоохоронні: слідчого, оперативного працівника тощо. Окрім цього, чітко наголошується не на правозахисній спрямованості юридичної професії, а на її обумовленості «соціальними аномаліями», потребою

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Бандурка О.М., Скакун О.Ф. Юридична деонтологія: Підручник. – Харків: Вид-во НУВС, 2002. – 336 с.

«застосовувати владні повноваження іменем закону», вирішувати «конкретні справи» та «юридичні проблеми». Зрештою, у цьому підході прослідковується «кримінальна» домінанта у юридичній професії.

Наведене вище тлумачення юридичної професії та вимог до неї видається необґрунтованим, зважаючи на таке:

- вимоги Конституції України;
- міжнародні зобов'язання України, зокрема вимоги Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року, а також юридичний інструментарій Ради Європи, яким повинна керуватись Україна;
- національне законодавство, орієнтоване на приведення української практики у відповідність до європейських стандартів;
- національний досвід судової та юридичної практики.

Структура національної судової практики за юрисдикціями може слугувати критерієм для розуміння обґрунтованості підготовки правників тієї чи тієї спеціалізації. У таблиці 13 подано офіційну статистику розгляду справ судами першої інстанції за юрисдикціями.⁴² Дані таблиці свідчать про те, що станом на 2008 рік із усіх справ, розглянутих судами в першій інстанції, лише 6% склали справи кримінальної юрисдикції. Ці дані, вочевидь, спростовують доцільність тлумачення професії юриста крізь призму зв'язків із «соціальними аномаліями».

Таблиця 13. Кількість судових рішень за категоріями справ

Судами у першій інстанції розглянуто справ	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2008
усього	4 903	5 885	6 381	6 352	7 411	8 633 006	9 884 954	100 %
Кримінальних	607 101	610 680	518 464	604 539	529 565	579 732	576 732	6%
Цивільних	1 457	1 607	1 896	1 652	1 500	169 9528	191 6368	19%
Адміністративних	2 662	3 421	3 656	3 770	5 157	6 072	7 094	
УСЬОГО	538	930	192	773	041	023	515	68%
адміністративної юрисдикції	-	-	-	21 292*	229 248	196 500	406 256	4%
про адміністративні правопорушення	2 197	2 854	3 016	3 035	4 085	4 900	5 577 796	56%
	929	850	014	663	029	000		

⁴² Дані судової статистики Державної судової адміністрації України.

(справи про порушення Правил дорожнього руху)								
про адміністративні правопорушення (крім справ про порушення Правил дорожнього руху)	464	567	640	713	842	975	1 110	
Господарських	609	080	178	818	764	523	463	11%
	227 210	218 164	276 956	295 491	218 415	279962	295832	3%

Як уже зазначалося, поняття «юрист» у європейській традиції тлумачиться не через організаційну належність, а через функціональне покликання, яке полягає в повазі, захисті й утвердженні прав та інтересів осіб, а також підтримці належного здійснення правосуддя.

Саме таке тлумачення юридичної професії можна висувати з положень Конституції України. По-перше, частина друга статті 3 встановлює, що «права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави», а частина перша статті 8 – що «в Україні визнається і діє принцип верховенства права». По-друге, відповідно до частини першої та другої статті 55, «права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб». Зрештою, згідно зі статтею 59, «кожен має право на правову допомогу. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав. Для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура».

Означені конституційні гарантії обумовлюють чітку правозахисну спрямованість діяльності судів та адвокатури з метою утвердження та забезпечення прав і свобод людини на засадах верховенства права як основного обов'язку держави. Саме такий підхід поступово втілюється в законодавстві України. З огляду на це, тлумачення юридичної професії у спосіб, викладений у національних юридичних підручниках, не відповідає очікуванням до цієї професії, сформульованим у Конституції та законах України. Нижче подано приклад, який демонструє таку невідповідність.

Підручник із юридичної деонтології	Концепція розвитку судівництва	Закон України «Про судоустрій та статус суддів»
------------------------------------	--------------------------------	---

<p>«Суддя повинен не тільки правильно, згідно із законом розглядати і вирішувати кримінальну чи громадську справу, а й максимально використовувати судову практику ведення процесів з метою запобігання злочинних проявів та інших порушень законності. Суддя реалізує ідеї, закладені в законодавстві. Одночасно він виконує виховну функцію».⁴³</p>	<p>«Завданням дальшого розвитку правосуддя є реальне утвердження верховенства права у суспільстві і забезпечення кожного права на справедливий судовий розгляд у незалежному та неупередженому суді. Сутність верховенства права полягає в тому, що права людини та основоположні свободи є тими цінностями, що формують зміст і спрямованість діяльності держави».⁴⁴</p>	<p>«Суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України».⁴⁵</p>
--	--	---

Вочевидь, юридична професія не обмежується лише фахом судді чи адвоката – юридичної підготовки потребує ціла низка фахівців у системі судівництва, як-от помічники суддів, судові розпорядники, секретарі судових засідань. Окрім цього, юридична освіта потрібна для виконання функції нормопроекування в системі законодавчої влади, виконавчої влади та в системі місцевого самоврядування.

Водночас окремої уваги заслуговує зарахування правоохоронних професій, (зокрема слідчого, дізнавача, оперативного працівника чи навіть працівника системи виконання покарань) до «юридичних». Власне, представники цих професій є «посадовими особами» з «владними повноваженнями», що мають до діла з «соціальними аномаліями». Разом із тим функціональна природа цих професій не є правозахисною чи правотворчою – навпаки, результатом діяльності цих професій почасти є застосування примусу й обмеження прав і свобод особи в рамках і в спосіб, визначений законом із метою дотримання правопорядку. Таким чином, оволодіння цими професіями потребує спеціальної підготовки, яка може містити правничу складову (зокрема кримінально-правову), однак повинна бути зосереджена на спеціальних знаннях і навичках щодо дотримання правопорядку та запобігання злочинним діянням. Працівники правоохоронних

⁴³ Бризгалов І. В. Юридична деонтологія: Короткий курс лекцій. – К.: МАУП, 2003. – 3-тє вид., стереотип. – 48 с., стор. 36.

⁴⁴ Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, схвалена Указом Президента України від 10 травня 2006 року, N 361/2006.

⁴⁵ Закон України «Про судоустрій та статус суддів».

органів, безсумнівно, повинні володіти знаннями щодо законної процедури втручання у права осіб або затримання осіб, однак щоб виконувати свої функції, вони не потребують знань із теорії права чи цивільного процесу. Натомість, майбутнім правоохоронцям потрібні знання та навички щодо проведення слідчих чи оперативно-пошукових дій, які, своєю чергою, не відіграють істотної ролі для професії судді чи адвоката.

Саме такий підхід до розуміння правоохоронних професій узгоджується з європейськими стандартами, закріпленими, зокрема, у Європейському кодексі етики працівників поліції та рекомендованими Комітетом Міністрів Ради Європи до застосування урядам країн-членів Ради Європи.⁴⁶ Кодекс визначає, що поліція в демократичному суспільстві, заснованому на верховенстві права, повинна виконувати такі завдання:

- підтримувати громадський спокій і правопорядок у суспільстві;
- захищати та поважати основоположні права та свободи особи, закріплені, зокрема, у Європейській конвенції з прав людини;
- запобігати злочинності та боротись із нею;
- викривати злочини;
- надавати допомогу та послуги громадськості.

Очевидно, нинішнє розуміння юридичної професії обумовлене історичними чинниками, зокрема радянською системою юстиції, у якій кримінальна складова була панівною. Однак прийняття нової Конституції України у 1996 році, приєднання до міжнародних договорів, передусім до Статуту Ради Європи та до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, удосконалення національного законодавства та приведення його у відповідність до європейських стандартів містять достатньо вказівок для розуміння демократичних доктрин, принципів та інститутів, зокрема й інституту правничої професії.

Доступ до юридичної професії в Україні

Сьогодні особливий доступ до професії встановлено для суддів, адвокатів і нотаріусів.

Для суддів особливі вимоги встановлено безпосередньо в Конституції України. Зокрема, у частині третій статті 127 визначено, що «на посаду судді може бути рекомендований кваліфікаційною комісією суддів громадянин України, не молодший двадцяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту і стаж роботи у галузі права не менш як три роки, проживає в Україні не менш як десять років та володіє державною мовою».

⁴⁶ Рекомендація Rec (2001) 10 Комітету Міністрів Ради Європи країнам-членам щодо Європейського кодексу етики працівників поліції.

Частина четверта статті 64 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» дещо деталізує вимоги, визначені Конституцією, зокрема визначаючи, що «для цілей цієї статті вважається:

1. вищою юридичною освітою – вища юридична освіта, здобута в Україні за освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста або магістра, а також вища юридична освіта за відповідним освітньо-кваліфікаційним рівнем, здобута в іноземних державах та визнана в Україні в установленому законом порядку;
2. стажем роботи у галузі права – стаж роботи особи за спеціальністю після здобуття нею вищої юридичної освіти за освітньо-кваліфікаційним рівнем не нижче спеціаліста».⁴⁷

Окрім цього, Закон України «Про судоустрій і статус суддів» додатково встановлює вимоги щодо спеціальної теоретичної та практичної підготовки кандидатів на посаду судді (стаття 69) та складання кваліфікаційного іспиту (стаття 70).

Частина друга статті 2 Закону України «Про адвокатуру» визначає, що «адвокатом може бути особа, яка має вищу юридичну освіту, підтверджену дипломом України або відповідно до міжнародних договорів України дипломом іншої країни, стаж роботи у галузі права не менше двох років, володіє державною мовою, склала кваліфікаційні іспити, одержала в Україні свідоцтво про право на зайняття адвокатською діяльністю та прийняла Присягу адвоката України».⁴⁸

Нарешті, частина перша статті 3 Закону України «Про нотаріат» визначає, що «нотаріусом може бути громадянин України, який має вищу юридичну освіту, володіє державною мовою, має стаж роботи у сфері права не менше трьох років, пройшов стажування протягом одного року в державній нотаріальній конторі або у приватного нотаріуса, склав кваліфікаційний іспит, одержав свідоцтво про право на зайняття нотаріальною діяльністю».⁴⁹

На основі цієї інформації можна окреслити декілька рівнів у проблемах доступу до юридичної професії в Україні.

Перш за все, не встановлено жодних критеріїв доступу до правничих професій, інших, аніж суддя, адвокат і нотаріус, – наприклад, щодо віку, володіння державною мовою, досвіду роботи, обов'язкового стажування чи кваліфікаційного іспиту. Це означає, що достатньою підставою для доступу до цих професій є диплом про вищу юридичну освіту. Відповідно до Закону України «Про вищу освіту», «вищу освіту мають особи, які завершили навчання у вищих навчальних закладах, успішно пройшли державну атестацію

⁴⁷ Закон України «Про судоустрій та статус суддів».

⁴⁸ Закон України «Про адвокатуру».

⁴⁹ Закон України «Про нотаріат».

відповідно до стандартів вищої освіти й отримали відповідний документ про вищу освіту державного зразка». Водночас «державна атестація осіб, які закінчують вищі навчальні заклади всіх форм власності, здійснюється державною екзаменаційною комісією», а «положення про державну екзаменаційну комісію затверджується спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки».⁵⁰ Український досвід у цьому сенсі є унікальним, оскільки європейська практика передбачає обов'язкове стажування та складання кваліфікаційного іспиту не лише для доступу до окремих юридичних професій, але й для отримання статусу «юриста» як такого. Навіть якщо розглядати державну атестацію як кваліфікаційний іспит, то європейська практика передбачає активну участь професійного середовища правників чи міністерства юстиції у формуванні вимог до такого іспиту.

Наступне питання таке: що, власне, слід вважати вищою юридичною освітою в Україні. Згідно з Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційними рівнями спеціаліста і магістра»⁵¹, «Право» трактується як галузь знань (шифр 0304), тоді як на обох освітньо-кваліфікаційних рівнях: спеціаліста та магістра – передбачено найменування відмінних спеціальностей під різними кодами: «Правознавство» та «Правоохоронна діяльність».⁵² Слід зауважити, що в переліку спеціальностей також є, приміром, «Управління у сфері правопорядку» (магістратура) – 8.18010002, «Охоронна діяльність та безпека» (магістратура) – 8.180100264 окремий напрям (галузь знань) – цивільна безпека, що передбачає спеціальності для освітньо-кваліфікаційних рівнів «Магістр» і «Спеціаліст»: «Цивільний захист» (7.18010026 / 8.18010026), «Управління у сфері цивільного захисту» (7.17020102 / 8.17020102), які за змістом дублюють спеціальність «Правоохоронна діяльність». Натомість, спеціальність «Міжнародне право» зараховано до галузі знань «Міжнародні відносини» для обох освітньо-кваліфікаційних рівнів (під різними кодами).⁵³

Отже, чинне законодавство трактує право як галузь знань, або напрям, а не як фах, або професію. Крім того, таке «розчленування» права як галузі знань, без сумніву,

⁵⁰ Частина четверта статті 7 Закону України «Про вищу освіту».

⁵¹ Постанова Кабінету Міністрів України відвід 27.08.2010№ 787Про затвердження переліку спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційними рівнями спеціаліста і магістра

⁵² Освітньо-кваліфікаційний рівень магістра – спеціальність «Правознавство», код спеціальності –8.03040101. Освітньо-кваліфікаційний рівень магістра – спеціальність «Правоохоронна діяльність», код спеціальності –8.03040201. Освітньо-кваліфікаційний рівень спеціаліста – спеціальність «Правознавство», код спеціальності –7.03040101; Освітньо-кваліфікаційний рівень спеціаліста – спеціальність «Правоохоронна діяльність», код спеціальності – 7.03040201.

⁵³ Освітньо-кваліфікаційний рівень спеціаліста7.03020201; освітньо-кваліфікаційний рівень магістра– 8.03020201

вносить сум'яття в розуміння змісту професії юриста, одночасно унеможлиблюючи формування єдиного стандарту юридичної освіти, адже не можна сформулювати бодай приблизний перелік навчальних дисциплін із галузі знань «Право» (належний мінімальний обсяг знань юриста), якщо незрозумілим є зміст самої юридичної професії, а отже, й мета та завдання навчального процесу в правничій царині.

Сьогодні критерії виокремлення спеціальностей у праві не є зрозумілими, так само як і розмежування права як галузі знань, або напряду, і власне як спеціальності (фаху, професії тощо), всупереч вимогам ст. 1 Закону України «Про вищу освіту», у якій передбачено, що професійна підготовка є здобуттям кваліфікації за відповідним напрямом підготовки або спеціальністю.

Незважаючи на це, питання спеціалізації є вкрай важливим. Згідно з практикою, яка склалася в Україні, навчальний план формують відповідно до:

- напряду, за яким готують фахівців у ВНЗ за відповідними освітньо-кваліфікаційними рівнями;
- змісту спеціальності;
- спеціалізації.⁵⁴

Очевидно, що поки не буде сформовано концепцію моделі юридичної освіти, жодні перетворення чи реформи не матимуть сенсу й не принесуть позитивного ефекту. Серед основних питань, на які потрібно відповісти, такі:

- Якому освітньо-кваліфікаційному рівню повинен відповідати фахівець у галузі права, тобто юрист?
- Яким обсягом знань і практичних навиків повинен володіти юрист?
- Які навчальні заклади спроможні забезпечити навчальний процес у галузі права?
- Яким повинно бути змістовне наповнення навчального плану?
- На якому етапі повинна відбуватися спеціалізація правника:
  - Від самого початку навчання?
  - Після здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра?
  - Після здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня спеціаліста?

---

⁵⁴ Згідно з Законом України «Про вищу освіту», спеціалізація – це «набуття особою здатностей виконувати окремі завдання та обов'язки, які мають особливості, в межах спеціальності», а перелік спеціалізацій за спеціальностями є складовою Стандартизованої освіти вищих навчальних закладів.

- Після здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня магістра протягом навчання у спеціалізованих інститутах: Національній школі суддів, Академії прокуратури, Школі адвокатів та правових радників?
- Якою повинна бути кваліфікація викладацького складу на кожному з етапів навчального процесу?

Без відповідей на ці та інші питання неможливо визначити зміст реформ у сфері юридичної освіти, послідовність їх запровадження та хронологічні рамки.

Ще однією проблемою, яка виникла із запровадженням освітньо-кваліфікаційного рівня «Магістр» і безпосередньо стосується питань про доступ до професії та про спеціалізацію, є тривалість навчання. За браком державного стандарту в Україні сформувалась практика, коли ВНЗ самостійно визначають тривалість навчання в магістратурі. Це може бути один навчальний рік на базі освітньо-кваліфікаційного рівня «Бакалавр», один навчальний рік на базі освітньо-кваліфікаційного рівня «Спеціаліст» чи півтора року на базі освітньо-кваліфікаційного рівня «спеціаліст». Отже, здобуття правничого магістерського диплома на основі бакалаврського рівня може тривати від одного до двох років.

Окремої уваги заслуговує питання про відмінність між освітньо-кваліфікаційними рівнями спеціаліста та магістра. Ясного й однозначного критерію поділу на ці освітньо-кваліфікаційні рівні немає, як і бракує переконливого обґрунтування паспорта спеціальності чи посад у практичній діяльності юриста відповідного освітньо-кваліфікаційного рівня. Немає й відмінності між цими освітньо-кваліфікаційними рівнями **при доступі** до юридичної професії, (це, серед іншого, підтверджують вимоги до кандидатів на посаду судді, встановлені в Законі України «Про судоустрій і статус суддів»⁵⁵) та юридичної науки.

Серед інших критеріїв доступу до юридичної професії, визначених у законодавстві, варто звернути увагу на таке. Критерій наявності «стажу роботи у галузі права» потребує певного тлумачення юридичної професії. Сьогодні, приміром, поширеною є практика добору суддів із кола колишніх працівників органів внутрішніх справ, яка, зважаючи на природу цих двох професій, описану вище, може мати негативний вплив на якість судочинства. Цей приклад свідчить про те, варто надати чітке визначення поняттю «юридична професія», оскільки сам факт належності до неї може бути критерієм професійного поступу.

---

⁵⁵ Закон України «Про судоустрій та статус суддів»

Такий критерій доступу до юридичної професії, як «володіння державною мовою», не перевіряється жодним чином. Як наслідок, переважна більшість юридичних документів в Україні складена з помилками та переповнена русизмами; особливо критичним є становище з якістю судових рішень.⁵⁶ Відповідно до Закону України «Про доступ до судових рішень», рішення українських судів усіх інстанцій і спеціалізацій повинно бути опубліковано в Єдиному державному реєстрі судових рішень «з метою забезпечення відкритості діяльності судів загальної юрисдикції, прогнозованості судових рішень та сприяння однаковому застосуванню законодавства».⁵⁷ Натомість, нинішня низька якість судових рішень не може сприяти їхній прогнозованості й однаковому застосуванню законодавства та свідчить про низький загальний рівень володіння суддями державною мовою. Зважаючи на цей прикрий факт, видається доцільним запровадити обов'язкову перевірку кандидатів на отримання доступу до юридичної професії на предмет володіння державною мовою, а також викладати в рамках юридичної освіти навчальні дисципліни, спрямовані на оволодіння майбутніми юристами навичками правничого письма та термінології.

Роль професійно-громадського середовища та держави у регулюванні юридичної освіти

Перш за все варто зауважити, що юридичну освіту надають вищі навчальні заклади державної та приватної форм власності, при цьому на перші припадає 88% ліцензованого обсягу навчальних місць (див. таблицю 14).

---

⁵⁶ Якість судових рішень була предметом дослідження окремого проекту ОБСЄ. За результатами цього дослідження проводяться навчальні семінари для суддів щодо вдосконалення якості судових рішень і готується відповідний навчальний посібник.

⁵⁷ Закон України «Про доступ до судових рішень»

Таблиця 14. Ліцензований обсяг для підготовки правників відповідно до форми власності ВНЗ

Форма власності ВНЗ	Разом ліцензований обсяг (осіб)	Бакалавр (право, правознавство)	Спеціаліст (право, правознавство)	Магістр (право, правознавство)	Спеціаліст/магістр (правоохоронна діяльність)
Державна	65 474	32 994	20 781	10 209	1 490
Недержавна	8 780	5 125	2 740	795	120
Разом	74 254	38 119	23 521	11 004	1 610

Закон України «Про освіту» гарантує вищим навчальним закладам незалежно від форми власності самоврядування й автономію. Самоврядування передбачає права на таке:

- «самостійне планування роботи, вирішення питань навчально-виховної, науково-дослідної, методичної, економічної і фінансово-господарської діяльності;
- участь у формуванні планів прийому учнів, студентів, слухачів з урахуванням державного контракту (замовлення) та угод підприємств, установ, організацій, громадян;
- визначення змісту компонента освіти, що надається навчальним закладом понад визначений державою обсяг;
- прийняття на роботу педагогічних, науково-педагогічних, інженерно-педагогічних та інших працівників, а також фахівців з інших держав, у тому числі за контрактами;
- самостійне використання усіх видів асигнувань, затвердження структури і штатного розпису в межах встановленого фонду заробітної плати;
- здійснення громадського контролю за організацією харчування, охорони здоров'я, охорони праці в навчальних закладах».⁵⁸

Автономія, яку може бути надано вищому навчальному закладу відповідно до рівня акредитації, передбачає права на таке:

⁵⁸ Стаття 17 Закону України «Про освіту».

- «визначення змісту освіти;
- визначення планів прийому студентів, аспірантів, докторантів з урахуванням державного контракту (замовлення) та угод з підприємствами, установами, організаціями, громадянами;
- встановлення і присвоєння вчених звань вищого навчального закладу четвертого рівня акредитації;
- інші повноваження, що делегують вищому навчальному закладу відповідно до його статусу державні органи управління освітою».⁵⁹

Водночас Закон України «Про вищу освіту» передбачає, що «Кабінет Міністрів України через систему органів виконавчої влади:

здійснює державну політику у галузі вищої освіти;

- організує розроблення та здійснення відповідних загальнодержавних та інших програм;
- у межах своїх повноважень видає нормативно-правові акти з питань вищої освіти;
- забезпечує контроль за виконанням законодавства про вищу освіту».⁶⁰

«Управління у галузі вищої освіти у межах їх компетенції здійснюється:

- спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки;
- іншими центральними органами виконавчої влади, які мають у своєму підпорядкуванні вищі навчальні заклади;
- Вищою атестаційною комісією України;
- органами влади Автономної Республіки Крим;
- органами місцевого самоврядування;
- власниками вищих навчальних закладів;
- органами громадського самоврядування».⁶¹

При цьому «спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у галузі освіти і науки» (наразі ним є Міністерство освіти, науки молоді та спорту):

- «бере участь у формуванні державної політики у галузі вищої освіти, науки, професійної підготовки кадрів;
- розробляє програми розвитку вищої освіти, стандарти вищої освіти;
- визначає нормативи матеріально-технічного, фінансового забезпечення

---

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Там само.

вищих навчальних закладів;

- здійснює навчально-методичне керівництво, контроль за дотриманням вимог стандартів вищої освіти, державне інспектування;
- ...
- здійснює ліцензування та акредитацію вищих навчальних закладів незалежно від форм власності та підпорядкування, видає їм ліцензії, сертифікати;
- здійснює встановлення відповідності документів про вищу освіту та вчені звання;
- формує і розміщує державне замовлення на підготовку фахівців з вищою освітою;
- сприяє працевлаштуванню випускників вищих навчальних закладів;
- затверджує умови прийому на навчання до вищих навчальних закладів;
- затверджує статuti підпорядкованих йому вищих навчальних закладів та вищих навчальних закладів приватної форми власності;
- погоджує статuti вищих навчальних закладів державної форми власності, підпорядкованих іншим центральним органам виконавчої влади, вищих навчальних закладів, що перебувають у власності Автономної Республіки Крим, та вищих навчальних закладів комунальної форми власності;
- організовує вибори, затверджує та звільняє з посад керівників підпорядкованих йому вищих навчальних закладів;
- погоджує затвердження на посаду керівників вищих навчальних закладів комунальної і приватної форм власності;
- організовує атестацію педагогічних і науково-педагогічних працівників щодо присвоєння їм кваліфікаційних категорій, педагогічних та вчених звань;
- разом з іншими центральними органами виконавчої влади, які мають у своєму підпорядкуванні вищі навчальні заклади, органами влади Автономної Республіки Крим, місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, які мають у своєму підпорядкуванні вищі навчальні заклади комунальної форми власності, забезпечує реалізацію державної політики у галузі вищої освіти і здійснює контроль за втіленням державної політики у галузі вищої освіти, дотриманням нормативно-правових актів про вищу освіту в усіх вищих навчальних закладах незалежно від форми власності і підпорядкування».⁶²

⁶² Частина перша статті 18 Закону України «Про вищу освіту».

«Інші центральні органи виконавчої влади, які мають у своєму підпорядкуванні вищі навчальні заклади, спільно із спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки:

- беруть участь у здійсненні державної політики у галузі вищої освіти, науки, професійної підготовки кадрів;
- беруть участь у здійсненні ліцензування та акредитації вищих навчальних закладів;
- сприяють працевлаштуванню випускників підпорядкованих їм вищих навчальних закладів;
- здійснюють контрольні функції за дотриманням вимог щодо якості вищої освіти;
- організують вибори, затверджують та звільняють з посади керівників вищих навчальних закладів;
- затверджують за погодженням із спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки статuti підпорядкованих їм вищих навчальних закладів».⁶³

Відповідно до Закону України «Про вищу освіту» в Україні повинно існувати кілька рівнів стандартів вищої освіти:

«Державний стандарт вищої освіти містить складові:

- перелік кваліфікацій за відповідними освітньо-кваліфікаційними рівнями;
- перелік напрямів та спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за відповідними освітньо-кваліфікаційними рівнями;
- вимоги до освітніх рівнів вищої освіти;
- вимоги до освітньо-кваліфікаційних рівнів вищої освіти».⁶⁴

«Галузеві стандарти вищої освіти містять складові:

- освітньо-кваліфікаційні характеристики випускників вищих навчальних закладів;
- освітньо-професійні програми підготовки;
- засоби діагностики якості вищої освіти».⁶⁵

Стандарти вищої освіти вищих навчальних закладів містять складові:

- «перелік спеціалізацій за спеціальностями;

⁶³ Частина друга статті 18 Закону України «Про вищу освіту».

⁶⁴ Частина друга статті 11 Закону України «Про вищу освіту».

⁶⁵ Частина третя статті 11 Закону України «Про вищу освіту».

- варіативні частини освітньо-кваліфікаційних характеристик випускників вищих навчальних закладів;
- варіативні частини освітньо-професійних програм підготовки;
- варіативні частини засобів діагностики якості вищої освіти;
- навчальні плани;
- програми навчальних дисциплін».⁶⁶

Порядок розроблення стандартів вищої освіти, внесення змін до них і здійснення контролю за їх дотриманням повинен визначати Кабінет Міністрів України. Хоча Закон України «Про вищу освіту» було прийнято ще в 2002 році, дотепер не визначено порядок розроблення стандартів вищої освіти, бракує державного стандарту вищої освіти, а також галузевого стандарту вищої юридичної освіти. Проект галузевого стандарту вищої юридичної освіти, поданий у таблиці 8, було розроблено в 2004 році.

Інформація, що міститься в цитованих законах, а також аналіз реального становища з регулюванням вищої освіти, у тому числі юридичної, дає підстави зробити такі висновки:

1. Законодавство України, декларуючи автономію вищих навчальних закладів та їхнє самоврядування, водночас унеможлиблює реальну автономію та самоврядування через широкий обсяг регуляторних повноважень, наданих Міністерству науки, освіти, молоді та спорту.

2. Міністерство науки, освіти, молоді та спорту, володіючи всіма повноваженнями з формування стандартів вищої освіти, у тому числі і юридичної, не здійснює належного регулювання в цій ділянці. Така бездіяльність може підтверджувати неспроможність будь-якого центрального органа виконавчої влади самостійно забезпечити формування стандартів вищої освіти та контроль за їх дотриманням.

3. Зважаючи на зв'язок правничої професії та правничої освіти, для європейського простору характерним є вплив професійно-громадського середовища юристів на формування стандартів юридичної освіти й акредитацію юридичних шкіл, тоді як із боку держави такий вплив певною мірою може здійснювати міністерство юстиції. (Детальніше див. розділ IX, присвячений дослідженню міжнародного досвіду). В Україні діє низка громадських організацій різних юридичних професій: суддів, адвокатів, нотаріусів, прокурорів тощо – однак ані жодна з них, ані Міністерство юстиції не впливають на формування стандартів юридичної освіти чи акредитацію юридичних факультетів.

⁶⁶ Частина четверта статті 11 Закону України «Про вищу освіту».

V. Оцінювання змісту навчальних програм за циклами

Загальний огляд

У таблицях 15 та 16 подано інформацію про абсолютну та відносну структуру навчальних планів із підготовки правників у вищих навчальних закладах у рамках освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр».

Таблиця 15. Обсяг годин, який відводиться на підготовку правників у вищих навчальних закладах у рамках освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр»

Цикли	НаУКМА	КНУ ім. Шевченка	ТНУ ім. Вернадського	ЛНУ ім. Франка ⁶⁷	НЮАУ ім. Я. Мудрого	ДНУ	В середньому
Соціально-гуманітарний цикл	1755	1297	415	1653	1342	1296	1293
Дисципліни, не притаманні для вищої освіти	297	252	252	480	670	540	415
Цикли правничих дисциплін	7033	5630	6260	5034	4470	4752	5530
Адміністративно-правовий цикл	513	498	594	451	478	324	476
Цивільно-правовий цикл	1458	1676	1845	1365	1032	1485	1477
Кримінально-правовий цикл	1161	1160	1093	1138	988	945	1081
Міжнародно-правовий цикл	1161	313	288	280	82	81	368
Конституційно-правовий цикл	469	474	630	557	524	324	496
Правничий історико-теоретичний цикл	901	944	1332	775	872	864	948
Прикладні правничі дисципліни	378	97	97	66	198	162	166
Вузькоспеціалізовані дисципліни	992	468	381	402	296	567	518
РАЗОМ	9085	7179	6927	7167	6482	6588	7238

⁶⁷ Кількість навчальних годин для ЛНУ ім. Франка визначено за формулою: 1,8 x кількість аудиторних годин.

Таблиця 16. Відносна структура навчальних планів із підготовки правників у вищих навчальних закладах у рамках освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр»

Цикли	НауКМА	КНУ ім. Шевченка	ТНУ ім. Вернадського	ЛНУ ім. Франка ⁶⁸	НЮАУ ім. Я. Мудрого	ДНУ	В середньому
Соціально-гуманітарний цикл	19%	18%	6%	23%	21%	20%	18%
Дисципліни, не притаманні для вищої освіти	3%	4%	4%	7%	10%	8%	6%
Цикли правничих дисциплін	77%	78%	90%	70%	69%	72%	76%
Адміністративно-правовий цикл	6%	7%	9%	6%	7%	5%	7%
Цивільно-правовий цикл	16%	23%	27%	19%	16%	23%	21%
Кримінально-правовий цикл	13%	16%	16%	16%	15%	14%	15%
Міжнародно-правовий цикл	13%	4%	4%	4%	1%	1%	5%
Конституційно-правовий цикл	5%	7%	9%	8%	8%	5%	7%
Правничий історико-теоретичний цикл	10%	13%	19%	11%	13%	13%	13%
Прикладні правничі дисципліни	4%	1%	1%	1%	3%	2%	2%
Вузькоспеціалізовані дисципліни	11%	7%	6%	6%	5%	9%	7%
РАЗОМ	9085	7179	6927	7167	6482	6588	7238

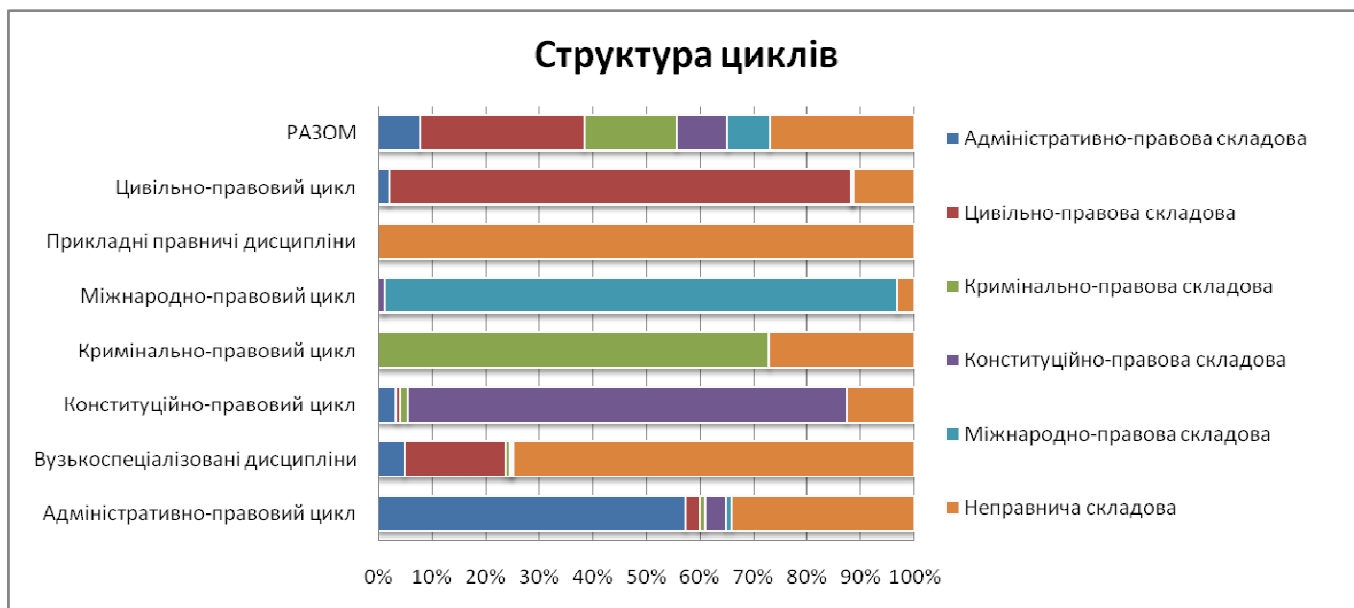
У рамках дослідження було поставлено за мету простежити взаємну пов'язаність циклів правничих дисциплін, а також узгодженість між дисциплінами всередині циклів.

Як видно з таблиць 15 і 16, від 10% до 31% часу, відведеного для підготовки юристів, припадає на вивчення неправничих дисциплін. Окрім того, в таблицях виокремлено дисципліни, які не притаманні для вищої освіти.

Діаграма 1 показує, яку частку навчальних годин у рамках кожного з циклів присвячують темам, що їх слід було би зарахувати до інших циклів правничих дисциплін.

⁶⁸ Кількість навчальних годин для ЛНУ ім. Франка визначено за формулою: 1,8 x кількість аудиторних годин.

Діаграма 1. Структура циклів правничих дисциплін за частками інших циклів

До того ж діаграма демонструє, що істотна частка навчальних годин у межах кожного з циклів (у середньому понад 25%) припадає на вивчення тем, що належать до інших, аніж право, галузей знань. Наприклад, вивчення функцій органів державної влади чи органів місцевого самоврядування є завданням науки публічної адміністрації (державного управління), а не правничої науки.

Безсумнівно, що юрист повинен володіти цілою низкою навичок, які не є похідними від правничих знань, а також знаннями із суміжних галузей, проте обсяг часу, який присвячується опануванню таких навичок і знань, повинен бути обумовлений певними вимогами та критеріями.

Ці та інші питання буде розглянуто в рамках аналізу окремих циклів.

Соціально-гуманітарний цикл і цикл дисциплін, що не притаманні для вищої освіти

Відносна структура навчальних планів, відображена на діаграмі 2, показує, що на дисципліни соціально-гуманітарного циклу та дисципліни, які не притаманні для юридичної освіти, припадає до 30% від загального обсягу годин, передбачених для підготовки бакалавра-правника.

Діаграма 2. Структура циклів правничих дисциплін у вищих навчальних закладах

До соціально-гуманітарного циклу входять такі дисципліни:

- Іноземна мова;
- Історія України;
- Бухгалтерський облік та аудит;
- Ділова українська мова (Українська мова професійного спрямування);
- Економічна теорія;
- Економіка України в сучасних умовах;
- Етика та естетика (разом або як окремі курси);
- Інформатика та обчислювальна техніка;
- Інформаційні технології в юридичній діяльності;
- Історія державності на землях України;
- Історія України;
- Культурологія;
- Логіка;
- Основи економічної теорії;
- Основи інформатики та обчислювальної техніки;
- Основи наукових досліджень;
- Основи психології та педагогіки;
- Політологія;
- Психологія;

- Релігієзнавство;
- Соціологія;
- Українська та зарубіжна культура;
- Філософія.

Поза всяким сумнівом, правничий фах потребує ґрунтовної загальногуманітарної підготовки. Водночас, якщо зважити на суттєві розбіжності в обсягах вивчення дисциплін соціально-гуманітарного циклу в різних вищих навчальних закладах, варто було би сформулювати критерії загальногуманітарної підготовки правника, визначивши вимоги до переліку та змісту дисциплін соціально-гуманітарного циклу. Наприклад, доцільність вивчення основ інформатики та обчислювальної техніки видається сумнівною, адже володіння комп'ютером на рівні користувача є побутовою, а не фаховою навичкою, а програмування не належить до кваліфікаційних вимог до юриста.

У вищій школі продовжують викладати дисципліни, успадковані з радянської системи вищої школи, які за своєю природою не притаманні для вищої гуманітарної освіти. До цих дисциплін, на вивчення яких припадає від 3% до 10% часу, відведеного на підготовку бакалавра-правника, належать, зокрема, такі:

- Безпека життєдіяльності та цивільна оборона;
- Основи життєдіяльності в надзвичайних ситуаціях;
- Основи охорони праці;
- Фізичне виховання.

З огляду на природу знань і навичок, оволодіння якими жодним чином не може впливати на кваліфікаційні характеристики фахівців у різних галузях гуманітарних знань, за винятком вузькоспеціалізованих, ці дисципліни можна охарактеризувати як «чужорідні» для вищої освіти. Незважаючи на це, результати їх опанування впливають на загальну оцінку випускника. Окрім того, вимоги до складання нормативів у рамках дисципліни «Фізичне виховання» видаються дискримінаційними, оскільки не можна очікувати від студентів однакового рівня фізичної підготовки. Зрештою, рівний доступ до вищої освіти передбачає також надання доступу особам із інвалідністю, які, вступивши до вищого навчального закладу, змушені проходити заняття з фізичного виховання в окремих групах, що є дискримінацією.

Правничий історико-теоретичний цикл

Мета вивчення правничого історико-теоретичного циклу – здобуття студентами знань щодо основних правничих доктрин і принципів, їхніх витоків, історичних умов

розвитку та впливу на сучасні правничі системи.

Опануванню дисциплін цього циклу у вищих навчальних закладах України присвячують від 10% до 19% навчального часу. До циклу належать такі дисципліни:

- Загальна теорія права;
- Філософія права;
- Теорія держави і права (разом або як окремі курси);
- Римське приватне право;
- Проблеми теорії права;
- Порівняльне правознавство;
- Основи римського права;
- Історія вчень про державу і право;
- Історія правових та політичних вчень;
- Історія правничої думки в Київському Університеті;
- Історія права України;
- Історія міжнародного права;
- Історія держави і права України;
- Історія держави і права зарубіжних країн;
- Історія Візантійського права;
- Звичайне право;
- Загальна теорія держави;
- Вступ до приватного права;
- Актуальні проблеми теорії держави і права.

Перш за все, звернімо увагу на кількість та внутрішню узгодженість дисциплін циклу. У кожному з вищих навчальних закладів, навчальні плани яких було проаналізовано, викладають щонайменше п'ять (а в деяких – дев'ять) дисциплін із наведеного переліку в рамках освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр». Така кількість дисциплін неминує призводити до того, що теми дублюються й не завжди узгоджуються між собою.

Наприклад, в одному вищому навчальному закладі викладають такі дисципліни: «Теорія держави», «Теорія права», «Актуальні проблеми теорії держави і права», «Філософія права», «Порівняльне правознавство», «Історія держави і права зарубіжних країн», «Історія права України», «Історія вчень про державу і право». Самі назви цих дисциплін свідчать про ймовірні дублювання та суперечності в підходах до їх викладання. Зокрема, неминучими є дублювання тем у навчальних планах дисциплін «Теорія права»

та «Філософія права». Викладання цих дисциплін доцільно переглянути, можливо, об'єднавши їх в єдиний курс.

Помітно, що в переважній більшості вищих навчальних закладах дотепер викладають дисципліну «Теорія держави і права». Натомість, у рамках науково-практичної конференції «Верховенство права в українській правничій освіті» у жовтні 2008 року (докладно див. додаток 1) Національний Університет «Києво-Могилянська академія» представив дисципліну «Загальна теорія права», обґрунтовуючи свою позицію таким чином:

«Як свідчить досвід центральноєвропейських країн колишнього «соціалістичного табору», правознавство яких зазнало істотного впливу марксистсько-ленінської ідеології і радянської юридичної науки, після краху соціалістичної системи нав'язана їм ідеологія нерозривної єдності держави і права була відкинута і відбулася досить швидка трансформація загальнотеоретичної юриспруденції відповідно до європейських традицій. У жодній же західноєвропейській країні, як і на Заході в цілому, не існувало і не існує базової загальнотеоретичної дисципліни, яка комплексно об'єднувала б теорію держави і теорію права. Не характерне об'єднання держави і права одним предметом і для західноєвропейської історико-правової науки і відповідної їй навчальної дисципліни.

Пріоритетне становище державознавчої тематики у вітчизняних теоретико-історичних науках і відповідних навчальних дисциплінах не тільки призводить до їх перевантаження матеріалом, що складає предмет інших наук – політології, загальної історії, соціології тощо, дублювання, розмивання меж між ними, залишення поза увагою тем, які займають провідні місця у західноєвропейських юридичних дисциплінах теоретичного профілю (наприклад таких, як буква і дух в процесі правозастосування, юридична мова, суд і правотворення та ін.), а й не сприяє формуванню світоглядних позицій у студентів, які продовжують сприймати право як продукт діяльності держави».

З огляду на це, у Рекомендаціях конференції було сформульоване звернення до вищих навчальних закладів із закликом підтримати зміну назви курсу та програми з теорії права.

Зрозуміло, що вища юридична школа є доволі інертною щодо запровадження змін у наповненні такої фундаментальної дисципліни, як «Теорія права», проте ця дисципліна є визначальною не лише в рамках освоєння правничого історико-теоретичного циклу, але й для подальшого вивчення дисциплін конституційно-правового, адміністративно-правового, кримінально-правового та інших циклів. Саме «Теорія права» допомагає майбутнім правникам поліпшити розуміння основних юридичних доктрин і принципів, які деталізуються в рамках вивчення інших дисциплін і є основою подальшої юридичної

практики.

Натомість, усі дисципліни, що стосуються вивчення історії чи теорії держави, які українська юридична школа успадкувала з радянської доби, європейська освіта розглядає в рамках політологічних, а не юридичних дисциплін.

Таким чином, щоб удосконалити підготовку правників, які б відповідали сучасним вимогам до юридичної професії, потрібно переглянути зміст дисципліни «Теорія держави і права». Крім того, зміни до такої програми варто поєднувати зі змінами до програми дисципліни «Конституційне право». Зрештою, на підставі змін у підходах до викладання теорії права доцільно переглянути програми інших дисциплін правничого історико-теоретичного циклу.

Конституційно-правовий цикл

Викладання дисциплін конституційно-правового циклу має на меті надати студентам знання про принципи й інститути конституційного права, зокрема принципи функціонування держави та інститути захисту прав людини.

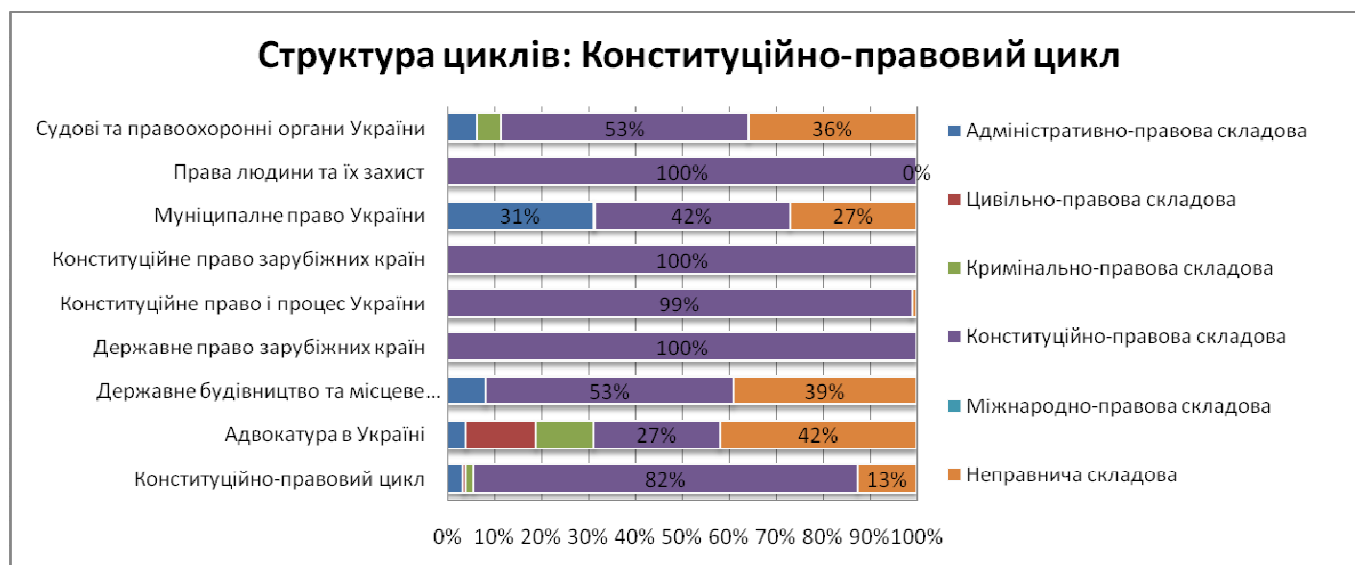
До конституційно-правового циклу, якому присвячено від 5% до 9% навчального процесу, належать такі дисципліни:

- Адвокатура в Україні;
- Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні;
- Державне право зарубіжних країн;
- Конституційне право зарубіжних країн;
- Конституційне право і процес України;
- Конституційне право України;
- Конституційно-процесуальне право України;
- Муніципальне право України;
- Організація роботи судових та правоохоронних органів України;
- Права людини та їх захист;
- Судові та правоохоронні органи України;
- Судоустрій України.

Таблиця 17. Обсяг годин, відведений на вивчення конституційно-правового циклу

Цикли (годинне навантаження)	Адміністративно-правова складова	Цивільно-правова складова	Кримінально-правова складова	Конституційно-правова складова	Міжнародно-правова складова	Неправнича складова
Конституційно-правовий цикл	19	6	9	375	0	90
Адвокатура в Україні	1	4	3	6	0	9
Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні	2	0	0	14	0	12
Державне право зарубіжних країн	0	0	0	58	0	0
Конституційне право зарубіжних країн	0	0	0	46	0	0
Конституційне право і процес України	0	0	0	205	0	4
Муніципальне право України	8	0	0	10	0	10
Права людини та їх захист	0	0	0	18	0	0
Судові і правоохоронні органи України	5	0	4	44	0	34

Діаграма 3. Відносна структура конституційно-правового циклу за частками інших циклів

Дані з таблиці 17 та діаграми 3 свідчать, що навчальні програми окремих дисциплін конституційно-правового циклу містять суттєву неправничу складову. Зокрема, у програмах дисциплін «Муніципальне право України», «Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні», «Судові та правоохоронні органи України» багато тем присвячено вивченню організації та діяльності інститутів публічної адміністрації (державного управління) шляхом переказу нормативно-правових актів, радше ніж розгляду конституційно-правових інститутів крізь призму їх природи та завдань. Бракує

правничої складової, приміром, у таких темах:

Тема	Навчальна дисципліна
Голова місцевої державної адміністрації та його заступники, їх повноваження й організація роботи. Організація роботи колегії місцевої державної адміністрації. Форми і методи діяльності місцевих державних адміністрацій	Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні
Відділи, управління та інші органи місцевої державної адміністрації, її апарат, організація їх роботи	Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні
Спеціалізовані прокуратури: види, компетенція. Вимоги, що ставляться до кандидатів на посади прокурорів і слідчих, порядок призначення та звільнення	Судові та правоохоронні органи України
Органи досудового слідства: поняття, система, завдання, компетенція. Структура слідчого апарату. Вимоги, що ставляться до осіб, які призначаються на посади слідчих	Судові та правоохоронні органи України
Державна політика у сфері місцевого самоврядування. Основні напрями державної політики у сфері місцевого самоврядування. Функціональні завдання та порядок утворення Координаційної ради з питань місцевого самоврядування. Основні напрямки діяльності Координаційної ради з питань місцевого самоврядування. Державний контроль за діяльністю органів і посадових осіб місцевого самоврядування	Муніципальне право України
Управління як спеціально уповноважений орган виконавчого апарату районної, обласної ради. Статус Управління. Керівник Управління. Дорадчі органи Управління. Склад Управління і затвердження Положення про нього. Типові повноваження Управління. Права Управління	Муніципальне право України
Повноваження органів місцевого самоврядування в галузі житлово-комунального господарства, побутового, торговельного обслуговування, громадського харчування, транспорту і зв'язку	Муніципальне право України

По-перше, варто зауважити, що «правоохоронні органи» за своєю природою не належать до правозахисних інститутів, тому доцільність вивчення їх повноважень у рамках конституційно-правового циклу разом із інститутом суду видається сумнівною. До того ж поняття «державне будівництво» не є юридичним поняттям, тому його вживати його як назву правничої дисципліни некоректно. Нарешті, використання назви «Конституційно-процесуальне право України» щодо дисципліни, яка розкриває суть і процедуру конституційного перегляду актів органів влади, не можна вважати прийнятним, позаяк під конституційним процесом переважно мають на увазі процес формування

конституції.

Для конституційно-правового циклу також типовою є проблема дублювання тем у рамках різних дисциплін. Для прикладу, програми дисциплін «Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні» та «Конституційно-процесуальне право України» не містять жодної теми, якої б не охоплювала програма дисципліни «Конституційне право України». Цю проблему можна було б розв'язати, збільшивши обсяг навчальних годин дисципліни «Конституційне право».

Головною проблемою конституційно-правового циклу видається зміст програми навчальної дисципліни «Конституційне право України», викладання якої в усіх вищих навчальних закладах ґрунтується на розумінні конституції як позитивного акта держави. Відповідно, структура навчальної дисципліни являє собою постатейний переказ і пояснення окремих положень Конституції України. Натомість, для європейської юридичної школи характерним є вивчення принципів конституціоналізму й основних конституційно-правових інститутів, чільне місце серед яких займають права людини, – це, зокрема, підтверджує зміст навчальних посібників із конституційного права, переклад яких подано в додатку 6.

Конституційне право належить розглядати не як одну з низки галузей права, що їх викладають у вищій школі, а радше як осердя юридичної освіти. Усі правничі дисципліни, які стосуються тих чи тих галузей права, слід скерувати на докладне вивчення механізмів реалізації та захисту окремих прав людини, повноважень та обмежень, покладених на владні інститути в контексті реалізації та захисту цих прав, а також відповідальності за їх порушення. Дисципліни ж історико-теоретичного циклу, насамперед теорія права, мають формувати теоретичне підґрунтя для подальшого вивчення конституційного права.

Поза тим, викладання дисципліни «Конституційне право» через призму конституційних принципів та інститутів допомагатиме студентам значно глибше розуміти конституційне право зарубіжних країн. Таким чином, можна або приєднати дисципліну «Конституційне право зарубіжних країн» до загальної дисципліни «Конституційне право», або побудувати її викладання за тією ж самою схемою, на якій базується дисципліна «Конституційне право України».

Адміністративно-правовий цикл

Викладання адміністративно-правового циклу має на меті надати студентам знання про принципи й інститути адміністративного права, зокрема про принципи взаємовідносин між державою та особою, принципи організації та повноваження органів публічної адміністрації щодо здійснення регуляторної діяльності та надання адміністративних

послуг, інститути контролю за діяльністю публічної адміністрації, а також навичок щодо захисту прав особи в адміністративному провадженні й адміністративному процесі.

Адміністративно-правовий цикл охоплює від 5% до 9% часу навчального процесу і включає такі дисципліни:

- Адміністративне право України;
- Адміністративний процес;
- Екологічне право [України];
- Екологічне право України;
- Митне право;
- Податкове право;
- Фінансове право.

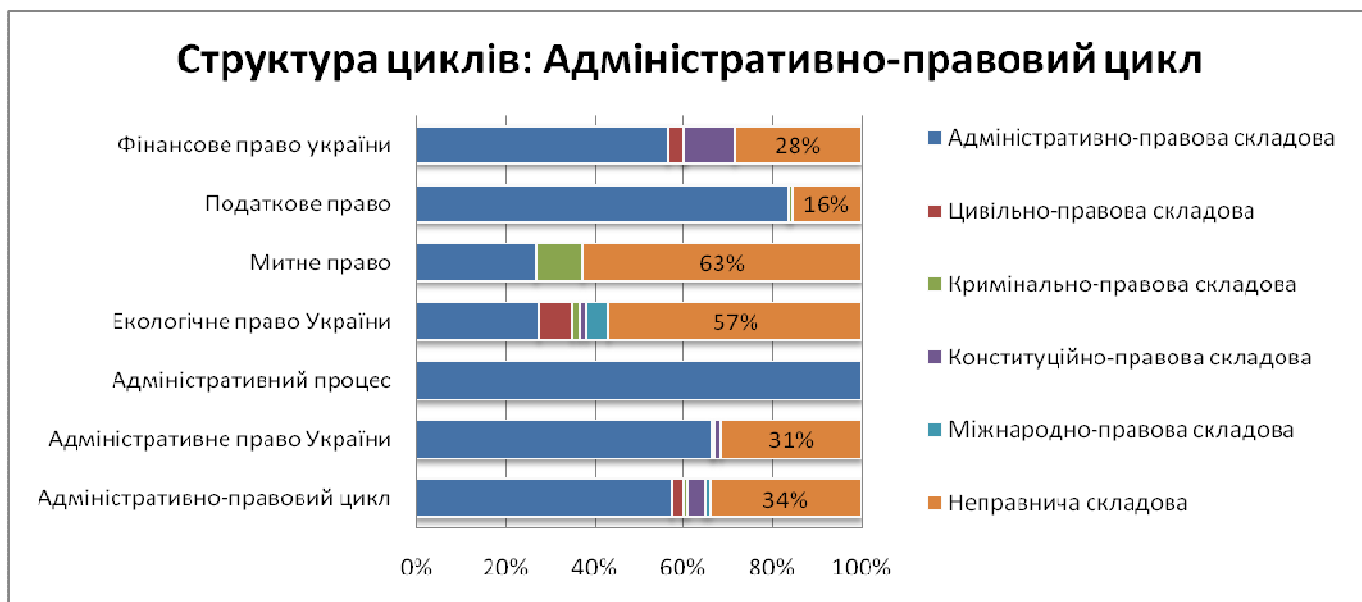
Для викладання дисциплін адміністративно-правового циклу характерними є декілька проблем.

Перш за все, як видно з таблиці 18 та діаграми 4, у дисциплінах адміністративно-правового циклу значною є частка неправничої складової – в середньому понад 30%.

Таблиця 18. Обсяг годин, відведений на вивчення адміністративно-правового циклу

Цикли (%)	Адміністративно- правова складова	Цивільно-правова складова	Кримінально- правова складова	Конституційно- правова складова	Міжнародно- правова складова	Неправнича складова
Адміністративно-правовий цикл	278	13	5	17	6	157
Адміністративне право України	105	0	1	2	0	44
Адміністративний процес	21	0	0	0	0	0
Екологічне право України	31	9	2	2	6	63
Митне право	3	0	1	0	0	8
Податкове право	44	0	0	0	0	8
Фінансове право України	72	4	0	15	0	36

Діаграма 4. Відносна структура адміністративно-правового циклу за частками інших циклів

Така висока частка обумовлена тим, що, подібно до конституційно-правового циклу, багато тем у рамках дисциплін адміністративно-правового циклу присвячені вивченню організації та діяльності органів публічної адміністрації. Безумовно, адміністративне право стосується діяльності органів публічної адміністрації, але діяльність органів публічної адміністрації у рамках адміністративного права слід вивчати крізь призму принципів її організації, її впливу на особу шляхом регуляторної діяльності або надання послуг, тоді як внутрішня ж організація органів влади, їх структура та функції стосуються радше самої публічної адміністрації (державного управління), аніж права. Серед тем, які не містять правничої складової, є такі:

Тема	Навчальна дисципліна
Державне управління в галузі оборони	Адміністративне право
Правовий режим і особливості фінансування окремих галузей народного господарства	Фінансове право
Економіко-правовий механізм природокористування та охорони навколишнього природного середовища	Екологічне право
Правове регулювання додаткових елементів податкового механізму	Податкове право
Правовий статус митної варті	Митне право

Зміст програми базового курсу «Адміністративне право України» в навчальних закладах заслуговує на окрему увагу, оскільки він також не надто змінився в порівнянні з радянським періодом. Основу загальної частини дисципліни «Адміністративне право»

складає вивчення структур та повноважень органів виконавчої влади, проходження державної служби й адміністративної відповідальності осіб за вчинені проступки, тоді як дуже мало уваги приділяється тематиці реалізації прав фізичних та юридичних осіб у відносинах із органами публічної адміністрації, передусім адміністративним процедурам. Як наслідок, студенти-юристи не отримують належної інформації про сутність адміністративного права, як його розуміє класична європейська доктрина.

Аналіз програм навчальної дисципліни «Адміністративне право» свідчить, що, попри значний поступ у формуванні нової доктрини адміністративного права, зміст дисципліни не було оновлено, як цього варто було б очікувати. Нові категорії адміністративного права, які вже мають теоретичне підґрунтя (із різним ступенем дослідженості) і певною мірою закріплені в законодавстві, не знаходять свого відображення у програмах, за якими викладають адміністративне право у вищих навчальних закладах України.

У проаналізованих програмах панівним є виклад адміністративного права як права управління (управлінського права), карального права, при цьому ігнорується «неуправлінська», публічно-сервісна складова адміністративного права. Більшість програм не згадують про таку фундаментальну для адміністративного права категорію, як «публічна адміністрація», не містять тем щодо дискреційних повноважень органів публічної адміністрації, розмежування адміністративних і політичних посад у державних органах, про деліктоздатність юридичних осіб, про надання адміністративних послуг тощо.

Незрозуміло, чому юридичні школи України ігнорують такий інститут, як адміністративна юстиція. Незважаючи на те, що процесуальне законодавство (Кодекс адміністративного судочинства України) було прийнято ще у 2005 році і наразі адміністративне судочинство здійснюють тисячі суддів, діяльність яких забезпечують їхні помічники та секретарі судового засідання, лише у двох вищих навчальних закладах із загальним ліцензованим обсягом спеціалістів і магістрів 255 осіб викладають навчальну дисципліну «Адміністративний процес».

Поза тим, внутрішня узгодженість дисциплін адміністративно-правового циклу залишається проблемою, яка особливо яскраво прослідковується у двох вищих навчальних закладах, де програму навчальної дисципліни «Адміністративне право» було якісно оновлено. Якщо викладання дисципліни «Адміністративне право» скероване на освоєння студентами принципів та інститутів адміністративного права у їх загальноєвропейському розумінні, то викладання інших дисциплін адміністративно-правового циклу досі ґрунтується на радянській системі права.

Зрештою, адміністративно-правовий цикл не виконує завдання щодо формування у

студентів навичок, потрібних для захисту прав особи в адміністративному провадженні та адміністративному процесі. Таке становище спричинене насамперед тим, що за відсутності у програмі навчальних дисциплін тем, присвячених адміністративному провадженню, адміністративним процедурам, адміністративним послугам і контролю за діяльністю публічної адміністрації неможливо формувати навички щодо практичної реалізації цих інститутів. Ще однією причиною є вади методики викладання правничих дисциплін у юридичних школах України, про що йтиметься далі.

Кримінально-правовий цикл

Метою вивчення дисциплін кримінально-правового циклу є здобуття студентами знань про принципи й інститути кримінального права, зокрема про принципи недоторканності особи, справедливу юридичну процедуру, презумпцію невинуватості, інститути захисту від обвинувачення та державного обвинувачення, а також формування навичок щодо захисту прав особи у кримінальному процесі.

Кримінально-правовий цикл охоплює від 13% до 16% часу навчального процесу. До нього входять такі дисципліни:

- Кримінальне право України;
- Кримінально-процесуальне право України;
- Криміналістика;
- Кримінологія;
- Захист у кримінальній справі;
- Кримінально-виконавче право України;
- Особливості кваліфікації злочинів у сфері господарської діяльності.

Основна проблема у викладанні дисциплін кримінально-правового циклу обумовлена збереженням в українській юридичній школі радянської методики викладання, що зводиться до постатейного переказу національного законодавства. Зважаючи на те, що в Україні продовжують діяти Кримінально-процесуальний кодекс, прийнятий у 1961 році, з усіма інститутами, притаманними для того часу, а також радянський закон «Про прокуратуру», випускники юридичних шкіл продовжують бути носіями радянської доктрини кримінального права. Вочевидь, студенти повинні розуміти й уміти застосовувати національне законодавство, але переорієнтація методики викладання з переказу законодавства на тлумачення принципів та інститутів, зокрема закріплених у міжнародних зобов'язаннях України, дозволить розкрити студентам як класичне європейське розуміння цих принципів та інститутів, так і основні вади їхнього

застосування на національному рівні.

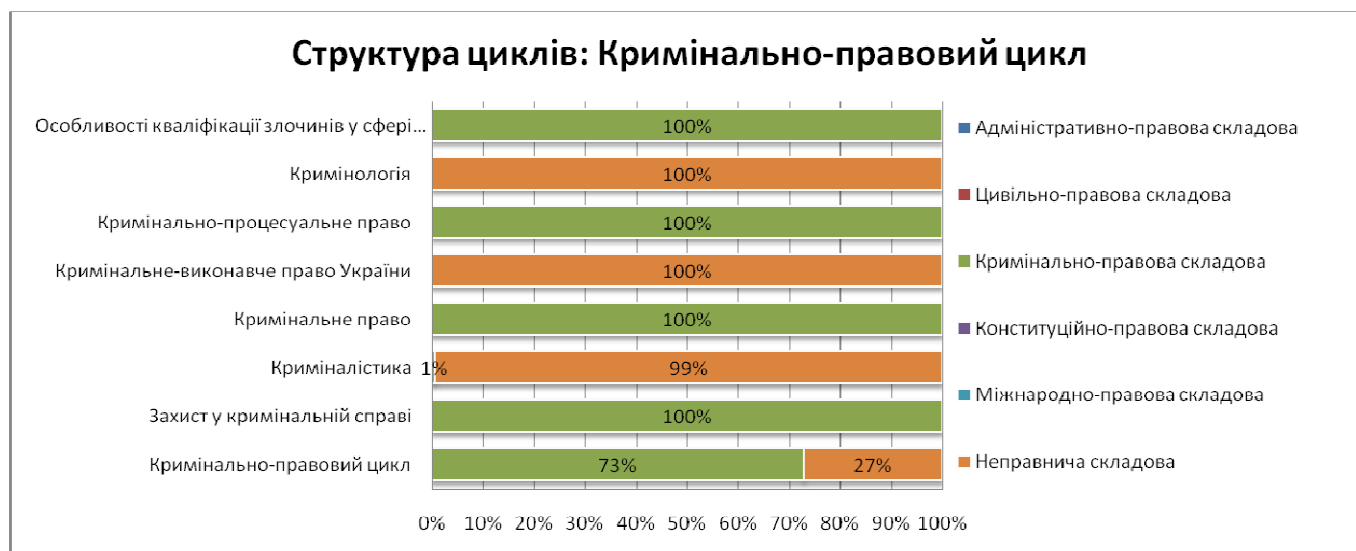
Ті ж проблеми із законодавством і методикою викладання унеможливають набуття студентами навичок, потрібних для захисту прав особи у кримінальному процесі.

Окрім цього, як видно з таблиці 19 та діаграми 5, у структурі кримінально-правового циклу є три дисципліни, що не містять правничої складової: «Криміналістика», «Кримінологія» та «Кримінально-виконавче право».

Таблиця 19. Обсяг годин, відведений на вивчення кримінально-правового циклу

Цикли (годинне навантаження)	Адміністративно-правова складова	Цивільно-правова складова	Кримінально-правова складова	Конституційно-правова складова	Міжнародно-правова складова	Неправничі складові
Кримінально-правовий цикл	0	0	560	0	0	520
Захист у кримінальній справі	0	0	14	0	0	0
Криміналістика	0	0	1	0	0	205
Кримінальне право	0	0	509	0	0	0
Кримінально-виконавче право України	0	0	240	0	0	0
Кримінально-процесуальне право	0	0	0	0	0	21
Кримінологія	0	0	0	0	0	69
Особливості кваліфікації злочинів у сфері господарської діяльності	0	0	23	0	0	0

Діаграма 5. Відносна структура кримінально-правового циклу за частками інших циклів

Кримінологія, будучи наукою про природу злочинності та методи її запобігання,

безумовно, є сутнісно значущою для майбутніх адвокатів і суддів, що спеціалізуються у кримінальних справах. Зважаючи на це, дисципліна «Кримінологія» входить до навчальних планів вищих юридичних шкіл Європи, однак її викладають здебільшого як вибіркочу дисципліну для студентів, які обрали своєю спеціалізацією кримінальне право.

На противагу до кримінології, криміналістика, яка є наукою про досудове розслідування злочинів, не має жодного зв'язку з правничою наукою. Криміналістику вивчають особи, що проходять спеціальну підготовку за фахом слідчого, і як засвідчує аналіз європейського досвіду, фахівці-слідчі не належать до правничої професії, адже їхнім завданням є лише збір доказів для обвинувачення. В Україні ж, зважаючи на чинність кримінально-процесуального кодексу зразка 1961 року, досудове розслідування за своїм змістом значною мірою підміняє судове розслідування і слідчі володіють великим обсягом повноважень у кримінальному процесі. Саме чинність радянського кримінально-процесуального законодавства обумовлює підготовку в Україні слідчих на правничих факультетах. Отже, вилучення навчальної дисципліни «Криміналістика» з навчальних планів українських юридичних шкіл залежить від зміни кримінально-процесуального законодавства.

Зрештою, недоречним видається викладання в юридичних школах такої дисципліни, як «Кримінально-виконавче право», зміст якої є переказом кримінально-виконавчого законодавства, а більшість тем стосуються порядку виконання покарань у різних установах і закладах. Знання, здобуті в ході опанування цієї дисципліни, зможуть у майбутньому застосовувати лише службовці, які обслуговуватимуть установи та заклади виконання покарань, а не фахівці-правники.

Цивільно-правовий цикл

Викладання дисциплін цивільно-правового циклу слугує формуванню в студентів знань про принципи та інститути цивільного права, зокрема про принципи взаємовідносин між приватними особами, про інститути власності, договору, зобов'язань, реституції, а також розвитку навичок, потрібних для захисту прав особи в цивільному процесі.

Цивільно-правовий цикл охоплює від 16% до 27% часу навчального процесу і включає такі дисципліни:

- Цивільне право України;
- Цивільно-процесуальне право України;
- Банківське право;
- Господарське право зарубіжних країн;

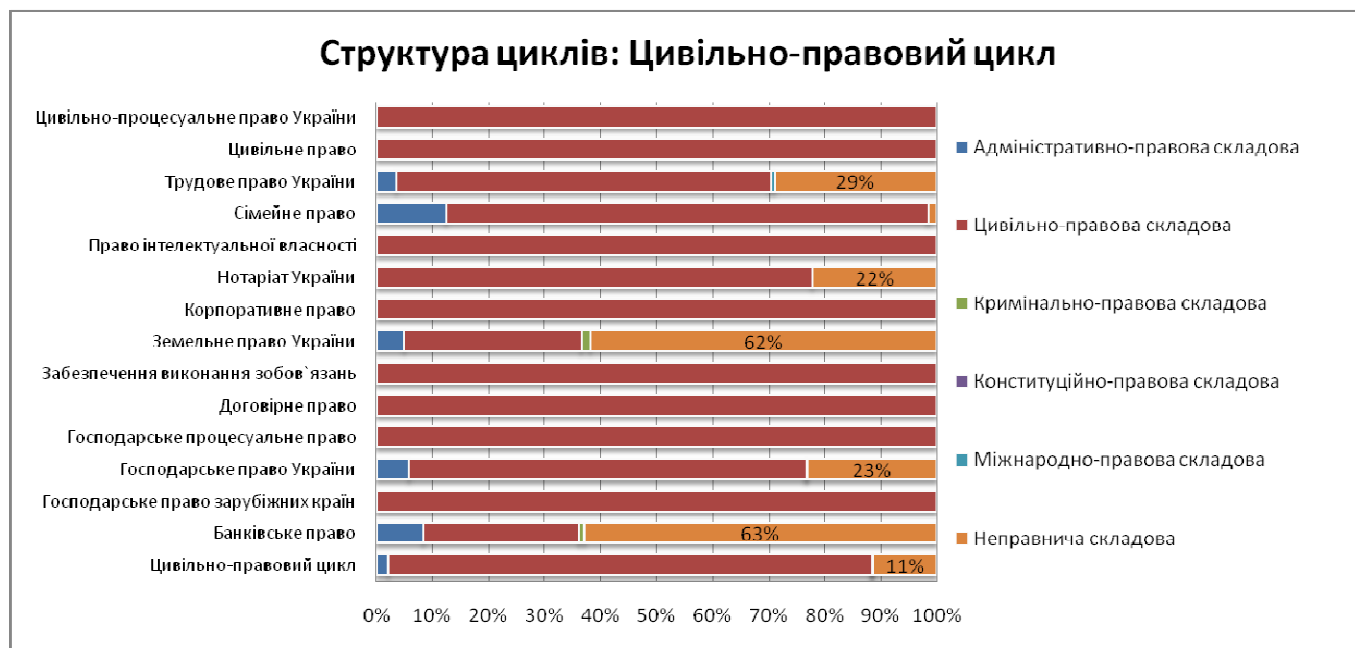
- Господарське право України;
- Господарське процесуальне право;
- Договірне право;
- Забезпечення виконання зобов'язань;
- Земельне право України;
- Інвестиційне право;
- Конкурентне право;
- Корпоративне право;
- Нотаріальне право;
- Нотаріат України;
- Право інтелектуальної власності;
- Сімейне право;
- Спадкове право;
- Трудове право України.

Таблиця 20. Обсяг годин, відведений на вивчення цивільно-правового циклу

Цикли (годинне навантаження)	Адміністративно- правова складова	Цивільно-правова складова	Кримінально- правова складова	Конституційно- правова складова	Міжнародно- правова складова	Неправнич складова
Цивільно-правовий цикл	169	7114	10	0	9	945
Банківське право	6	20	1	0	0	45
Господарське право зарубіжних країн	0	108	0	0	0	0
Господарське право України	45	551	1	0	0	181
Господарське процесуальне право	0	535	0	0	0	0
Договірне право	0	72	0	0	0	0
Забезпечення виконання зобов'язань	0	162	0	0	0	0
Земельне право України	26	165	8	0	0	323
Інвестиційне право	3	51	0	0	0	27
Конкурентне право	0	81	0	0	0	0
Корпоративне право	0	81	0	0	0	0
Нотаріат України	0	179	0	0	0	51
Право інтелектуальної власності	0	216	0	0	0	0
Сімейне право	50	349	0	0	0	7

Трудове право України	41	777	0	0	9	338
Цивільне право	0	2752	0	0	0	0
Цивільно-процесуальне право України	0	1147	0	0	0	0

Діаграма 6. Відносна структура цивільно-правового циклу за частками інших циклів

Обсяг, структура та зміст цивільно-правового циклу видаються найбільш обґрунтованими та узгодженими в порівнянні з іншими циклами. Цьому сприяють розвиток приватно-правових взаємовідносин між особами та готовність приватного сектора застосовувати правила взаємодії, які б гарантували рівність і захист прав, що, своєю чергою, спричинилося до суттєвого оновлення національного законодавства, яке регулює цивільно-правову сферу та, зрештою, програм навчальних дисциплін.

Разом із тим недоліки національного законодавства позначаються й на внутрішній узгодженості дисциплін цивільно-правового циклу. Прикладом може слугувати дублювання тем дисципліни «Цивільно-процесуальне право» в межах дисципліни «Господарське процесуальне право».

Окрім цього, для багатьох дисциплін цивільно-правового циклу характерною є значна частка неправничої складової. Для деяких навчальних дисциплін (наприклад, «Господарське право» чи «Нотаріат») ця частка обумовлена переважно темами, які стосуються організації та діяльності органів публічної адміністрації, тоді як для інших («Банківське право», «Трудове право») таку частку формують теми, що розкривають неюридичні взаємовідносини, як-от:

Тема	Навчальна дисципліна
Робочий час	Трудове право
Час відпочинку	Трудове право
Трудова дисципліна	Трудове право
Кредитні операції банків	Банківське право
Розрахунково-касові операції банків	Банківське право

Міжнародно-правовий цикл

Метою викладання дисциплін міжнародно-правового циклу є формування у студентів знань про доктрини, принципи та інститути міжнародного права, зокрема про принципи взаємовідносин між державами, розгляду спорів між публічними та/або приватними особами, що належать до різних юрисдикцій, функціонування міжнародних організацій, а також виховання навичок, потрібних для захисту прав особи в міжнародних судових інституціях.

Міжнародно-правовий цикл у більшості вищих юридичних шкіл України охоплює від 1% до 4% часу навчального процесу, включаючи лише такі дисципліни:

- Міжнародне право;
- або
- Міжнародне приватне право;
  - Міжнародне публічне право;

У деяких навчальних закладах окремо викладаються такі дисципліни:

- Європейське право з прав людини;
- Основи права ЄС.

Лише в одному вищому навчальному закладі, окрім традиційних дисциплін «Міжнародне публічне право» та «Міжнародне приватне право», викладають ще низку дисциплін, які охоплюють до 13% часу навчального процесу і серед яких такі:

- Вступ до американського права;
- Джерела міжнародного права;
- Контрольні механізми як засоби імплементації міжнародних стандартів прав людини;
- Міжнародне економічне право;
- Міжнародне кримінальне право;
- Міжнародне право захисту прав людини;
- Міжнародне фінансове право;
- Міжнародний захист гендерних прав і прав дітей;

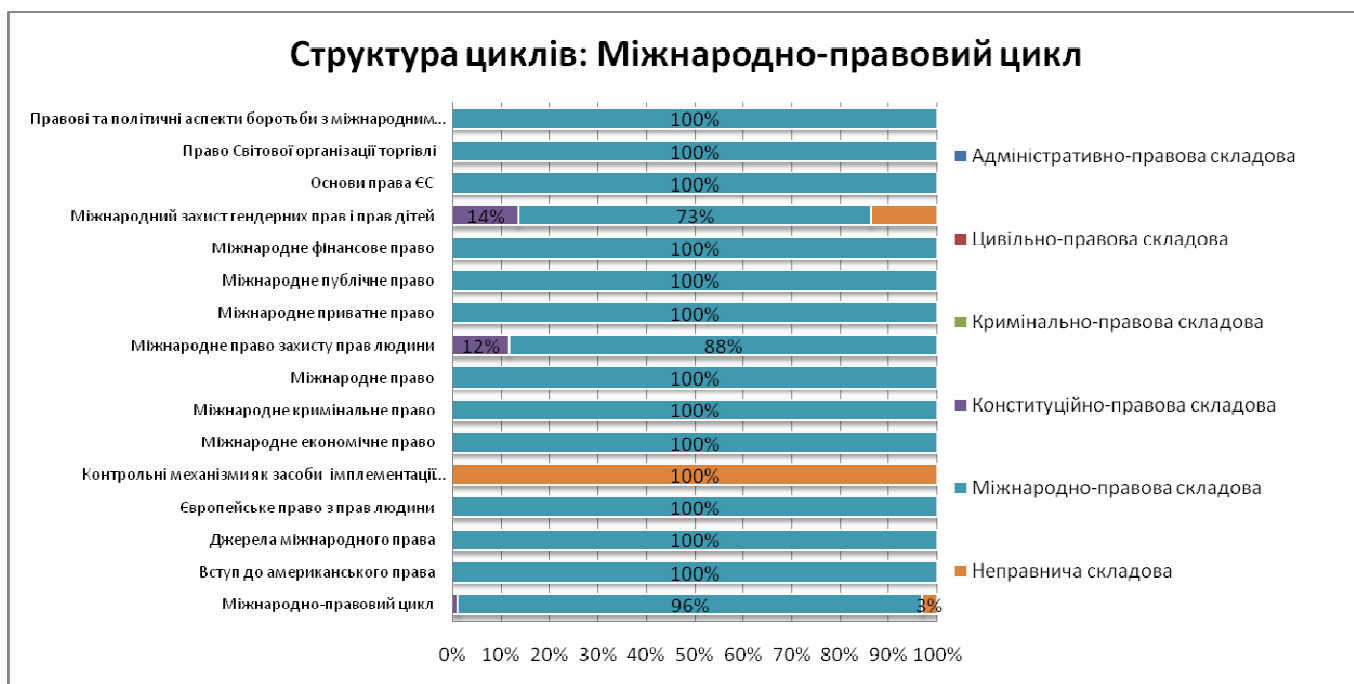
- Право Світової організації торгівлі;
- Правові та політичні аспекти боротьби з міжнародним тероризмом.

Таблиця 21. Обсяг годин, відведений на вивчення міжнародно-правового циклу

Цикли (годинне навантаження)	Адміністративно- правова складова	Цивільно-правова складова	Кримінально- правова складова	Конституційно- правова складова	Міжнародно- правова складова	Неправнична складова
Міжнародно-правовий цикл	0	0	0	4	345	18
Вступ до американського права	0	0	0	0	14	0
Джерела міжнародного права	0	0	0	0	14	0
Європейське право з прав людини	0	0	0	0	14	0
Контрольні механізми як засоби імплементції міжнародних стандартів прав людини	0	0	0	0	0	9
Міжнародне економічне право	0	0	0	0	18	0
Міжнародне кримінальне право	0	0	0	0	14	0
Міжнародне право	0	0	0	0	27	0
Міжнародне право захисту прав людини	0	0	0	2	16	0
Міжнародне приватне право	0	0	0	0	90	0
Міжнародне публічне право	0	0	0	0	88	0
Міжнародне фінансове право	0	0	0	0	9	0
Міжнародний захист гендерних прав і прав дітей	0	0	0	2	10	2
Основи права ЄС	0	0	0	0	10	0
Право Світової організації торгівлі	0	0	0	0	14	0
Правові та політичні аспекти боротьби з міжнародним тероризмом	0	0	0	0	18	0

Діаграма 7. Відносна структура міжнародно-правового циклу за частками інших циклів

Цикл прикладних правничих дисциплін

Мета викладання дисциплін циклу прикладних правничих дисциплін – сформувати у студентів знання про принципи професійної етики, а також навички, потрібні для професійної діяльності в різних царинах, зокрема навички спілкування з клієнтами, правничого дослідження, аналізу, підготовки правничих документів і публічного висловлення своїх думок.

Цикл прикладних правничих дисциплін охоплює від 1% до 4% часу навчального процесу. До нього входять такі дисципліни:

- Інформаційно-пошукові правові системи;
- Латинська мова;
- Ораторське мистецтво;
- Основи ораторського мистецтва;
- Правничі дослідження та правничий аналіз;
- Риторика для правників;
- Юридична деонтологія і професійна етика (разом або як окремі курси);
- Юридична термінологія.

Таблиця 22. Обсяг годин, відведений на вивчення циклу прикладних правничих дисциплін

Цикли (годинне навантаження)	Адміністративно-правова складова	Цивільно-правова складова	Кримінально-правова складова	Конституційно-правова складова	Міжнародно-правова складова	Неправничі складова
Прикладні правничі дисципліни	0	0	0	0	0	968
Етика юриста	0	0	0	0	0	64
Інформаційно-пошукові правові системи	0	0	0	0	0	54
Латинська мова	0	0	0	0	0	337
Ораторське мистецтво	0	0	0	0	0	56
Основи ораторського мистецтва	0	0	0	0	0	108
Правничі дослідження та правничий аналіз	0	0	0	0	0	108
Риторика для правників	0	0	0	0	0	81
Юридична деонтологія	0	0	0	0	0	79
Юридична деонтологія і професійна етика	0	0	0	0	0	27
Юридична термінологія	0	0	0	0	0	54

Дотепер українська правничі школа формує теоретичні знання про природу правничої професії та її етичні цінності, відштовхуючись від радянського підходу, відображеному, зокрема, в сучасних українських підручниках із юридичної деонтології:

«Юридична деонтологія — це філософсько-правова наука про пізнання юристом сутності внутрішнього імперативу службового обов'язку, який створює передумови для формування особистісних норм його професійної поведінки і мотиви їхнього вибору з метою формування внутрішнього переконання, встановлення об'єктивної істини та прийняття справедливого правового рішення».⁶⁹

«Метою курсу юридичної деонтології є: формування у студентів первинних знань про правові основи державного і громадського життя, дбайливого ставлення до інтересів суспільства, держави та особи, ціннісних орієнтирів щодо моральної оцінки діяльності юриста-професіонала, ознайомлення із системою та методологією навчання, з вимогами, що ставляться до працівників юридичної сфери».⁷⁰

«Юридична деонтологія – це система загальних знань про юридичну науку та практику, про вимоги до особистих і професійних якостей юриста, про систему

⁶⁹ Сливка С. Юридична деонтологія. Підручник. Вид. 2-е, перероб. і доп. – К.: Атіка, 2003. – 320 с.

⁷⁰ Цирфа Г.О. Юридична деонтологія: Навч. посібник для дистанційного навчання./За ред. Н.І.Клименко – К.: (Університет "Україна"), 2005 - 210 с.

формування цих якостей».⁷¹

«Юридична деонтологія (в широкому сенсі) – наука, що аналізує не лише моральні, але і психологічні, політичні, професійні, етичні, естетичні вимоги, які регламентують ставлення спеціаліста до об'єкта праці – клієнта, а також до своїх колег, і забезпечують в цілому режим найбільш оптимальної й гарантованої поведінки осіб в стані їх взаємозалежності».⁷²

Від самого початку навчання ознайомившись із розумінням «клієнта» як «об'єкта праці» та пізнавши «сутність внутрішнього імперативу службового обов'язку», сумнівним видається, щоб студенти-правники стали носіями цінностей правничої професії в її традиційному європейському розумінні, відображеному, зокрема, в Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи № R(2000)21 про свободу професійної діяльності правника (див. додаток 5). Таким чином, зміст навчальної дисципліни «Етика юриста (юридична деонтологія)» потребує якісного оновлення.

Прикладні правничі дисципліни скеровані першочергово на розвиток студентами певних навичок. Якщо набути знання можна, прослуховуючи лекції, то розвинути навички можливо тільки виконуючи практичні завдання. Таким чином, доцільно змінити методику викладання таких навчальних дисциплін, як «Етика юриста (юридична деонтологія)», «Латинська мова», «Ораторське мистецтво», «Риторика для правників», зокрема, відмовившись від лекційних занять.

Цикл вузькоспеціалізованих дисциплін

Вузькоспеціалізовані дисципліни охоплюють від 5% до 11% навчального процесу.

До них належать:

- Аграрне право України;
- Біржове право;
- Житлове право;
- Законодавство про освіту;
- Захист прав споживачів;
- Комунальне право;
- Медичне право;
- Основи бухобліку та судово-бухгалтерської експертизи;
- Основи підприємницького права;
- Пенсійне забезпечення;

⁷¹ Курс лекцій, ст. 3.

⁷² Бандурка О.М., Скакун О.Ф. Юридична деонтологія: Підручник. – Харків: Вид-во НУВС, 2002. – 336 с.

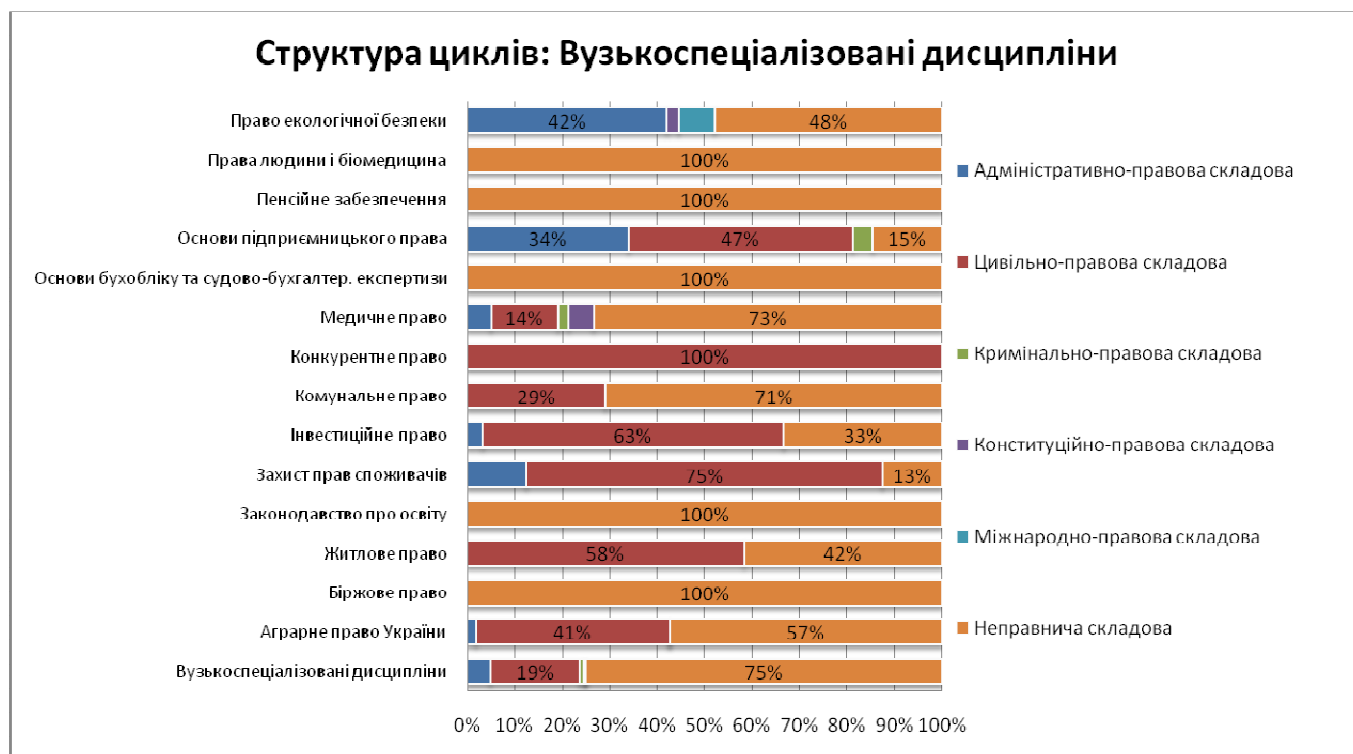
- Права людини і біомедицина;
- Право екологічної безпеки;
- Право соціального забезпечення;
- Право соціального захисту;
- Правова статистика;
- Правове регулювання бухобліку та АГД;
- Правове регулювання вексельного обігу;
- Правове регулювання державних закупівель (робіт, послуг);
- Правове регулювання фондового ринку;
- Прокурорський нагляд в Україні;
- Розгляд трудових справ;
- Судова бухгалтерія;
- Судова медицина та психіатрія (разом або як окремі курси);
- Транспортне право.

Таблиця 23. Обсяг годин, відведений на вивчення циклу вузькоспеціалізованих дисциплін

Цикли (годинне навантаження)	Адміністративно-правова складова	Цивільно-правова складова	Кримінально-правова складова	Конституційно-правова складова	Міжнародно-правова складова	Неправнична складова
Вузькоспеціалізовані дисципліни	145	549	27	8	5	2191
Аграрне право України	9	183	0	0	0	259
Біржове право	0	0	0	0	0	72
Житлове право	0	47	0	0	0	34
Законодавство про освіту	0	0	0	0	0	128
Захист прав споживачів	7	41	0	0	0	7
Комунальне право	0	32	0	0	0	77
Медичне право	4	11	2	4	0	59
Основи бухобліку та судово-бухгалтерської експертизи	0	0	0	0	0	54
Основи підприємницького права	74	102	9	0	0	32
Пенсійне забезпечення	0	0	0	0	0	98
Права людини і біомедицина	0	0	0	0	0	81
Право екологічної безпеки	27	0	0	2	5	31
Право соціального забезпечення	1	1	0	0	0	291

Правова статистика	0	0	0	0	0	176
Правове регулювання бухобліку та АГД	0	0	0	0	0	108
Судова бухгалтерія	0	0	0	0	0	52
Судова медицина та психіатрія	0	0	0	0	0	285
Транспортне право	0	0	0	0	0	54

Діаграма 8. Відносна структура циклу вузькоспеціалізованих дисциплін за частками інших циклів

До циклу вузькоспеціалізованих дисциплін було зараховано навчальні дисципліни, вивчення яких не пов'язане з формування знань про юридичні доктрини, принципи чи інститути. Такі дисципліни сформовано на основі окремих актів (або їх частин) законодавства вузького скерування, що підтверджує спосіб визначення предмета тієї чи тієї царини права як вузькоспеціалізованої дисципліни:

Тема	Навчальна дисципліна
Предмет аграрного права як сукупність суспільних виробничо-господарських відносин, що виникають в процесі створення, діяльності сільськогосподарських підприємств і ФГ. Суб'єкти виробничо-підприємницьких відносин в колективних і кооперативних сільськогосподарських підприємствах, АСГП, ДСГП. Внутрішньогосподарські відносини в ФГ як предмет аграрного права	Аграрне право
Загальна характеристика поняття біржового права. Предмет біржового права. Метод біржового права. Система біржового права. Джерела біржового права. Біржове законодавство і локальні нормативні акти бірж	Біржове право

Право соціального забезпечення як система правових норм, встановлених державою, що регулює пенсійні та інші відносини із забезпечення громадян у старості, при непрацездатності, державну допомогу сім'ям з дітьми, встановлення юридичних фактів та вирішення спорів	Право соціального забезпечення
Житлове право як галузь законодавства, наука і навчальна дисципліна	Житлове право

Для дисциплін цього циклу характерною є значна частка неправничої складової, пов'язана власне з описом неюридичних механізмів чи взаємовідносин. Наприклад:

Тема	Навчальна дисципліна
Термінові касові операції на фондовій біржі. Види термінових операцій на фондовій біржі: тверді і онкольні. Документи, підтверджуючі операції з цінними паперами. Процедура проведення торгів і оформлення біржової операції на фондовій біржі. Виконання біржової операції на фондовій біржі	Біржове право
Основні стадії здійснення права на трудову пенсію	Право соціального забезпечення
Надання громадянам житлових приміщень у будинках державного і громадського житлового фонду	Житлове право

Як свідчать дані з таблиці 23 та діаграми 8, частина вузькоспеціалізованих дисциплін взагалі не містить правничої складової, незважаючи на наявність терміну «право» чи «правовий» у назві дисципліни.

Окрім цього, попри значну частку адміністративно-правової чи цивільно-правової складової у вузькоспеціалізованих дисциплінах, їх програми виявляють неузгодженість із фундаментальними дисциплінами адміністративно-правового та цивільно-правового циклів.

Нарешті, частина вузькоспеціалізованих дисциплін не стосується права як такого, як-от: «Законодавство про освіту», «Основи бухгалтерії та судово-бухгалтерської експертизи», «Пенсійне забезпечення», «Прокурорський нагляд в Україні», «Розгляд трудових справ», «Судова бухгалтерія», «Судова медицина та психіатрія».

Зважаючи на змістовне спрямування вузькоспеціалізованих дисциплін, варто було би замислитися, наскільки доцільно присвячувати так багато навчального часу їх опануванню в рамках загальнообов'язкової підготовки за освітньо-кваліфікаційним рівнем «бакалавр».

VI. Юридична наука

«Наукова діяльність – інтелектуальна творча діяльність, спрямована на одержання і використання нових знань. Основними її формами є фундаментальні та прикладні наукові дослідження».⁷³

Наукова та науково-технічна діяльність є невід'ємними складовими навчального процесу ВНЗ III-IV рівнів акредитації, тож якість і рівень наукових досліджень, як правило, зумовлені статусом ВНЗ, його спеціалізацією, кадровим потенціалом, а також ефективністю добору студентів, аспірантів і докторантів.

Державне регулювання та юридичне забезпечення наукової діяльності.

Регулювання наукової діяльності здійснюється в Україні відповідно до Законів України «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про наукову і науково-технічну діяльність», «Про наукову і науково-технічну експертизу». Водночас цю сферу відносин врегульовує Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України (МОНМС), яке відповідно до покладених на нього завдань:⁷⁴

- «формує та забезпечує реалізацію державної політики у сфері наукової, науково-педагогічної діяльності та науково-технічної діяльності у системі вищої освіти;
- забезпечує розвиток наукового потенціалу у системі вищої освіти;
- визначає перспективи і пріоритетні напрями розвитку наукової, науково-педагогічної діяльності у системі вищої освіти;
- забезпечує інтеграцію вітчизняної науки у системі вищої освіти у світову систему із збереженням і захистом національних інтересів;
- забезпечує організаційну єдність в діяльності структурних підрозділів міністерства, що вирішують питання наукової, науково-педагогічної діяльності у системі вищої освіти, через формування єдиного плану їхньої роботи та здійснення моніторингу його виконання;
- забезпечує розроблення прогнозів та стратегії розвитку наукової, науково-педагогічної діяльності вищих навчальних закладів на середньо- та довгостроковий період;
- формує та реалізує державні цільові наукові та науково-технічні програми,

⁷³ Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 13.12.1991

⁷⁴ Положення про Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, затверджене Указом Президента України від 8 квітня 2011 року № 410/2011

- розгляд інших програм у системі вищої освіти, які надходять до міністерства;
- розроблює пропозиції щодо формування та реалізації державної науково-технічної політики у галузі фундаментальних досліджень у системі вищої освіти;
  - координує, сприяє і забезпечує наукову, науково-педагогічну та науково-технічну діяльність підпорядкованих міністерству вищих навчальних закладів III – IV рівнів акредитації».

Згідно з Положенням, МОНМС:

- «забезпечує єдність вимог до рівня наукової кваліфікації здобувачів наукових ступенів та вчених звань, проводить експертизу дисертацій для здобуття наукових ступенів та атестаційних справ для присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника, а також забезпечує розгляд апеляцій на рішення спеціалізованих вчених рад та вчених рад вищих навчальних закладів та наукових установ;
- формує мережу спеціалізованих вчених і експертних рад, затверджує рішення спеціалізованих вчених рад про присудження наукових ступенів і рішення вчених (наукових, науково-технічних, технічних) рад про присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника, а також скасовує ці рішення у разі невиконання державних вимог при атестації наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації;
- координує діяльність органів виконавчої влади та здійснює керівництво роботою з присудження наукових ступенів кандидата наук і доктора наук, присвоєння вчених звань старшого наукового співробітника, доцента і професора науково-дослідних (науково-технічних) установ та вищих навчальних закладів у галузі атестації наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації;
- присвоює вчені звання старшого наукового співробітника, доцента, професора, видає відповідні атестати, затверджує перелік документів, необхідних для розгляду питань щодо позбавлення (відновлення) учених звань професора і доцента;
- розглядає в установленому порядку пропозиції щодо надання статусу національного і дослідницького вищим навчальним закладам четвертого рівня акредитації, а також статусу наукового центру науково-дослідним (науково-технічним) установам за поданням органів, до сфери управління яких належать такі заклади установи;

- подає на розгляд Кабінету Міністрів України в установленому порядку пропозиції щодо створення та реорганізації державних наукових установ, які повністю або частково фінансуються з державного бюджету, та подає в установленому порядку пропозиції щодо віднесення наукових об'єктів до таких, що становлять національне надбання;
- здійснює організаційно-методичне забезпечення державної атестації наукових установ;
- забезпечує розвиток загальнодержавної системи науково-технічної інформації, національної інноваційної системи, системи наукової і науково-технічної експертизи проектів державних, міжнародних та регіональних програм;
- формує щороку пропозицію щодо державного замовлення на науково-технічну продукцію на основі переліку найважливіших розробок, спрямованих на створення новітніх технологій та продукції;

Крім цього, Міністр освіти, науки, молоді та спорту спрямовує та координує діяльність Державної служби інтелектуальної власності України, Державної служби молоді та спорту України, Державного агентства з питань науки, інновацій та інформатизації України, Державної інспекції навчальних закладів України».⁷⁵

Зокрема, Держінформнауки України є центральним органом виконавчої влади, який, згідно з Положенням, «утворюється для реалізації державної політики у сфері наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності, інформатизації, формування і використання національних електронних інформаційних ресурсів, створення умов для розвитку інформаційного суспільства».⁷⁶ Зокрема, Держінформнауки України:

- «організовує прогнозно-аналітичні дослідження тенденцій науково-технічного та інноваційного розвитку, а також розвитку інформаційного суспільства та сфери інформатизації;
- готує і подає Міністру пропозиції щодо:
  - визначення пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки, інноваційної діяльності;
  - віднесення наукових об'єктів до таких, що становлять національне надбання;
  - утворення та реорганізації державних наукових установ;

⁷⁵ Положення про Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, затверджене Указом Президента України від 8 квітня 2011 року № 410/2011

⁷⁶ Положення про Державне агентство з питань науки, інновацій та інформатизації України, затверджене Указом Президента України від 8 квітня 2011 року № 437

- надання статусу національного наукового центру науково-дослідним (науково-технічним) установам, вищим навчальним закладам четвертого рівня акредитації за поданням органів, до сфери управління яких належать такі установи і заклади;
- проектів державних цільових наукових, науково-технічних та інноваційних програм і визначення обсягу коштів державного бюджету для їх фінансування;
- проводить щороку аналіз результативності провадження наукової, науково-технічної, інноваційної діяльності, трансферу технологій, ефективності використання державних фінансових, матеріально-технічних ресурсів, а також кадрового потенціалу;
- бере участь у щорічному проведенні аналізу стану виконання наукових і науково-технічних програм та у підготовці пропозицій Кабінету Міністрів України щодо подальшого виконання програм або його припинення;
- організовує та проводить конкурс наукових і науково-технічних проектів, спрямованих на реалізацію (виконання) завдань державних цільових наукових та науково-технічних програм, наукових частин інших державних цільових програм за пріоритетними напрямками розвитку науки і техніки, державним замовником яких є Держінформнауки України; фахову експертизу цих проектів; процедуру конкурсних торгів для визначення виконавців проектів; укладання договорів на виконання проектів та моніторинг їх реалізації.

Наукові і науково-педагогічні працівники.

Питання підготовки наукових і науково-педагогічних працівників врегульовано в Розділі IX Закону України «Про вищу освіту». Згідно зі ст. 58, «основними формами підготовки наукових і науково-педагогічних працівників вищої кваліфікації є аспірантура (ад'юнктура) й докторантура».

Порядок вступу, права й обов'язки аспірантів і докторантів, порядок складання кандидатських іспитів та інші положення щодо роботи в аспірантурі, докторантурі чи особливості статусу здобувача визначено в Положенні «Про підготовку науково-педагогічних і наукових кадрів»⁷⁷, де зокрема зазначається, що:

«Підготовка кандидатів і докторів наук здійснюється вищими навчальними

⁷⁷ Положення «Про підготовку науково-педагогічних і наукових кадрів», затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 1 березня 1999 р. N 309

зкладами третього і четвертого рівнів акредитації, науково-дослідними установами та їх відокремленими підрозділами.

Підготовка в аспірантурі і докторантурі здійснюється за рахунок:

- коштів Державного бюджету України – за державним замовленням для роботи у державному секторі народного господарства. Проекти річних і перспективних планів прийому до аспірантури і докторантури за державним замовленням розробляються вищими навчальними закладами і науковими установами, затверджуються відповідно до законодавства України і доводяться до вищих навчальних закладів і наукових установ міністерствами, іншими органами, до сфери управління яких належать вищі навчальні заклади, наукові установи, національними галузевими академіями наук, Президією Національної академії наук.
- коштів юридичних та фізичних осіб – на умовах контракту – для роботи у державному і недержавному секторах народного господарства. Кількість аспірантів і докторантів, підготовка яких здійснюється поза державним замовленням, визначається керівником вищого навчального закладу, наукової установи з урахуванням можливостей забезпечення кваліфікованого наукового керівництва і консультування.

Для іноземців та осіб без громадянства на підставі:

- міжнародних договорів України;
- загальнодержавних програм;
- договорів, укладених вищими навчальними закладами, науковими установами з юридичними та фізичними особами.

Прийом до аспірантури чи докторантури здійснюється на конкурсній основі. Після закінчення прийому до аспірантури і докторантури керівники вищих навчальних закладів, наукових установ у п'ятиденний термін подають до міністерств, інших органів, до сфери управління яких належать вищі навчальні заклади, наукові установи, національних галузевих академій наук звіт про виконання плану прийому до аспірантури і докторантури за рахунок державного замовлення.

Тема дисертації, індивідуальний план роботи аспіранта або докторанта після обговорення кафедрою, відділом, лабораторією затверджуються вченою радою вищого навчального закладу, наукової установи не пізніше тримісячного терміну після зарахування його до аспірантури або докторантури.

Аспірант або докторант, який успішно захистив дисертацію до закінчення терміну навчання в аспірантурі або перебування в докторантурі, вважається таким, що повністю

виконав індивідуальний план роботи, і відраховується з аспірантури або докторантури з дня захисту дисертації.

Вчені ради вищих навчальних закладів, наукових установ зобов'язані не менш як один раз на рік розглядати питання щодо підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів, переглядати склад наукових керівників, консультантів та усувати від наукового керівництва або наукового консультування осіб, які не забезпечують своєчасної і якісної підготовки аспірантів або докторантів.

Докторантура.

До докторантури приймаються особи, які мають науковий ступінь кандидата наук, наукові здобутки та опубліковані праці з обраної наукової спеціальності і які в змозі на високому науковому рівні проводити фундаментальні, пошукові і прикладні наукові дослідження.

Кафедра, відділ, в місячний термін з часу отримання документів заслуховує наукові доповіді вступників до вступ у додокторантури, розглядає розгорнуті плани роботи над дисертацією і шляхом таємного або відкритого голосування визначає можливість зарахування кожної особи до докторантури. Вчена рада вищого навчального закладу, наукової установи в місячний термін розглядає відповідні висновки щодо вступника і приймає рішення про його зарахування до докторантури. Рішення вченої ради затверджується і оформляється наказом керівника вищого навчального закладу, наукової установи. Термін перебування в докторантурі на загальних умовах не перевищує трьох років.

Кількість докторантів, прикріплених до одного наукового консультанта, визначається за його згодою керівником вищого навчального закладу, наукової установи і не повинна перевищувати 3 осіб одночасно, включаючи докторантів, підготовка яких здійснюється поза державним замовленням.

Аспірантура.

До аспірантури на конкурсній основі приймаються особи, які мають вищу освіту і кваліфікацію спеціаліста або магістра.

Термін навчання в аспірантурі, за загальним правилом, з відривом від виробництва не перевищує трьох років, а без відриву від виробництва – чотирьох років.

Кожному аспіранту одночасно з його зарахуванням відповідним наказом керівника вищого навчального закладу, наукової установи призначається науковий керівник, як правило, доктор наук або за рішенням вченої ради, як виняток, кандидат наук. Науковий керівник аспіранта здійснює наукове керівництво роботою над дисертацією, контролює виконання затвердженого ним індивідуального плану та несе особисту відповідальність

заякісне написання аспірантом дисертації.

Кількість аспірантів, прикріплених до наукового керівника – доктора наук, не повинна перевищувати 5 осіб одночасно (разом з докторантами), а для наукового керівника – кандидата наук – 3 осіб, включаючи аспірантів та докторантів, підготовка яких здійснюється поза державним замовленням.

Здобувач наукового ступеня.

Ще одним способом здобуття наукового ступеня кандидата наук є самостійна робота над дисертацією. Осіб, котрі працюють над дисертацією поза аспірантурою, називають здобувачем наукового ступеня. Такими здобувачами можуть бути особи, які мають вищу освіту і кваліфікацію спеціаліста або магістра.

Іноземці та особи без громадянства можуть бути здобувачами на підставі:

- міжнародних договорів України;
- загальнодержавних програм;
- договорів, укладених вищими навчальними закладами, науковими установами з юридичними та фізичними особами.

Здобувачі прикріплюються до вищих навчальних закладів, наукових установ, що мають аспірантуру з відповідних спеціальностей, з метою підготовки і захисту кандидатської дисертації, а також для поглибленого теоретичного вивчення спеціальних дисциплін, вивчення іноземної мови та філософії, складання кандидатських іспитів натермін до 5 років»⁷⁸

Дослідження засвідчує, що хоча відносини у сфері добору кандидатів до аспірантури та докторантури детально врегульовано, а вимоги, встановлені законодавством, дотримані протягом вступу та навчання, але змістовна характеристика цих інститутів позначається численними недоліками. Зокрема, схильні викликати занепокоєння такі проблеми:

- доцільність існування інституту аспірантури;
- співіснування бюджетної та контрактної форм навчання в аспірантурі;
- навчальна складова аспірантури, (як виявило дослідження, до аспірантури вступають переважно магістри);
- правовий статус докторанта;
- надмірна бюрократизація аспірантури та докторантури, яка не поліпшує якості наукової роботи;
- низький рівень матеріального та фінансового забезпечення молодого науковця, а також докторанта.

⁷⁸ Там само.

До того ж аналіз фахових видань засвідчив низку проблем, про які йтиметься нижче.

По-перше, частка посилань на іноземні видання (за винятком російських) є надзвичайно низькою, що, в свою чергу, свідчить про низький рівень знань іноземних мов аспірантів, здобувачів наукових ступенів і докторантів. Отже, виникає запитання: чому, склавши вступний і кандидатський іспити з іноземної мови, аспіранти не перекладають наукових праць, тим самим не користаючи з досягнень світової науки?

По-друге, очевидними є брак знань, вмінь і навиків академічного письма. Окремі наукові статті змушують зробити висновок про те, що автори не можуть чітко сформулювати мету дослідження, його висновки, оформити посилання тощо.

До того ж впадає в око підміна наукових проблем актуальними питаннями практики, що позбавляє здійснені дослідження фундаментального наукового змісту й характеру. Тематика дисертацій і проблеми, які висвітлюють молоді автори, іноді не є науковими, а тому не можуть містити наукових висновків, тобто, говорячи мовою законодавства, «мати науковий результат».⁷⁹

Нарешті, можна простежити брак комплексності наукових досліджень. Часто наукові проблеми розглядають суто в контексті правничої сфери та належності до певної спеціалізації, а наукові дискусії обмежуються пошуком аргументів на користь того, що якийсь інститут (правовідношення) належить до тієї чи тієї галузі. Як наслідок, завдається шкоди комплексності наукового дослідження. Наприклад, дослідники в галузі цивільного права не ознайомлені з дослідженнями фахівців у галузі фінансового права, а дослідники в царині кримінального права – з науковими досягненнями зі сфери адміністративного права і т. ін. Міжгалузеве протистояння не сприяє змістовному дослідженню правових інститутів і їх цілісному комплексному аналізу. Можливо, це є причиною й одночасно наслідком недоліків організації та структури навчального плану для студентів юридичних факультетів.

Присудження наукових ступенів в Україні

В Україні є наукові ступені кандидата наук і доктора наук.

Ці наукові ступені, як і вчене звання старшого наукового співробітника, присвоюють відповідно до Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання

---

⁷⁹ «Науковий результат – нове знання, одержане в процесі фундаментальних або прикладних наукових досліджень та зафіксоване на носіях наукової інформації у формі звіту, наукової праці, наукової доповіді, наукового повідомлення про науково-дослідну роботу, монографічного дослідження, наукового відкриття тощо».

старшого наукового співробітника⁸⁰. За кордоном, окрім країн пострадянського простору, немає таких наукових ступенів, що викликає питання про визнання диплома кандидата чи доктора наук у світі.

Нижче подано перелік спеціальностей, за якими захищають дисертації на здобуття наукових ступенів кандидата наук і доктора наук, присуджують наукові ступенів і присвоюють вчені звання, затверджений Наказом Вищої атестаційної комісії України⁸¹.

12	ЮРИДИЧНІ НАУКИ	
12.00.01	Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень	юридичні
12.00.02	Конституційне право; муніципальне право	юридичні
12.00.03	Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право	юридичні
12.00.04	Господарське право, господарсько-процесуальне право	юридичні
12.00.05	Трудове право; право соціального забезпечення	юридичні
12.00.06	Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право	юридичні
12.00.07	Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право	юридичні
12.00.08	Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право	юридичні
12.00.09	Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність	юридичні
12.00.10	Судоустрій; прокуратура та адвокатура	юридичні
12.00.11	Міжнародне право	юридичні
12.00.12	Філософія права	юридичні, філософські

«Наукові ступені доктора і кандидатанаук за результатами прилюдного захисту дисертацій присуджують спеціалізовані вчені ради», але питання присвоєння наукових ступенів належать до компетенції МОНМС.⁸²

«МОНмолодьспорт проводить експертизу дисертаційних робіт, розгляд

⁸⁰ Порядок присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 7 березня 2007 р. N 423

⁸¹ Наказ Вищої атестаційної комісії України від 23.06.2005 № 377.

⁸² Там само.

атестаційних справ здобувачів та видачу дипломів доктора і кандидата наук на підставі рішень спеціалізованих вчених рад та атестаційного висновку президії МОНмолодьспорту».⁸³

«Спеціалізована вчена рада несе відповідальність за обґрунтованість прийнятих нею рішень і забезпечує високий рівень вимогливості під час проведення захисту дисертацій».⁸⁴

«Дисертація на здобуття наукового ступеня є кваліфікаційною науковою працею, виконаною особисто здобувачем у вигляді спеціально підготовленого рукопису або опублікованої монографії. Підготовлена до захисту дисертація повинна містити висунуті здобувачем науково обґрунтовані теоретичні або експериментальні результати, наукові положення, а також характеризуватися єдністю змісту і свідчити про особистий внесок здобувача в науку.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора наук є кваліфікаційною науковою працею, обсяг основного тексту якої для суспільних і гуманітарних наук – 15 - 17 авторських аркушів, оформлених відповідно до державного стандарту.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата наук є кваліфікаційною науковою працею, обсяг основного тексту якої становить для суспільних і гуманітарних наук – 6,5 - 9 авторських аркушів, оформлених відповідно до державного стандарту.

Організація, де виконувалася дисертація або до якої був прикріплений здобувач, проводить попередню експертизу дисертації та робить висновок про її наукову та практичну цінність. Висновок видається здобувачеві не пізніше ніж через два місяці після надходження для попередньої експертизи кандидатської та не пізніше ніж через три місяці – докторської дисертації. Керівник організації несе персональну відповідальність за якість, об'єктивність і своєчасність підготовки висновку.

Для ознайомлення наукової громадськості з доробком здобувача один примірник дисертації та два примірники автореферату не пізніше ніж за місяць до захисту передаються у бібліотеку того вищого навчального закладу або наукової установи, де спеціалізованою вченою радою прийнято дисертацію до захисту.

За бажанням здобувача спеціалізована вчена рада зобов'язана проводити захист дисертації за наявності негативних відгуків, проте, якщо два з них надійшли від офіційних опонентів, захист дисертації не проводиться, а рада приймає рішення про зняття її з розгляду.

Прилюдний захист дисертації проводиться на засіданні спеціалізованої вченої

⁸³ Там само

⁸⁴ Там само.

ради, яке вважається правоможним у разі, коли в його проведенні взяло участь не менше ніж дві третини складу, а також не менше ніж чотири доктори наук з кожної спеціальності докторської і не менше ніж три доктори наук із спеціальності кандидатської дисертації.

Рішення спеціалізованої вченої ради про присудження наукового ступеня вважається позитивним, якщо за нього проголосувало не менш як три чверті членів ради, які брали участь у засіданні.

Захист дисертації повинен мати характер наукової дискусії, в якій зобов'язані взяти участь усі присутні на засіданні члени спеціалізованої вченої ради – доктори наук з кожної спеціальності, за якою виконано дисертацію».⁸⁵

Незважаючи на доволі складний і тривалий процес роботи над дисертаційним дослідженням, а також встановлений порядок захисту дисертації та присвоєння наукових ступенів, важко забезпечити високий науковий рівень якості дисертаційних робіт. Ця проблема зумовлена вадами організаційного процесу, а також такими обставинами:

- комерціалізацією освіти і науки, що відбулася на тлі досі нереформованої радянської системи;
- надзвичайним попитом на здобуття вищої освіти у сфері права;
- формуванням пропозиції на ринку освітніх послуг у галузі права шляхом відкриття юридичних факультетів тощо, із чого випливає потреба у відповідному кадровому забезпеченні – науково-педагогічних працівниках із науковими ступенями кандидата чи доктора наук.

Усі ці фактори сприяють також невпинному зростанню кількості дисертацій, що відображено у діаграмах 9, 10 та у таблицях 24, 25.

---

⁸⁵ Там само.

Таблиця 24. Кількість дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук, захищених за спеціальностями

Рік	12.00.13	Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право	Господарське право, господарсько-процесуальне право	Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право	Конституційне право; муніципальне право	Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право	Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність	Міжнародне право	Судоустрій; прокуратура та адвокатура	Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень	Трудове право; право соціального забезпечення	Філософія права	Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право	Немає даних	Разом
1991									1						1
1992				1	1		1			1	1				5
1993			2	4	11	6	5		4	2	3		1	1	39
1994				1	6	5	4		3	7			5		31
1995		5	1	2	11	8	4	7		9	3		11		61
1996		15	3	5	2	12	6	8	2	10	3		9		75
1997		11	5	5	10	14	13	5	1	10	3	1	17		95
1998		14	2	4	10	15	12	9	4	16	6	2	21		115
1999		21	14	9	13	22	16	14	3	14	10	2	19		157
2000		33	11	4	13	21	13	13	1	27	5		29		170
2001	6	32	10	8	15	22	17	9	2	30	10	1	27		189
2002	3	48	5	11	19	36	25	18	3	38	10	7	32		255
2003		62	11	9	15	39	28	22	8	45	16	6	53		314
2004		78	18	8	28	40	43	14	4	48	18	5	50		354
2005		70	14	18	22	52	38	21	4	46	17	10	54		366
2006		59	17	13	19	38	49	7	8	42	10	2	70		334
2007		89	16	12	23	53	49	9	7	43	21	8	61		391
2008		95	9	21	23	36	49	22	4	38	21	7	50		375
2009		115	16	15	22	53	48	20	8	61	32	6	63		459
2010							1								1
Київ								1							1
Разом	9	747	154	150	263	472	421	199	66	488	189	57	572	1	3788

Діаграма 9. Динаміка захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Таблиця 25. Кількість дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук, захищених за спеціальностями

Рік	Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право	Господарське право, господарсько-процесуальне право	Господарське право, господарсько-процесуальне право; Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право	Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право	Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право; Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень	Конституційне право; муніципальне право	Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право	Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність	Міжнародне право	Судоустрій; прокуратура та адвокатура	Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень	Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень; Конституційне право; муніципальне право	Трудове право; право соціального забезпечення	Філософія права	Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право	Разом
1991				1											1	
1992						4	4								8	
1993							2		1						4	
1994							2	1			1		1		6	

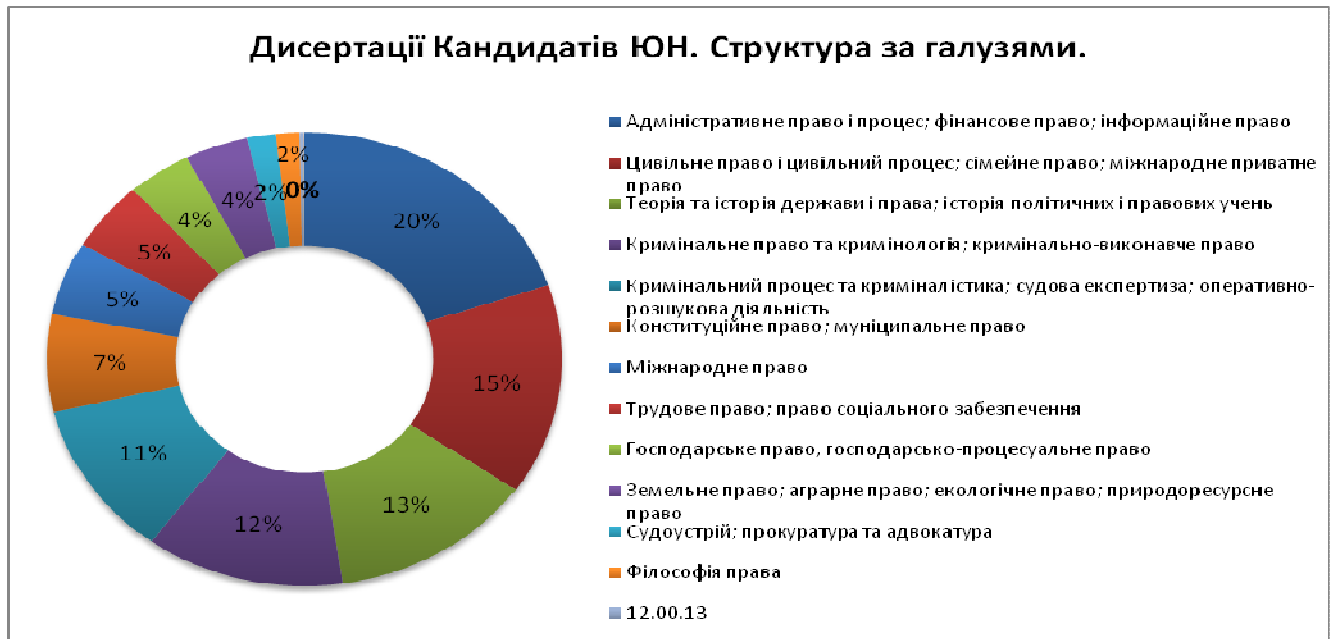
1995				1			1				1					3
1996	4	2		1		2	3	6				1			2	21
1997	1								2		2					5
1998	3			2			1				3			1		10
1999	1					1	2	2			2	1			1	10
2000	1				1		2	1	1	1	1			1	2	11
2001			1				3	1		1	2		2		1	11
2002	6						3		1	2	3		1	2		18
2003	4	1				1	2	3	3	1	3			1	2	21
2004	12	1		1		1	3	1			3			1	3	26
2005	7						2	2	2		3		2		1	19
2006	7	3		1			3	2	2		6			1	5	30
2007	8	3		2		1	5	3			3		2	1	5	33
2008	3	2				2	1	2			9			1	2	22
2009	10	3				5		4	1	2	6		1	1	2	35
Разом	67	15	1	9	1	17	37	30	12	8	48	2	9	10	28	294

Діаграма 10. Динаміка захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

Окрім цього, уже згадані проблеми ВНЗ правоохоронного спрямування впливають на структуру тематики дисертаційних робіт, що підтверджують дані діаграм 11 та 12.

Діаграма 11. Структура тематики дисертаційних робіт на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Діаграма 12. Структура тематики дисертаційних робіт на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

Як видно з таблиць 26 та 27, лише на Національну академію внутрішніх справ України припадає 20% дисертаційних робіт на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук, половину з яких написано в царині адміністративного та кримінального

права. Усього ж на систему ВНЗ правоохоронного спрямування припадає 35% і 34% захищених дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата та доктора юридичних наук відповідно.

Таблиця 26. Кількість дисертаційних робіт на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук, захищених у навчальних закладах та наукових установах

ВНЗ	Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право	Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право	Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень	Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право	Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність	Конституційне право; муніципальне право	Міжнародне право	Трудове право; право соціального забезпечення	Господарське право, господарсько-процесуальне право	Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право	Судоустрій; прокуратура та адвокатура	Філософія права	12.00.13	Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право	Немає даних	Разом
Національна академія внутрішніх справ України ⁸⁶	174	60	116	148	149	44	4	21		2		27				745
Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого ⁸⁷	56	89	52	58	72	47	33	30	22	44	31	9			1	544
Київський національний університет ім. Тараса Шевченка	33	109	45	44	43	34	47	9	33	26	7	1				431
Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАНУ	33	74	54	28	3	47	47	9	1	28	3	3				330
Одеська національна юридична академія	48	83	40	33	14	18	7	16	11	11	11	3	9			304
Харківський національний університет внутрішніх справ	77	46	42	29	29	7	3	32		1						266
Львівський	2	29	54	11	20	6	12	13		10	1	1				159

⁸⁶ Включаючи Національний університет внутрішніх справ України, Київський національний університет внутрішніх справ, Академію внутрішніх справ України, Українську академію внутрішніх справ, Академію управління Міністерства внутрішніх справ, Київський інститут внутрішніх справ, Київський юридичний інститут МВС України, Юридичну академію МВС України, Київський інститут внутрішніх справ при Національній академії внутрішніх справ України, Національний юридичний інститут МВС України.

⁸⁷ Включаючи Українську юридичну академію, Українську державну юридичну академію.

національний університет ім. Івана Франка																			
Національна академія Державної податкової служби України ⁸⁸	96			2	6		1												105
Інститут законодавства ВРУ	25	2	9			19	13	1											69
Одеський державний університет ім. І.І.Мечникова	24	11	12	13		5	1		2	1									69
Запорізький юридичний інститут МВС України	14	1	6	11	18			1											51
НАН України; Інститут економіко-правових досліджень	1								47										48
Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ	16		1	18	2	2													39
Львівський державний університет внутрішніх справ	12		3	13								10							38
Академія адвокатури України				8	18					6									32
Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана	23	1				4			3										31
Київський університет імені Тараса Шевченка, Інститут міжнародних відносин		10	2					16		1									29
Донецький юридичний інститут Луганського державного університету внутрішніх справ	10		1	6	10	1			1										29
НДІ приватного права і підприємництва АПН України		25							2										27
Прикарпатський національний університет імені В.Стефаника		9	1	1	6			1		8									26

⁸⁸ Включаючи Національний університет державної податкової служби України.

Ужгородський державний інститут інформатики, економіки і права			1													1
Український державний університет фінансів та міжнародної торгівлі							1									1
Юридичний інститут	1															1
Разом	746	571	488	472	421	263	199	189	153	150	66	57	9	1	1	3788

Таблиця 27. Кількість дисертаційних робіт на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук, захищених у навчальних закладах та наукових установах

ВНЗ	Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право	Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень	Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право	Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність	Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право	Конституційне право; муніципальне право	Господарське право, господарсько-процесуальне право	Міжнародне право	Філософія права	Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право	Трудове право; право соціального забезпечення	Судострій; прокуратура та адвокатура	Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень; Конституційне право; муніципальне право	Господарське право, господарсько-процесуальне право; Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право	Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право; Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень	Разом
Національна академія внутрішніх справ України ⁸⁹	23	5	16	11	2	1			4							62
Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого ⁹⁰	5	7	7	5	4	4	3	2	2	4	3	4				50
Київський національний університет імені Тараса Шевченка	2	5	2	5	10	1	4	4		2			1		1	37
Інститут держави і права імені В.М.Корецького НАН України	4	6	2		5		1	3		1	1	1				24

⁸⁹ Включаючи Національний університет внутрішніх справ України, Київський національний університет внутрішніх справ, Академію внутрішніх справ України, Українську академію внутрішніх справ, Академію управління Міністерства внутрішніх справ, Київський інститут внутрішніх справ, Київський юридичний інститут МВС України, Юридичну академію МВС України, Київський інститут внутрішніх справ при Національній академії внутрішніх справ України, Національний юридичний інститут МВС України.

⁹⁰ Включаючи Українську юридичну академію, Українську державну юридичну академію.

Одеська національна юридична академія	3	8	1	1	2			1		1	2									19
Харківський національний університет внутрішніх справ	11	2	1	2						2										18
Інститут законодавства Верховної Ради України	4	3				4														11
Одеський державний університет імені І.І.Мечникова	3	1		1		2	1							1						9
Львівський національний університет імені Івана Франка	1	3	1		1			1			1									8
Львівський державний університет внутрішніх справ		1	1							3										5
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича	2	1				1			1											5
НАН України			1			1	1		1	1										5
Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ			1	3																4
Академія правових наук України					2															2
Луганський державний університет внутрішніх справ імені Е.О.Дідоренка		1	1																	2
НАН України; Інститут економіко-правових досліджень							4													4
Національний аграрний університет України	1					1				1										3
Національний університет "Острозька академія"		1				1														2
Національна академія Державної податкової служби України ⁹¹	4																			4
Прикарпатський національний університет імені В.Стефаника				1	1															2
Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля								1			1									2

⁹¹ Включаючи Національний університет державної податкової служби України.

Спеціалізовані вчені ради та порядок захисту дисертацій

Сьогодні в Україні можна спостерігати, як Указом Президента України внесено суттєві зміни до системи присвоєння вчених ступенів, порядку створення та функціонування спеціалізованих вчених рад, а також істотно змінено юридичний статус Вищої атестаційної комісії (ВАК), усі функції та повноваження якої перейшли до МОНМС.⁹² Незважаючи на те, що норми Закону України «Про вищу освіту» залишаються чинними, названі зміни вже втілено у життя.

Статус спеціалізованих вчених рад, а також порядок їх створення і функціонування було визначено у відповідному Положенні ВАК України.⁹³

Згідно з чинним законодавством, спеціалізована вчена рада:

- «приймає для попереднього розгляду дисертацію за наявності супровідних документів за переліком, який визначає МОНмолодьспорт;
- приймає до захисту дисертації;
- призначає для захисту дисертації офіційних опонентів з числа компетентних учених із спеціальності, за якою подано дисертацію;
- надсилає до ВАК повідомлення про прийняття дисертації до захисту і призначення офіційних опонентів, про що публікується в офіційному друкованому виданні МОНмолодьспорту.

Після закінчення захисту дисертації спеціалізована вчена рада проводить таємне голосування щодо присудження наукового ступеня та надсилає ВАК у місячний строк після захисту перший примірник дисертації з двома примірниками її облікової картки та атестаційну справу здобувача наукового ступеня, а електронний примірник – Українському інституту науково-технічної та економічної інформації.

Атестаційна справа здобувача наукового ступеня оформляється згідно з вимогами, що встановлені ВАК, і зберігається у спеціалізованій вченій раді протягом десяти років. Відгуки про дисертацію та автореферат, стенограма (розшифрована і засвідчена фонограма) засідання та протокол голосування залишаються у спеціалізованій вченій раді. У разі потреби зазначені матеріали можуть бути надіслані за місцем повторного захисту.

Дисертація, за результатами захисту якої прийнято негативне рішення, може бути подана до повторного захисту після доопрацювання не раніше ніж через рік. Дозвіл ВАК

⁹²Положення про Вищу атестаційну комісію України, затверджене Указом Президента України від від 25 лютого 1999 року N 216/99 втрачає чинність 01.10.2011, відповідно до Указу Президента України від 16 вересня 2011 року N 920/2011 «Про визнання такими, що втратили чинність, деяких указів Президента України».

⁹³Положення про спеціалізовані вчені ради, затверджені наказом ВАК України від 29.08.2000 р. №429

для повторного захисту не потрібний. У разі повторного захисту офіційні опоненти повинні бути повністю замінені.

Контроль за науковим рівнем дисертацій, їх науковою та практичною цінністю, роботою спеціалізованих вчених рад, дотриманням єдиних вимог до здобувачів наукових ступенів, а також експертизу дисертацій здійснює ВАК за участю експертних рад».

Зміст діяльності експертних рад визначено у Положенні про експертні ради Вищої атестаційної комісії України.⁹⁴

«Експертні ради відповідають за якість і об'єктивність підготовлених ними проектів атестаційних висновків щодо відповідності дисертацій вимогам, а рівня підготовки здобувачів – науковому ступеню доктора або кандидата наук. У разі коли встановлено, що експертизу дисертації проведено неякісно, висновок спеціалізованої вченої ради недостатньо аргументований або порушено вимоги нормативно-правових актів з питань присудження наукового ступеня доктора і кандидата наук, ВАК готує проект атестаційного висновку щодо скасування рішення ради про присудження наукового ступеня, який подається на розгляд президії ВАК. Скасування президією ВАК рішення спеціалізованої вченої ради щодо дисертаційної роботи тягне за собою вжиття відповідних заходів аж до зупинення діяльності ради на строк, що встановлюється ВАК.

Здобувач має право ознайомитися з атестаційним висновком тільки після його затвердження президією ВАК, копія якого видається ВАК у місячний строк на прохання здобувача.

Строк розгляду ВАК дисертації та атестаційної справи здобувача наукового ступеня доктора наук не повинен перевищувати шести місяців, а наукового ступеня кандидата наук – чотирьох місяців.

Рішення спеціалізованої вченої ради про присудження наукових ступенів доктора або кандидата наук набирає чинності з дня прийняття президією ВАК рішення про видачу відповідного диплома».

Сьогодні в Україні функціонують відповідно 24 і 69 спеціалізованих вчених рад для захисту дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата та доктора юридичних наук. Їх структуру подано в таблицях 28 та 29.

---

⁹⁴Положення про експертні ради Вищої атестаційної комісії України, затверджене Наказом Вищої атестаційної комісії України 23.03.2010 № 170

Таблиця 28. Кількість спеціалізованих вчених рад для захисту дисертацій на здобуття наукового ступеню кандидата юридичних наук у навчальних закладах та наукових установах

Категорія	01 Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень	02 Конституційне право; муніципальне право	03 Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право	04 Господарське право, господарсько-процесуальне право	05 Трудове право; право соціального забезпечення	06 Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право	07 Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право	08 Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право	09 Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність	10 Судуострій; прокуратура та адвокатура	11 Міжнародне право	12 Філософія права
ВНЗ правничого скерування	3	3	2	2	2	1	4	3	3	3	3	2
ВНЗ правоохоронного скерування	3	2	2			1	2	2	2	1		2
ВНЗ фахового скерування (окрім правничого)	1	1	0	2		1	1					
класичний університет	1		1		1		1				1	
наукова установа	1	1	1		1	1	2	2			1	
Разом	9	7	6	4	4	4	10	7	5	4	5	4

Таблиця 29. Кількість спеціалізованих вчених рад для захисту дисертацій на здобуття наукового ступеню доктора юридичних наук у навчальних закладах та наукових установах

Категорія	01 Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень	02 Конституційне право; муніципальне право	03 Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право	04 Господарське право, господарсько-процесуальне право	05 Трудове право; право соціального забезпечення	06 Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право	07 Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право	08 Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право	09 Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність	10 Судуострій; прокуратура та адвокатура	11 Міжнародне право	12 Філософія права
ВНЗ правничого скерування												
ВНЗ правоохоронного скерування	2	1	1		1		3	3	4	1		
ВНЗ фахового скерування (окрім правничого)	1		1			1	1	1				
класичний університет					1							
наукова установа			1	1								

Разом	3	1	3	1	2	1	4	4	4	1		
-------	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	--	--

Вчені звання

«Вченими званнями є:

- старший науковий співробітник;
- доцент;
- професор.

Наявність відповідного наукового ступеня або вченого звання є кваліфікаційною вимогою для зайняття науковим працівником відповідної посади».⁹⁵

Такий тісний зв'язок і взаємозумовленість наукового ступеня, вченого звання та посади, з одного боку, і високий рівень централізації прийняття рішень щодо присвоєння наукових ступенів і вчених звань – з другого – сформували в Україні своєрідну кон'юнктуру в науково-освітньому середовищі.

Відповідно до положень чинного законодавства, вчені звання професора та доцента присвоює МОНМС, дедля розгляду атестаційних справ наукових і науково-педагогічних працівників утворюється атестаційна колегія, головою якої Міністр. Очевидно, що в дії ще один елемент радянської спадщини організації освітньої та наукової діяльності, яка неодмінно передбачає державний контроль і цензуру. У дійсності науковцям присвоюють учене звання на окремих кафедрах, де це питання є предметом обговорення та голосування членів кафедри, факультету (відділу), вченої ради, тому видається дивним те, що вчене звання професора або доцента ВНЗ повинно присвоювати МОНМС.

Отже, вчене звання професора або доцента присвоюють «на основі рішення вченої ради вищого навчального закладу III - IV рівня акредитації або закладу після дипломної освіти III-IV рівня акредитації, наукової установи, шляхом таємного голосування. Засідання вченої ради вважається правоможним, якщо наньому присутні не менш як дві третини її членів, а рішення вважається прийнятим, якщо за нього проголосувало не менш як три четверті членів ради, присутніх на засіданні. Строк розгляду атестаційних справ у МОНмолодьспорті триває до шести місяців. За особливих обставин, які потребують більш тривалого часу для проведення експертизи атестаційної справи, строкрозгляду може бути продовжений до одного року».

Передумовою для здобуття вченого звання є дотримання вимог, передбачених у

⁹⁵Закон України від 13.12.1991 № 1977-XII «Про наукову і науково-технічну діяльність», ст. 20

Порядку присвоєння вченого звання професора і доцента,⁹⁶ зокрема щодо стажу педагогічної та наукової роботи, наявності публікацій, кількості учнів і т. ін.

Аналіз вказаних нормативно-правових актів дозволяє виснувати, що прийняття рішення про присвоєння вчених звань є надміру централізованим.

---

⁹⁶Порядок присвоєння вченого звання професора і доцента, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2008 р. N 1149

VII. Організація навчального процесу та методика викладання правничих дисциплін

Організація навчального процесу

Організація навчального процесу здійснюється відповідно до Закону України «Про вищу освіту в Україні»⁹⁷, Положення про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах України⁹⁸, затвердженого Наказом Міністерства освіти України від 2.06.1993 року №161, відповідних державних стандартів та інших підзаконних нормативно-правових актів.

Аналіз нормативно-правових актів засвідчує, що **організація навчального процесу у вищій юридичній школі не має суттєвих особливостей** і це прямо впливає на якість навчального процесу, рівень кваліфікації викладачів і фаховий рівень випускників. Правове регулювання освіти має загальний (універсальний) характер, а в умовах відсутності державного стандарту юридична освіта не виділяється з-поміж інших гуманітарних спеціальностей, та й технічних наук. Навпаки, правнича освіта дуже часто вирізняється гіршим становищем, якщо йдеться про нормативи обліку часу викладача, кількість студентів на одну штатну одиницю, типи навчальних занять і їх облік, види й облік письмових робіт, проходження студентами практики та її ефективність, процедуру державної атестації юриста і т. ін.

Відповідно до ст. 6 Закону «Про вищу освіту», організація навчального процесу базується на багатоступеневій системі вищої освіти. До структури вищої освіти загалом входять:

1) освітні рівні:

- неповна вища освіта;
- базова вища освіта;
- повна вища освіта;

2) освітньо-кваліфікаційні рівні:

- молодший спеціаліст;
- бакалавр;
- спеціаліст, магістр.

Юристів в Україні готують на освітньо-кваліфікаційних рівнях бакалавра, спеціаліста

⁹⁷ Закону України «Про вищу освіту в Україні» від 17.01.2002 N 2984

⁹⁸ Положення про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах України, затверджене Наказом Міністерства освіти України від 2.06.1993 року №161.

та магістра. Відповідно до Закону України «Про вищу освіту», визначення цих рівнів є такими:

«Бакалавр – освітньо-кваліфікаційний рівень вищої освіти особи, яка на основі повної загальної середньої освіти здобула базову вищу освіту, фундаментальні і спеціальні уміння та знання щодо узагальненого об'єкта праці (діяльності), достатні для виконання завдань та обов'язків (робіт) певного рівня професійної діяльності, що передбачені для первинних посад у певному виді економічної діяльності.

Спеціаліст – освітньо-кваліфікаційний рівень вищої освіти особи, яка на основі освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра здобула повну вищу освіту, спеціальні уміння та знання, достатні для виконання завдань та обов'язків (робіт) певного рівня професійної діяльності, що передбачені для первинних посад у певному виді економічної діяльності.

Магістр – освітньо-кваліфікаційний рівень вищої освіти особи, яка на основі освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра здобула повну вищу освіту, спеціальні уміння та знання, достатні для виконання професійних завдань та обов'язків (робіт) інноваційного характеру певного рівня професійної діяльності, що передбачені для первинних посад у певному виді економічної діяльності».⁹⁹

Дані у таблиці 30 демонструють, що ліцензований обсяг для підготовки бакалаврів дорівнює сумарному ліцензованому обсягу для підготовки спеціалістів і магістрів. Це означає, що практично 100% бакалаврів продовжують своє навчання. Варто з'ясувати, що може бути причиною такого явища:

- чи освіта, яку здобувають у рамках освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра, не формує знань, умінь і навичок особи, що забезпечують її спроможність виконувати завдання та обов'язки (роботи) певного рівня професійної діяльності;
- чи існують формальні перепони доступу до юридичної професії на основі освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра;
- чи самі вищі навчальні заклади зацікавлені збільшувати ліцензований обсяг для підготовки спеціалістів і магістрів.

⁹⁹ Закон України «Про вищу освіту»

Таблиця 30. Ліцензований обсяг для підготовки правників відповідно до освітньо-кваліфікаційного рівня

Освітньо-кваліфікаційний рівень	Денна форма навчання			Заочна форма навчання			Разом
	Право	Правознавство	Правоохоронна діяльність	Право	Правознавство	Правоохоронна діяльність	
Бакалавр	4402	15077	0	4360	14785	0	38624
Спеціаліст	1170	9448	505	980	11923	555	24581
Магістр	670	6147	320	650	3537	230	11554
Разом	6242	30672	825	5990	30245	785	74759

Ясного й однозначного критерію поділу на ці освітньо-кваліфікаційні рівні немає, як і бракує переконливого обґрунтування паспорту спеціальності чи посад у практичній діяльності юриста відповідного освітньо-кваліфікаційного рівня.

На жаль, чинне регулювання засвідчує брак концептуального бачення розвитку освіти (у тому числі юридичної), а отже, й нерішучість уряду у здійсненні реформ. Це типовий приклад конформізму правотворця, який полягає в поєднанні застарілої радянської системи поділу на освітньо-кваліфікаційні рівні (молодшого спеціаліста та спеціаліста) і світової практики (яка надає переваги рівням бакалавра та магістра). Такий стан речей породжує методичні проблеми в юридичній освіті.

В Україні затверджено диплом державного зразка зі спеціальностей «Правознавство», «Правоохоронна діяльність» і «Міжнародне право». У звіті вже йшлося про проблему доцільності поділу права як галузі знань на спеціальності, але виявлено й інші проблеми: умови здобуття дипломів відрізняються у навчальних закладах, уповноважених видавати їх (незалежно від форми власності, відомчого підпорядкування, спеціалізації тощо). Зокрема, йдеться про такі відмінності:

Доступ до освітньо-кваліфікаційного рівня «Магістр»: низка навчальних закладів провадить навчання за магістерськими програмами на базі бакалавра, інші ж – на базі спеціаліста.

Термін навчання для здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня «Магістр» коливається від одного до двох років.

Перелік правничих спеціалізацій на освітньо-кваліфікаційних рівнях «Спеціаліст» і «Магістр».

Державну атестацію: попри єдиний стандарт диплома державного зразка, перелік державних іспитів, їх змістовне наповнення та критерії оцінювання знань випускника є справою ВНЗ. Разом із тим законодавство не передбачає участі фахівців: суддів, адвокатів, прокурорів, представників професійних громадських організацій і т.ін. – у державній атестації.

Так само законодавство не визначає переліку професій, для яких обов'язковим є опанування освітньо-кваліфікаційного рівня «Магістр». Як ішлося у п. III.1, освітньо-кваліфікаційний рівень (магістра чи спеціаліста) не впливає на доступ до професійної наукової чи практичної діяльності.

Навчання у вищих навчальних закладах здійснюється за такими формами:

- денною (стаціонарною);
- вечірньою;
- заочною (дистанційною);
- екстернатом.

У нинішніх умовах сумнівною видається доцільність здобуття освіти (а надто юридичної) у вечірній формі, адже, як було зазначено вище, перевипуск юристів в Україні становить 400 відсотків, а роботу за спеціальністю знаходить лише один із 12 випускників юридичних факультетів.¹⁰⁰

Потребують перегляду змістовна й організаційна складові заочної форми навчання. Одночасно в Україні активно функціонують так звані відділення, факультети післядипломної освіти – інститути підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів, призначені для здобуття юридичної освіти за наявності в особи неюридичної вищої освіти. Варто було б дискутувати про доречність та ефективність функціонування обох цих форм, а також можливі способи їх удосконалення.

Змістове наповнення освіти складається з нормативної (визначається відповідним *державним стандартом освіти*) та вибіркової (визначається *вищим навчальним закладом*) частин. Нормативні навчальні дисципліни встановлюються державним стандартом освіти, і дотримання їх назв та обсягів є обов'язковим для навчального закладу, але, як відомо, наразі в Україні немає державного стандарту освіти в галузі знань «Право» для жодної зі спеціальностей.

Основним нормативним документом, що визначає організацію навчального процесу в конкретному напрямку освітньої або кваліфікаційної підготовки, є **навчальний план**. Навчальні плани визначають графік навчального процесу, перелік, послідовність та час вивчення навчальних дисциплін, форми навчальних занять та терміни їх проведення, а

¹⁰⁰ Див., зокрема: <http://www.dt.ua/3000/3300/64675/>

також форми проведення підсумкового контролю.

Навчальний план – це нормативний документ вищого навчального закладу, який складається на підставі освітньо-професійної програми та структурно-логічної схеми підготовки і визначає перелік та обсяг нормативних і вибіркових навчальних дисциплін, послідовність їх вивчення, конкретні форми проведення навчальних занять та їх обсяг, графік навчального процесу, форми та засоби проведення поточного і підсумкового контролю.

Навчальний план затверджується керівником вищого навчального закладу.

Для конкретизації планування навчального процесу на кожний навчальний рік складається **робочий навчальний план**.

Професійне громадське середовище жодним чином не впливає на формування державного стандарту та навчальних планів і не бере в ньому участі. Більше того, навчальні плани, як це проілюстровано в Розділі V звіту, переобтяжені навчальними дисциплінами, що не є правничими за змістом або містять значну частку неправничої складової.

Методичне забезпечення дисциплін

Для кожної навчальної дисципліни, яка входить до освітньо-професійної програми підготовки, на підставі навчальної програми дисципліни та навчального плану вищим навчальним закладом складається **робоча навчальна програма дисципліни**, яка є нормативним документом вищого навчального закладу.

Робоча навчальна програма дисципліни містить виклад конкретного змісту навчальної дисципліни, послідовність, організаційні форми її вивчення та їх обсяг, визначає форми та засоби поточного і підсумкового контролю.

Структурні складові робочої навчальної програми дисципліни:

- тематичний план;
- засоби для проведення поточного та підсумкового контролю;
- перелік навчально-методичної літератури.

Навчання студента здійснюється за **індивідуальним навчальним планом**. Індивідуальний навчальний план студента складається на підставі робочого навчального плану і включає всі нормативні навчальні дисципліни та частину вибіркових навчальних дисциплін, вибраних студентом з обов'язковим урахуванням структурно-логічної схеми підготовки. Індивідуальний навчальний план складається на кожний навчальний рік і затверджується в порядку, встановленому вищим навчальним закладом.

Науково-методичне забезпечення включає:

- державні стандарти освіти;
- навчальні плани;
- навчальні програми з усіх нормативних і вибіркових навчальних дисциплін;
- програми навчальної, виробничої й інших видів практик;
- підручники і навчальні посібники;
- інструктивно-методичні матеріали до семінарських, практичних і лабораторних занять;
- індивідуальні семестрові завдання для самостійної роботи студентів з навчальних дисциплін;
- контрольні завдання до семінарських, практичних і лабораторних занять;
- контрольні роботи з навчальних дисциплін для перевірки рівня засвоєння студентами навчального матеріалу;
- методичні матеріали для студентів з питань самостійного опрацювання фахової літератури, написання курсових робіт і дипломних проектів (робіт).

Інші характеристики навчального процесу визначає викладач, кафедра (предметна або циклова комісія), вищий навчальний заклад.

Програми навчальних дисциплін визначають їх інформаційний обсяг, рівень сформованості вмінь та знань, перелік рекомендованих підручників, інших методичних та дидактичних матеріалів, критерії успішності навчання та засоби діагностики успішності навчання.

Види занять

Навчальний процес у вищих навчальних закладах здійснюється у таких формах:

- **лекція** (основна форма проведення навчальних занять у вищому навчальному закладі, призначених для засвоєння теоретичного матеріалу);
- **практичне** (форма навчального заняття, при якій викладач організує детальний розгляд студентами окремих теоретичних положень навчальної дисципліни та формує вміння і навички їх практичного застосування шляхом індивідуального виконання студентом відповідно сформульованих завдань);
- **семінарське** (форма навчального заняття, при якій викладач організує дискусію навколо попередньо визначених тем, до котрих студенти готують тези виступів на підставі індивідуально виконаних завдань (рефератів);
- індивідуальне заняття;
- **консультація**.

Користуючись термінологією чинного законодавства, всі юридичні дисципліни фактично викладають у формі лекційних і практичних занять. Разом із тим згідно з

положенням, основною відмінною характеристикою практичного заняття від семінарського заняття є те, що перше проводять із кількістю студентів, яка не перевищує **половини академічної групи**. Отже, на практиці викладач змістовно проводить практичне заняття, однак у повній академічній групі, адже студенти не тільки детально розглядають теоретичні положення, а й розвивають уміння та навички, практично застосовуючи їх при індивідуальному виконанні поставлених завдань (наприклад, розв'язуючи задачі, оформлюючи процесуальні та інші документи і т.ін.).

«Індивідуальні завдання з окремих дисциплін (реферати, розрахункові, графічні, курсові, дипломні проекти або роботи тощо) видаються студентам в терміни, передбачені вищим навчальним закладом. Індивідуальні завдання виконуються студентом самостійно при консультуванні викладачем».

«Самостійна робота студентів (навчальний час, відведений для самостійної роботи студента, регламентується робочим навчальним планом і повинен становити менше 1/3 та не більше 2/3 загального обсягу навчального часу студента, відведеного для вивчення конкретної дисципліни).

Навчальні заняття у вищому навчальному закладі тривають дві академічні години з перервами між ними і проводяться за розкладом. Тривалість академічної години становить, як правило, 45 хвилин. Дві академічні години утворюють пару академічних годин (пара).

Навчальний день – складова частина навчального часу студента тривалістю не більше 9 академічних годин; навчальний тиждень – не більше 54 академічних годин (18 кредитів)».

Згідно з Положенням про організацію навчального процесу, «кредит – це три академічні години навчальних занять та самостійної роботи у навчальному тижні протягом навчального семестру. Час, відведений для проведення підсумкового контролю, не входить у кредит».

«Навчальний семестр – складова частина навчального часу студента, що закінчується підсумковим семестровим контролем. Тривалість семестру визначається навчальним планом».

Українська система освіти перебуває сьогодні у процесі трансформації (який, очевидно, не можна назвати структурною реформою) й адаптації до умов так званого Болонського процесу, проте в системі юридичної освіти ще до кінця не відбувся перехід до кредитно-модульної системи, як і не відпрацьовано механізм розподілу на обов'язкові і вибіркові навчальні дисципліни. Натомість, факультети пропонують підготовку за напрямками спеціалізації, керуючись доступними можливостями та науково-методичним

потенціалом кафедр, а не попитом чи інтересом із боку студентів. Фактично студенти позбавлені права вибору дисциплін, а подекуди – і вибору спеціалізації. Одночасно, на рівні інтуїтивного планування співіснують система обліку навчального часу в академічних годинах і кредитно-модульна система. Відсутність правового регулювання організації навчального процесу, заснованого на кредитно-модульній основі, а також історичного досвіду й традиції такого навчання в Україні наразі є перешкодами для прозорості, ефективності та високої якості навчального процесу.

Практична підготовка(виробнича, навчальна, педагогічна практика)

Відповідно до Положення,¹⁰¹ «практика студентів є невід'ємною складовою частиною процесу підготовки спеціалістів в вищих навчальних закладах і проводиться на оснащених відповідним чином базах навчальних закладів, а також на сучасних підприємствах і в організаціях різних галузей господарства, освіти, охорони здоров'я, культури, торгівлі і державного управління».

Дослідження показало, що вимоги нормативних документів про проходження практики студентами ВНЗ (зокрема юридичних спеціальностей) цілкомне відповідає вимогам часу. Існує нездоланий розрив між вимогою держави про проходження студентами юридичних навчальних закладів навчальної та виробничої практики та реальною можливістю забезпечити студентів місцями її проходження в судових і правоохоронних органах, нотаріаті, державній службі й органах місцевого самоврядування. Це не видається можливим ані з огляду на ліцензовані обсяги навчальних закладів за напрямками «Право» та «Правоохоронна діяльність», ані з огляду на кількість відомчих навчальних закладів, які заповнили низку основних місць для проходження практики власними студентами. Крім того, це неможливо з огляду на кількість цільових напрямлень судових органів, органів прокуратури, соціального захисту тощо. Отже, в таких умовах неможливо створити прозорі механізми співпраці ВНЗ із базовими місцями проходження практики, щоб забезпечити практикою всіх студентів, які навчаються на юридичних факультетах (навіть у межах обсягу державного замовлення та цільових напрямлень), а головне – неможливо виконати завдання з загального проходження практики.

Таке становище призвело до того, що звичайно проходження практики є формальністю і доручення з базових місць практики (якщо навіть студенти й отримують їх), як правило, стосуються сфери діловодства, канцелярської, кур'єрської роботи тощо.

¹⁰¹ Положення про проведення практики студентів вищих навчальних закладів України, затверджено Наказом Міністерства освіти України від 08.04.1993N 93.

На цій стадії навчального процесу виявляється змішування спеціальностей «Право» й «Адміністрація». Практика нагадує радше ознайомче заняття й екскурсію на місце її проходження, ніж реальну роботу студента. Натомість, робота в правничих клініках, або так званих лабораторіях практичного права, зазвичай відбувається на добровільних засадах, а ВНЗ не обов'язково вважає її практикою. Щоправда, низка юридичних навчальних закладів завдяки активній участі їх представників, а також ініціативі й підтримці з боку громадських (у т.ч. міжнародних) організацій змогли налагодити функціонування клінік на належному рівні, проте це є радше виняток із правила, аніж правило. Нарешті, навчальний план є недостатньо гнучким, аби підлаштовувати його під проходження практики.

Оцінювання

«Контрольні заходи включають поточний та підсумковий контроль.

Поточний контроль здійснюється під час проведення практичних, лабораторних та семінарських занять і має на меті перевірку рівня підготовленості студента до виконання конкретної роботи. Форма проведення поточного контролю під час навчальних занять і система оцінювання рівня знань визначаються відповідною кафедрою (предметною або цикловою комісією).

Підсумковий контроль проводиться з метою оцінки результатів навчання на певному освітньому (кваліфікаційному) рівні або на окремих його завершених етапах.

Підсумковий контроль включає семестровий контроль та державну атестацію студента

Семестровий контроль проводиться у формах семестрового екзамену, диференційованого заліку або заліку з конкретної навчальної дисципліни в обсязі навчального матеріалу, визначеного навчальною програмою, і в терміни, встановлені навчальним планом.

Семестровий екзамен – це форма підсумкового контролю засвоєння студентом теоретичного та практичного матеріалу з окремої навчальної дисципліни за семестр, що проводиться як контрольний захід.

Семестровий диференційований залік – це форма підсумкового контролю, що полягає в оцінці засвоєння студентом навчального матеріалу з певної дисципліни виключно *на підставі результатів виконаних індивідуальних завдань розрахункових, графічних тощо*). Семестровий диференційований залік планується при відсутності модульного контролю та екзамену і не передбачає обов'язкову присутність студентів.

Семестровий залік – це форма підсумкового контролю, що полягає в

оцінці засвоєння студентом навчального матеріалу виключно на підставі результатів виконання ним певних видів робіт на практичних, семінарських або лабораторних заняттях. Семестровий залік планується при відсутності модульного контролю та екзамену і не передбачає обов'язкову присутність студентів.

Екзамени складаються студентами в період екзаменаційних сесій, передбачених навчальним планом».

Згідно з Положенням «Про організацію навчального процесу», «результати складання екзаменів і диференційованих заліків оцінюються за чотирибальною шкалою («відмінно», «добре», «задовільно», «незадовільно»), а заліків – за двобальною шкалою («зараховано», «незараховано») і вносяться в екзаменаційну відомість, залікову книжку, навчальну картку студента».

«Студенти, які одержали під час сесії більше двох незадовільних оцінок, відраховуються з вищого навчального закладу.

Студентам, які одержали під час сесії не більше двох незадовільних оцінок, дозволяється ліквідувати академзаборгованість до початку наступного семестру. Повторне складання екзаменів допускається не більше двох разів з кожної дисципліни: один раз викладачу, другий – комісії, яка створюється деканом факультету (завідувачем відділення).

Студенти, які не з'явились на екзамени без поважних причин, вважаються такими, що одержали незадовільну оцінку.

Державна атестація студента здійснюється державною екзаменаційною (кваліфікаційною) комісією після завершення навчання на певному освітньому (кваліфікаційному) рівні або його етапі з метою встановлення фактичної відповідності рівня освітньої (кваліфікаційної) підготовки вимогам освітньої (кваліфікаційної) характеристики.

Присвоєння кваліфікацій здійснює – *державна екзаменаційна комісія*. До складу державної комісії входять: ректор вищого навчального закладу або проректор з навчальної чи наукової роботи, декан факультету або його заступник (завідувач відділення або його заступник), завідувачі кафедр, професори, доценти (викладачі) профільюючих кафедр (відділень), провідні спеціалісти виробництва та працівники науково-дослідних інститутів.

До участі в роботі державної комісії як екзаменатори можуть залучатися професори і доценти (викладачі) відповідних кафедр, якщо в складі комісії немає представників цих кафедр (предметних або циклових комісій). У цьому випадку вони користуються правами членів комісії.

У державних комісіях студенти, які закінчують ВНЗ навчальний заклад, складають державні екзамени та захищають кваліфікаційні (дипломні) проекти (роботи).

Державні екзамени проводяться за білетами, складеними у повній відповідності до навчальних програм за методикою, визначеною вищим навчальним закладом. Результати захисту дипломного проекту (роботи) та складання державних екзаменів визначаються оцінками «відмінно», «добре», «задовільно» і «незадовільно».

Як бачимо із наведеного чинного нормативно-правового акта, сьогодні дві системи оцінювання знань студентів: п'ятибальна та європейська система оцінювання за 100-бальною шкалою (*ECTS*) – формально та фактично змішуються. Нормативно-правове регулювання, яке б однозначно й чітко встановлювало систему оцінювання, відсутнє, тому брак ясних, обґрунтованих і прозорих критеріїв оцінювання та виведення семестрової оцінки, а також державної атестації залишається нагальною проблемою.

Навантаження

Згідно зі ст. 49 Закону «Про вищу освіту», «максимальне навчальне навантаження науково-педагогічних працівників не може перевищувати 900 годин на навчальний рік. Види навчальних занять, що входять до навчального навантаження педагогічного та науково-педагогічного працівника відповідно до його посади, встановлюються вищим навчальним закладом в індивідуальному плані працівника».

Відповідно ж до Положення про організацію навчального процесу (Розділ 5), «робочий час викладача визначається обсягом його навчальних, методичних, наукових і організаційних обов'язків у поточному навчальному році, відображених в індивідуальному робочому плані.

Тривалість робочого часу викладача з повним обсягом обов'язків становить не більше 1548 годин на навчальний рік при середньотижневій тривалості 36 годин.

Навчальне навантаження визначається в академічних годинах. У випадках виробничої необхідності у вищих навчальних закладах з 4 рівня акредитації викладач може бути залучений до проведення навчальних занять понад обов'язковий обсяг навчального навантаження, визначений індивідуальним робочим планом, в межах свого робочого часу. Додаткова кількість облікових годин встановлюється вищим навчальним закладом і не може перевищувати 0,25 мінімального обов'язкового обсягу навчального навантаження».

Нормативи чисельності студентів (курсантів) денної форми навчання на одну штатну посаду науково-педагогічного працівника у ВНЗ III і IV рівня акредитації державної форми власності для освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавр складають 13 студентів

правничого напрямку.

Із метою «вдосконалення організації праці педагогічних і науково-педагогічних працівників, забезпечення контролю за організацією навчального процесу у вищих навчальних закладах» Міністерство освіти і науки України встановило:

- норми часу для планування й обліку навчальної роботи педагогічних і науково-педагогічних працівників ВНЗ;
- перелік основних видів методичної роботи педагогічних і науково-педагогічних працівників ВНЗ;
- перелік основних видів наукової роботи науково-педагогічних працівників ВНЗ;
- перелік основних видів організаційної роботи педагогічних і науково-педагогічних працівників ВНЗ.

У докладній формі ці нормативи подано у Додатку 8.

Питання про те, яким змістом наповнене навантаження науково-педагогічного працівника, має особливе значення, адже зміст такої роботи, її обсяг і види, можливості для самовдосконалення та наукового пошуку, наявність потрібних знарядь й умов праці, як і належний рівень винагороди за працю, є одним із системних факторів організації освіти, у т.ч. юридичної. Безумовно, це питання тісно пов'язане з кваліфікаційними вимогами до викладачів.

Чинна методологія підрахунку робочого часу викладача, система його обліку та визначення переліку робіт застаріла, бо побудована на радянській ідеології роботи з молоддю та зайнятості науково-педагогічного працівника. Прикладом цього, як видно з витягів із цитованого Положення про організацію навчального процесу, є, серед іншого, таке:

«У випадках **виробничої необхідності** у вищих навчальних закладах 3 і 4 рівня акредитації викладач може бути залучений до проведення навчальних занять **понад обов'язковий обсяг навчального навантаження**, визначений індивідуальним робочим планом, в межах свого робочого часу. Додаткова кількість облікових годин встановлюється вищим навчальним закладом і не може перевищувати **0,25** мінімального обов'язкового обсягу навчального навантаження». Без сумніву, таке положення надає простір для маніпулювання робочим часом викладачів із боку адміністрації ВНЗ.»

«Робота в науково-методичних комісіях Міністерства освіти і науки, комісіях інших міністерств; Державній акредитаційній комісії, експертних і фахових рада; робота в експертних комісіях тощо». Не зрозуміло, чому робота в перелічених інститутах належить до основних видів організаційної роботи науково-педагогічних працівників й обліковується

в межах робочого часу, тоді як фактично вона є безоплатною.

«**Виконання обов'язків** заступника декана факультету (заступника директора інституту), заступника завідувача відділення **на громадських засадах**; ...участь у виховній роботі студентського колективу, виконання **обов'язків куратора (наставника) академічної групи**; ...керівництво студентським науковим гуртком, **проблемною групою**». Цей пункт схильний викликати низку запитань і навіть обурення. Потребує пояснення, чому керівництво науковим гуртком зараховують не до наукової діяльності, а до організаційної. Так само важко зрозуміти, що саме мається на увазі в Наказі Міністерства освіти під «проблемною групою» у ВНЗ, особливо коли йдеться про юридичний факультет, а надто те, як можна поставити в один ряд «студентський науковий гурток» і «проблемну групу».

Зрештою, архаїзмом є й сама система, за якої Міністерство освіти встановлює норми часу та перелік основних видів робіт науково-педагогічних працівників. До того ж цілком очевидно, що чинний сьогодні обсяг навантаження – 900 годин навчального навантаження 1548 годин річного – є невиправдано великим і не дозволяє викладачеві якісно виконувати педагогічні та наукові функції.

У ході дослідження було також виявлено низку зловживань і випадків своєрідного маніпулювання з боку адміністрації ВНЗ щодо планування й обліку навантажень. Трапляються факти, коли річне педнавантаження викладача на 80-90% складається з аудиторного навантаження, до якого деякі ВНЗ не включають години консультацій, іспитів, заліків і т.ін., що безпосередньо погіршує якість навчального процесу роботи викладача, унеможливаючи новаторський підхід у викладацькій роботі, ретельний аналіз письмових робіт та позбавляючи викладача можливості займатися іншою (науковою чи педагогічною) роботою.

Отже, до питань, на які потрібно відповісти, проводячи освітні реформи, слід включити й такі:

- щодо змісту, структури й обсягів навантаження науково-педагогічних працівників;
- про проблему академічної свободи ВНЗ у визначенні річного навантаження;
- стосовно встановлення мінімального обсягу навантаження, яке дозволяє викладачеві (професорові, доцентіві, асистентіві) бути зарахованим до кадрового мінімуму відповідного ВНЗ, а отже, представляти його на різних рівнях, зокрема при акредитації,
- про забезпечення адекватного рівня оплати праці науково-педагогічних працівників;

- щодо створення належних умов праці, зокрема технічного оснащення робочих місць (персональними комп'ютерами, Інтернетом тощо);
- про перегляд системи підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників.

Підручники

Як відомо, якість підручників безпосередньо впливає на рівень занять і зміст самостійної роботи студентів, результативність їхнього навчання та глибинуй обсяг знань тощо. На жаль, українська правнича наука, мережа ВНЗ, та й уся робота у сфері навчально-методичного забезпечення досі не створили конкурентного середовища на ринку підручників і навчально-методичних матеріалів. Навпаки, держава продовжує активно регулювати видання навчальної літератури для ВНЗ, що є характерною ознакою посттоталітарної держави з усіма негативними наслідками, які з цього випливають. Серед іншого, це породило дуже своєрідну кон'юнктуру в науковому середовищі (наприклад, здобуття вченого звання частково залежить від видання підручника з міністерським Грифом). Сьогодні Гриф міністерства спотворив мету та завдання видання підручників, а тим самим і їх зміст. Формальні вимоги обумовлюють змістовні очікування щодо підручника, який так і не став основним робочим матеріалом для викладача та студента. Наразі немає жодного підручника з права, який охоплював би теоретичні та практичні питання з постановкою проблем, матеріали судової практики, задачі, витяги з наукових публікацій, схеми, таблиці тощо. Так само не сформовано практики одночасного видання **посібника для викладача**. Як правило, підручники з права являють собою компіляцію положень нормативно-правових актів і перелік контрольних запитань, котрі зазвичай не виходять за межі описаного в параграфі матеріалу й орієнтовані здебільшого на запам'ятовування, а не на аналіз.

Отже, наразі Міністерство освіти, науки, молоді та спорту України в нормативно-правових актах визначає правовий режим навчально-методичної та науково-методичної літератури. Цьому питанню присвячено, зокрема, Наказ Міністерства освіти і науки України від 27.06.2008 №588 у редакції від 10.01.2009 «Щодо видання навчальної літератури для вищої школи»¹⁰², яким затверджено «Методичні рекомендації щодо структури, змісту й обсягів підручників і навчальних посібників для вищих навчальних закладів», а також «Тимчасовий порядок надання навчальній літературі Грифів Міністерства освіти і науки України». Відповідно до цього наказу, «підручники та навчальні

¹⁰² Наказ Міністерства освіти і науки України «Щодо видання навчальної літератури для вищої школи» від 27.06.2008 №588 у редакції від 10.01.2009

посібники – основні книги для навчальної діяльності студентів. ... Вони затверджуються Міністерством освіти і науки як нормативні видання з відповідним Грифом. Присвоєння Грифу означає, що підручник або навчальний посібник відповідає встановленим вимогам, зокрема, змісту навчальної програми дисципліни, дотримання умов щодо обсягу, належне технічне оформлення.

Підручник – навчальне видання, що містить систематизоване викладення навчальної дисципліни, відповідає програмі дисципліни та офіційно затверджене як такий вид видання.

Навчальний посібник – навчальне видання, що частково або повністю замінює або доповнює підручник та офіційно затверджене як такий вид видання».

Методичні рекомендації визначають також структуру підручників і навчальних посібників:¹⁰³

- зміст(перелік розділів);
- вступ (або передмова);
- основний текст;
- питання, тести для самоконтролю;
- обов'язкові та додаткові задачі, приклади;
- довідково-інформаційні дані для розв'язання задач (таблиці, схеми тощо);
- апарат для орієнтації в матеріалах книги (предметний, іменний покажчики).

«Офіційне визнання відповідності навчальної і навчально-методичної літератури вимогам державних стандартів освіти, навчальних планів і програм, інших нормативних документів, що регламентують зміст освіти, реалізується через процедуру надання Міністерством освіти і науки України відповідного **Грифу**.

Гриф Міністерства освіти і науки України надається таким навчальним виданням:

- підручникам – навчальним виданням, які систематизовано відтворюють зміст навчальної дисципліни відповідно до офіційно затвердженої навчальної програми;
- навчальним посібникам – навчальним виданням, які доповнюють або частково замінюють підручник у викладі навчального матеріалу з певної дисципліни;
- навчально-наочним посібникам – навчальним виданням, які містять ілюстративно-наочні матеріали, що сприяють вивченню і викладанню дисципліни, засвоєнню їх змісту.

¹⁰³ Розділ 2 методичних рекомендацій докладно описує змістовне наповнення кожної із перелічених частин, а також формулу розрахунку обсягу навчального посібника (додаток...).

- навчально-методичним посібникам – навчальним виданням з методики викладання навчальних дисциплін;
- хрестоматіям – навчальним виданням літературно-художніх, історичних, наукових, мистецьких чи інших творів або їх частин, які є об'єктом вивчення певної навчальної дисципліни відповідно до офіційно затвердженої навчальної програми;
- словникам, енциклопедіям і довідникам – навчальним виданням довідкового характеру, які містять упорядкований перелік відомостей про певну галузь знань або мовні одиниці (слова, словосполучення, фрази, терміни, поняття тощо).

Міністерство освіти і науки України встановлює два види грифів:

«Затверджено Міністерством освіти і науки України» (винятково для підручників. Надають за результатами експертизи саме тим підручникам, які попередньо були видані як навчальні посібники і отримали схвальні відгуки фахівців);

«Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» (надається усім іншим видам навчальної і навчально-методичної літератури).

Рішення про надання Грифів «Затверджено» і «Рекомендовано» ухвалює Міністр на підставі висновків відповідних комісій Науково-методичної ради Міністерства освіти і науки України.

Термін дії наданого Грифу Міністерства освіти і науки України – 5 років з дня прийняття відповідного рішення. Якщо за цей час навчальна книга не видавалася, то Міністерство освіти і науки України обов'язково має підтвердити раніше наданий Гриф. Для визначення обсягу навчального видання існує встановлена формула».¹⁰⁴

Письмові роботи

Виконання письмових робіт є невід'ємною складовою навчального процесу й

¹⁰⁴ $V_{п/нп} = K_{п/нп} * 0,14 (T_a + T_{срс})$,

де $V_{п/нп}$ – обсяг підручника (навчального посібника) в авторських аркушах;

$K_{п/нп}$ – коефіцієнт виду видання:

підручника / $K_{п/}$, навчального посібника / $K_{нп/}$.

Для підручника $K_{п/} = 1$, а для навчального посібника

$0,5 < K_{нп} < 1$. Величина $K_{нп}$ визначається тією часткою навчальної програми, яку замінює або доповнює навчальний посібник.

Наприклад, автори планують написати навчальний посібник, який на їхню думку, буде замінювати приблизно 50% існуючого підручника. У цьому випадку $K_{нп} = 0,5$. Якщо підручника немає, а автори створюють навчальний посібник, що забезпечує 70% програми, то $K_{нп} = 0,7$ і т.д.

$0,14$ /авт. арк./год/ – коефіцієнт, що враховує продуктивність засвоєння 1 авт.арк. навчальної інформації студентом за одну годину самостійної роботи з літературою, розв'язання задач, прикладів тощо.

T_a – кількість годин у навчальному плані, відведених на дисципліну для аудиторних занять;

$T_{срс}$ – кількість годин у навчальному плані, відведених для самостійної роботи студентів.

обов'язковою умовою опанування навчальної програми для студента, а також педагогічного навантаження для викладача. Студенти юридичних факультетів ВНЗ виконують такі письмові роботи:

- контрольні роботи;
- реферати;
- курсові роботи;
- дипломні роботи для здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня «Спеціаліст»;
- дипломні роботи для здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня «Магістр».

Дослідження виявило низку проблем, які можна простежити в цій частині навчального процесу.

По-перше, навчальні плани зазвичай не передбачають курсів, присвячених написанню письмових робіт.¹⁰⁵ Студенти здебільшого спілкуються з викладачами щодо письмових робіт у режимі індивідуальних консультацій. Без сумніву, індивідуальні консультації мають велике значення, надто коли йдеться про змістовний виклад теми чи висвітлення проблематики, проте відчувається брак знань студентів у сфері академічного письма, вміння структурувати текст відповідно до юридичної логіки (практики), складати план (зміст), наводити обґрунтування, аргументи і т. ін. Таким чином, індивідуальні консультації часто також доводиться присвячувати роз'ясненню методики виконання письмової роботи, її загальної мети, правил оформлення посилань, бібліографічного опису тощо. Оскільки навчальні програми ВНЗ не пропонують планового й організованого навчання студентів у царині виконання письмових робіт із права, студенти сприймають «вміння писати» як талант, а не як навик, який можна розвинути в ході навчання, а тому не навчаються критично аналізувати юридичні тексти (нормативно-правові матеріали) чи здійснювати нормотворчу роботу. На жаль, переобтяження навчальних планів ВНЗ не дозволяє планувати такі курси, особливо передбачати роботи в малих групах.

По-друге, обсяг навантаження науково-педагогічних працівників не сприяє високій якості керування виконанням студентських письмових робіт. Кількість студентів, що припадають на одного викладача, є занадто великою, а обсяг годин, передбачених для виконання письмової роботи, є недостатнім. Крім того, такі години зараховують до «неаудиторного навантаження», що часто ставить викладача в незручне становище у зв'язку зі структурою педнавантаження.

Нарешті, виконання письмових робіт, особливо керування цим видом роботи, вимагає від ВНЗ якісного технічного оснащення бібліотек, книжкового фонду, належного

---

¹⁰⁵ Тут йдеться не про навички оформлення процесуальних документів, які студенти розвивають, вивчаючи Цивільний процес і Кримінальний процес, а про написання письмових робіт правничого змісту.

обладнання навчальних аудиторій і навчальних місць студентів. На жаль, сьогодні лише окремі ВНЗ України (різних спеціалізацій) здатні запропонувати гідні робочі місця як студентам, так і викладачам, проте жоден із них не відповідає європейським стандартам.

Критерії оцінювання якості освіти

Законом України «Про вищу освіту» дає визначення поняттям «якість вищої освіти» та «якість освітньої діяльності», зокрема

- «якість вищої освіти - сукупність якостей особи з вищою освітою, що відображає її професійну компетентність, ціннісну орієнтацію, соціальну спрямованість і обумовлює здатність задовольняти як особисті духовні і матеріальні потреби, так і потреби суспільства;
- якість освітньої діяльності - сукупність характеристик системи вищої освіти та її складових, яка визначає її здатність задовольняти встановлені і передбачені потреби окремої особи або(та) суспільства.»¹⁰⁶

Окрім цього в Україні діють декілька нормативів і стандартів, які регулюють вищу освіту в частині акредитації, ліцензування, добору студентів і викладачів до ВНЗ, оцінювання знань тощо, однак законодавство жодним чином не визначає, як дотримання чи недотримання цих нормативів і стандартів впливає на якість освітніх послуг.

Натомість, для європейського освітнього простору притаманний інститут оцінювання якості освітніх послуг, загальний опис якого подано в додатку 9. Обов'язковими складовими такого оцінювання є чітко вимірні критерії та наявність незалежного органа, який би проводив моніторинг їх дотримання. Результати оцінювання якості освітніх послуг можуть бути підставою для ліцензування й акредитації. Таким чином, визнання дипломів українських ВНЗ неодмінно повинно передбачати формування критеріїв і механізмів оцінювання якості освітніх послуг.

---

¹⁰⁶ Ст. 1 Закону України «Про вищу освіту»

VIII. Аналіз досвіду регулювання та стану юридичної освіти та науки в окремих європейських країнах

Загальний огляд

Істотною ознакою, що відрізняє підходи до викладання права в університетах Західної Європи від підходів, які застосовують у вищих навчальних закладах України, є чітке практичне спрямування навчального процесу та чітко означена професійна орієнтація юридичної освіти. Такий підхід обумовлений ринком юридичних послуг (потребами ринку) та вимогами стосовно доступу до правничої професії (необхідністю складання фахового іспиту). Таким чином, вимоги ринку правничої професії впливають на формування навчальних планів. Крім того, диплом про юридичну освіту є передумовою лише для доступу до посади судді, прокурора, адвоката та нотаріуса. Ті ж, хто планують працювати за іншим фахом, не вступають на юридичні факультети. Узагальнений порівняльний аналіз досвіду чотирьох європейських країн: Польщі, Німеччини, Франції та Великої Британії – наведено нижче. Докладний аналіз досвіду кожної з цих країн подано відповідно в додатках 8–11.

Регулювання університетської освіти та природа університету

У Великій Британії до 90-х років ХХ століття усі питання, що стосувалися вищої освіти та науки, цілкомповністю належали до компетенції університетів або самоврядних організацій. Зрештою, у 1992 році Парламент прийняв Закон «Про продовження освіти та вищу освіту», а у 2004 році – Закон «Про вищу освіту». Поняття «університет» у Великій Британії охоплюються ті навчальні заклади, статус та повноваження яких визначені у відповідних законах і підзаконних актах. Визначення умов вступу до університету належить виключно до компетенції кожного окремого навчального закладу.

Вищі у Франції здійснюючи визначенні законодавством завдання самостійно визначають свою освітню, наукову політику в рамках національного регулювання та відповідно до своїх договірних зобов'язань у Франції. Основними актами, які регулюють діяльність університетів у Франції, є: Кодекс освіти, Кодекс інтелектуальної власності, Кодекс наукових досліджень, Закон від 10 серпня 2007 р.оку про свободи та відповідальність університетів, Загальний податковий кодекс. Поняття «університет» застосовують лише щодо визначеного переліку навчальних закладів. У Законі про автономність університетів від 2007 року передбачається, що всі французькі університети стануть автономними до 2012 року. Відповідно до принципу автономності, вищі навчальні

заклади самостійно визначають власну освітню та наукову політику в рамках національного регулювання та згідно зі своїми договірними зобов'язаннями, виконуючи завдання, які на них покладає законодавство. Зокрема, кожен університет самостійно формує процедуру вступу.

Регулювання вищої освіти у Німеччині закріплюється на рівні Федерації (рамковим законом про вищу школу), федеральних земель (законами та постановами) і вузів (статутами та положеннями, які приймаються на виконання освітніх законів). Окрім цього, і, що дуже важливо, велике значення для системи та порядку здобуття юридичної освіти, та отримання юридичної професії в Німеччині відіграє німецький Закон «Про суддів», у якийому закріплено концепцію так званого «єдиного», або «повного», юриста». У Німеччині поняттям «університет» охоплюються передусім університети як «спільнота і тих, хто навчає, та тих, хто навчається». Порядок доступу до навчання визначається на законодавчому рівні у законах Федерації та федеральних земель про вищу школу.

У Польщі університетська освіта регулюється Законом «Про вищу освіту» від 27 липня 2005 року. Відповідно до законодавства, визначення «університет» може вживатися у назві вищого навчального закладу, в якому окремі структурні підрозділи уповноважені надавати науковий ступінь доктора наук, щонайменше з 12 спеціалізацій. Згідно із згаданим вищезазначеним Законом, виші можуть, зокрема, визначати умови прийому на навчання, а також кількість навчальних місць на навчання, за винятком медичних університетів.

Регулювання стандарту юридичної освіти й акредитації

У Великій Британії не існує державної акредитації як такої. Водночас, стандарти вищої юридичної освіти є доволі щільно врегульованими. Загальні збори Об'єднання адвокатів та Об'єднання правників уповноважені визначати кваліфікаційні вимоги для доступу до професії. На постійній основі функції регулювання юридичної освіти здійснюють Рада стандартів Об'єднання адвокатів і та Регуляторний орган об'єднання правників. Ці два органи спільно відповідають за «визнання» (акредитацію) тих правничих факультетів/ або шкіл, які надають диплом правника. Спільна рада з питань освіти Агенція із забезпечення якості вищої освіти здійснює моніторинг якості надання юридичних послуг і та може впливати на позбавлення права університету видавати дипломи. Навчальні плани у Великобританії у Великій Британії повністю формують відповідні правничі факультетами або/ школами.

У Німеччині так само немає процедури акредитації. Рішення про утворення університету приймає влада відповідної федеральної землі на основі визначених потреб

та згідно з нормами законів про вищу школу. У вишах Німеччини акредитують окремі навчальні програми, щоб гарантувати якість та ефективність викладання кожної дисципліни. Акредитацію здійснюють різні недержавні агенції, які, у свою чергу, теж мають бути акредитовані Німецькою акредитаційною радою. Професійні об'єднання правників не впливають на процес акредитації. Виші у Німеччині самі складають свої навчальні плани. Оорієнтиром слугують відповідне законодавство федеральних земель про виші та про юридичну освіту, усталена факультетська практика, думка керівників кафедр на факультеті та попит на певний вид знань у конкретній царині права.

У **Польщі** стандарти вищої освіти: перелік дисциплін, їхній короткий зміст (анотація) та відповідна кількість навчальних годин для кожної дисципліни – закріплюються в актах Міністерства науки і вищої освіти та публікуються в Бюлетені публічної інформації, але виші мають право формувати та затверджувати власні навчальні плани та програми з урахуванням прийнятих стандартів освіти. Для усіх спеціальностей, зокрема «Право» Акредитацію здійснює Державна акредитаційна комісія, в якій функціонує секція навчальних напрямів у галузі суспільних наук і права. У Польщі професійні об'єднання правників на процес акредитації не впливають.

Передумови доступу до юридичної освіти та кількість випускників

У **Великій Британії** вступати на юридичні факультети можна на базі загальної середньої освіти. Вступних іспитів не проводять. Кожного абітурієнта оцінюють індивідуально та цілісно, використовуючи всю наявну інформацію. Зокрема, немає принципів відмінностей між факультетами у процесі подання документів для вступу, їх обсязі, чи оцінюванні. Водночас вартість навчання на юридичних факультетах зазвичай є значно вищою в порівнянні із іншими факультетами.

Щороку близько 13 000 осіб випускаються з юридичних шкіл країни. На жаль, у Великій Британії не ведуть статистичного обліку кількості вступників.

У **Франції** загальною передумовою для доступу до вищої юридичної освіти є завершена середня освіта. Напрямок підготовки в середній школі має відповідати спеціалізації у вищому начальному закладі, обов'язковим є попередній запис на факультет. Абітурієнтів відбирають на основі вивчення їхніх досьє кандидата, а також із урахуванням рішення педагогічної комісії. Іншими словами, відбувається конкурс досьє (дипломів та оцінок) вступника. Вік вступників звичайно становить 19-25 років.

Кількість вступників до французьких вищих навчальних закладів усіх видів у 2009 році становила 1 251 700, при цьому щороку понад 30 тисяч студентів вступають на правничі факультети.

Загальні передумови доступу до юридичної освіти у **Німеччині** визначає Рамковий закон «Про вищу школу», який конкретизують законодавчі акти федеральних земель. Іспитів або якогось конкурсного відбору немає – до вишу вступають за результатами шкільного навчання. У «давніх» федеральних землях Західної Німеччини шкільне навчання триває 13 років, тоді як у «нових» федеральних землях Східної Німеччини зберігається традиція 12-річного шкільного навчання, тому раніше як у 18-19 років вступити до університету практично неможливо.

У Німеччині немає точної статистики щодо кількості вступників та випускників, однак доступні дані, згідно з якими 2007 року 10 696 осіб успішно склали перший державний юридичний іспит (таким чином, здобувши право займатися деякими правничими професіями), а 8 352 осіб – другий державний юридичний іспит (що надає їм право посідати будь-яку правничу посаду).

У **Польщі** навчатися на юридичному факультеті може особа, що завершила навчання в ліцеї, має свідоцтво зрілості та склала державний іспит (українські аналоги атестата середньої школи та незалежного тестування відповідно).

Середній вік вступників становить 18 років. Для абітурієнтів юридичних факультетів передбачено конкурсний відбір: як правило, ідеться про результати іспитів на базі шкільної освіти. Зі встановленого переліку іспитів (історія, суспільствознавство, польська мова) студент має право обрати один із найкращим результатом.

Станом на 30 листопада 2009 загальна кількість студентів юридичних факультетів у Польщі складала 59 432 осіб, із яких 46 755 студентів навчалися в державних юридичних школах, решта 12 677 – у навчальних закладах інших форм власності. У 2009 році 6 037 студентів закінчили правничі факультети вищих навчальних закладів країни, із них 3827 осіб навчалось на стаціонарній формі, а 2210 – на заочній.

Поняття й обсяг фахової підготовки

Обсяг навчання у Великій Британії вимірюють не роками, а кредитами. Навчання на юридичних факультетах на базі середньої освіти триває три або чотири роки. Відповідно, трирічна навчальна програма охоплює 360 кредитів, а чотирирічна 480. При цьому вивчення правничих дисциплін повинно охоплювати не менш ніж 240 кредитів, незалежно від тривалості програми.

Загальна фахова підготовка у Франції триває 5 років: 3 роки – на рівні ліценціата, ще по одному року – на рівні *Master 1* (спеціальна вища освіта) та *Master 2* (поглиблена вища освіта). За бажанням випускник може вступити до докторантури чи інтернатури.

Згідно з федеральним та земельним законодавством Німеччини, звичайна

тривалість університетського навчання має становити 4-4,5 роки. Юридична освіта закінчується складанням першого юридичного державного іспиту, після успішного складання якого студент переходить до проходження підготовчої служби. Як правило, підготовча служба триває приблизно 2,5 роки і закінчується складанням другого юридичного державного іспиту. Якщо студент успішно складає обидва іспити, він стає так званим «повним юристом». Таким чином, для того, щоб досягнути рівня освіти «повного юриста», зазвичай потрібно близько 7 років.

У Польщі загальна фахова підготовка до кваліфікаційного рівня магістра включно триває щонайменше 10 семестрів. Обсяг годин має становити не менше ніж 2400, а кількість кредитів ECTS (*European Credit Transfer System*) – принаймні 300.

У Великій Британії для доступу до професії достатньо освіти на рівні бакалавра. Магістратура ж є другим циклом вищої освіти, і диплом за освітньо-кваліфікаційним рівнем магістра є передумовою для вступу до докторантури.

У Франції диплому магістра відповідає диплом *Master 2* (поглиблена вища освіта), який засвідчує, що студент опанував повний цикл дисциплін відповідної спеціалізації. Підготовка дисертацій із правничих спеціальностей (докторантура) для здобуття ступеня доктора можлива після завершення рівня *Master 2* і зазвичай триває три роки.

У Німеччині дотепер визначальною є передбачена в законі «Про суддів» концепція «повного», або «єдиного», юриста з відповідними етапами навчання. Водночас хоча федеральне законодавство про вищу школу й передбачає проведення підготовки за освітніми рівнями бакалавра та магістра, але такі навчальні програми пропонують фахові знання для роботи в окремій галузі права і їх опанування не надає можливості обіймати певні посади, що їх мають право займати лише «повні юристи».

У Польщі магістр вважається освітньо-кваліфікаційним рівнем.

Поняття правничої професії та передумови доступу до неї

Еталоном правничої професії у **Великій Британії** є адвокат (*barrister*). Ще одним поширеним правничим фахом є юрисконсульт (*solicitor*). Більшість юрисконсультів провадять приватну практику.

Окрім цього, за правничі вважають такі професії:

- судового виконавця;
- судді;
- судового пристава;
- дослідника урядової Правничій комісії;
- помічника юриста;

- укладача витрат на юридичні послуги;
- касира-юриста;
- секретаря-юриста.

Найпоширеніші юридичні професії у **Франції** такі:

- адвокати (незалежні адвокати та адвокати за наймом) – 58% юристів;
- нотаріуси – 18%;
- судді, прокурори та виконавці – 10,5%;
- чиновники міністерств, комісари, судові адміністратори – 9,1%;
- юридичні консультанти, радники, експерти, юрисконсульти – 3%.

Поняття «правнича професія» у **Німеччині** не вживають. Натомість у фаховій мові користуються словосполученням «повний юрист», або «єдиний юрист». «Повний юрист» може займатися будь-якою «правничою професією», за винятком викладання та завідування кафедрою в університеті, для чого ще потрібно пройти процедуру габілітації.

У **Польщі** особу вважають професійним правником, якщо вона здобула повну юридичну освіту (магістр права), після чого або пройшла професійне навчання відповідно до обраної спеціалізації та склала фаховий іспит, або здобула ступінь доктора права. Іншими словами, здобуття ступеня доктора права може замінити післядипломне навчання та складання кваліфікаційного іспиту.

За виконання цих умов правник може претендувати на такі посади:

- судді;
- прокурора;
- адвоката;
- радника з права;
- нотаріуса.

Зважаючи на широкий спектр правничих професій у **Великій Британії**, доступ до них суттєво різниться. Приміром, щоб працювати секретарем-юристом, касиром-юристом, укладачем витрат на юридичні послуги, судовим приставом або судовим виконавцем, не обов'язково мати повну юридичну освіту, в той час як помічник юриста повинен мати диплом правника. Значно складнішою є процедура доступу до фаху адвоката. Студенти, які мають намір працювати за цим фахом, повинні пройти кілька етапів професійної підготовки. Окремі вимоги висувають для доступу до професії судді чи прокурора: зокрема, суддею може стати лише кваліфікований адвокат або юрисконсулт.

У **Франції** загальними передумовою для доступу до правничої професії є складання кваліфікаційних іспитів і проходження фахового стажування. Крім того, фахівець повинен мати диплом зі спеціалізації, яка відповідає обраному фаху. Якщо

правник хоче змінити професію, він має пройти навчання за новим напрямком спеціалізації й отримати відповідний диплом.

Згідно з концепцією «повного юриста», прийнятою в **Німеччині**, умови доступу до правничої професії такі:

- закінчене університетське навчання й успішне складання першого юридичного державного іспиту;
- проходження підготовчої служби;
- успішне складання другого юридичного державного іспиту.

Таким чином, самого лише диплома університету в Німеччині не достатньо для того, аби отримати доступ до будь-якої правничої професії.

У **Польщі** передумовами доступу до правничої професії є таке:

- здобуття диплома магістра права;
- проходження фахового стажування;
- складання кваліфікаційного іспиту.

У **Великій Британії** фахове стажування є обов'язковою вимогою для доступу до всіх правничих професій. Таке стажування називають учнівством, і воно триває протягом одного року. Учнівство проходять переважно у юридичних фірмах, які самі обирають студентів і несуть відповідальність за їхнє навчання.

У **Франції** стажування за напрямком підготовки «Право» є обов'язковим для закінчення програми *Master 2*. Під час навчання в університеті навчальний заклад тільки організаційно сприяє проходженню стажування, досягаючи домовленостей із компаніями чи державними органами, за рахунок яких проводиться стажування. Після завершення вищої освіти випускники можуть власним коштом проходити додаткові стажування, щоб розвинути практичні вміння та навички та бути допущеними до складання фахового іспиту.

У **Німеччині** фаховим стажуванням студента є підготовча служба – *Refendariat*, – яка розпочинається після закінчення університету й успішного складання першого юридичного іспиту. Відповідно до законодавства про освіту юристів, організацію підготовчої служби покладено на державу. Закінчивши практику, стажер отримує відповідні свідоцтва, які мають містити оцінки згідно з тією шкалою, яка передбачається земельним законом про освіту юристів для оцінювання результатів іспитів.

У **Польщі** законодавство передбачає план стажування, місце його проходження, порядок призначення керівника, а також оцінювання успішності практичних занять, виконання письмових завдань тощо. Крім того, законодавство визначає, як розширюються повноваження апліканта в ході проходження стажування, й особливості його трудових

відносин.

Оцінювання результатів фахової підготовки

Університети **Великої Британії** видають дипломи на підставі успішного складання іспитів із предметів, які є достатніми для отримання належної суми кредитів.

У **Франції** диплом видається за умови виконання навчального плану, успішного проходження практики й успішного захисту дипломної роботи. Окремих державних іспитів, як в Україні, не передбачено.

У **Німеччині** певний рівень університетського навчання вважається закінченим, якщо студент брав участь у відповідних навчальних заходах протягом щонайменше 4 років, успішно склав поточні іспити у вигляді клаузур (письмових праць під наглядом) та інших засобів поточного контролю, а також склав перший юридичний іспит.

Щоб отримати диплом університету за освітньо-кваліфікаційним рівнем магістра в **Польщі**, потрібно скласти державні іспити та захистити дипломну роботу.

У **Великій Британії** кваліфікаційні іспити для доступу до професії адвоката складають після проходження курсу професійної підготовки адвокатів, який наразі пропонують 11 провідних правничих шкіл країни, які й оцінюють результати кваліфікаційних іспитів, застосовуючи різні форми перевірки знань і навичок. Для юрисконсультів діє схожий курс юридичної практики, який проходять у юридичних школах, сертифікованих Регуляторним органом Об'єднання правників.

У **Франції** немає державних кваліфікаційних іспитів на зразок українських, однак щоб розпочати професійну діяльність, потрібно скласти зовнішній іспит у відповідному професійному об'єднанні.

У **Німеччині** кваліфікаційних іспитів загалом не проводять, хоча й існують деякі винятки, обумовлені особливостями законодавства федеральних земель про доступ до деяких правничих професій – передусім йдеться про так званих «адвокатів-нотаріусів».

Законодавство **Польщі** детально регламентує порядок проведення іспитів (вступного та кваліфікаційного), а також порядок формування і склад відповідних комісій, порядок підготовки й оприлюднення завдань та запитань, що їх виносять на іспити. Результати кваліфікаційного іспиту перевіряє спеціально створена екзаменаційна комісія, до складу якої входять фахівці, чия репутація та кваліфікація повинні забезпечити справедливе проведення іспиту.

Наукова діяльність

Науковий ступінь у **Франції** підтверджується дипломом, що видається за результатами публічного захисту дисертаційної роботи перед комісією після закінчення навчання в докторантурі (аспіранти називаються докторантами). Наукового ступеня доктора юридичних наук не існує. За рішенням комісії присуджують науковий ступінь (доктор філософії) зі спеціалізацією за певним напрямком юридичної науки: адміністративним правом, кримінальним правом, європейським правом тощо.

У **Німеччині** академічні ступені здобувають відповідно до етапу та результатів навчання, а також складання відповідних іспитів. Статус академіка в Німеччині не має тієї ваги, яка притаманна йому на теренах колишнього Радянського Союзу. Якщо йдеться про науково-теоретичні досягнення в галузі юриспруденції, то в Німеччині можна здобути найвищий академічний ступінь – ступінь доктора, який є найпоширенішим і найважливішим науковим (академічним) ступенем. Статус, порядок присудження, використання та позбавлення академічних ступенів декількома параграфами визначається в земельних законах про вищу школу.

Відповідно до закону «Про наукові ступені та вчені звання, а також звання у галузі мистецтва» від 14.03.2003, у **Польщі** є такі наукові ступені:

- ступінь доктора;
- ступінь доктора з габілітацією в певній галузі наукових знань.

Наукові ступені надають інститути, уповноважені Центральною комісією з питань ступенів і звань (українські еквіваленти спеціалізованих вчених рад).

В університетах **Великої Британії** розрізняють навчальні ступені (*taught degrees*) та дослідницькі ступені (*research degrees*). Самі назви цих категорій свідчать про відмінні підходи до їх отримання. Кожен факультет окремо вирішує, які ступені присуджувати та за якими спеціальностями.

До наукових ступенів у праві належать ті, що їх здобувають на підставі проведеного наукового дослідження:

- магістр ерудиції (*M. Litt.*);
- доктор філософії у сфері права (*Ph. D. Law*);

Окремим є ступінь доктора права (*LL.D.*), який присуджують відомим ученим «за видатний науковий доробок у праві» або як почесне звання.

У **Франції** вимогами для здобуття наукового ступеня у праві є успішне закінчення ВНЗ, схвальні характеристики щонайменше двох осіб, які рекомендують вступати на певний напрямок до докторантури, виконання плану навчання в докторантурі, підготовка дисертаційної роботи, публікація фахових статей та участь у конференціях.

У **Німеччині** докторський ступінь може бути присуджено особі, яка закінчила університетське навчання, отримала щонайменше оцінку «добре» з першого державного юридичного іспиту, а також успішно захистила й опублікувала свою дисертацію.

Ступінь доктора в **Польщі** може одержати особа, яка:

- здобула звання магістра права;
- склала іспити, визначені Радою (з базової дисципліни, яка відповідає темі дослідження, з додаткової дисципліни та з іноземної мови);
- представила та захистила дисертацію.

Ступінь доктора з габілітацією може одержати особа, яка:

- має науковий ступінь доктора та значний науковий доробок;
- успішно захистила наукову працю перед відповідною радою.

Робота над дисертацією в переважній більшості випадків триває до 2 років.

У **Великій Британії** дослідницькі (наукові) ступені магістра ерудиції у сфері права (*M. Litt. in Law*) та доктора філософії у сфері права (*Ph. D. in Law*) належать до так званого третього циклу освіти, тому передумовами для здобуття цих ступенів є опанування дисциплін, потрібних для дослідницької роботи, проведення дослідження, а також викладацька діяльність.

Вступити на програму підготовки магістра ерудиції (*M. Litt.*) та доктора філософії (*Ph.D.*) із права можна на основі диплома бакалавра з права або спорідненої науки, якщо цей диплом є з відзнакою та виданий провідним університетом. На дослідницькі програми вступають здебільшого випускники з дипломом магістра права чи споріднених наук.

По завершенню першого року навчання кандидати на здобуття ступеня магістра ерудиції (*M.Litt.*) чи доктора філософії (*Ph.D.*) повинні довести свою наукову спроможність, надавши такі папери:

- щоденних особистого наукового прогресу;
- коротку дисертацію обсягом до 15 000 слів;
- пояснювальну записку до теми дисертації.

У **Франції** вимоги до наукової роботи сформувалися традиційно, окремі подробиці уточнюють профільні кафедри, на яких відбувається написання робіт. Обсяг дисертаційної роботи становить приблизно 120-160 сторінок, включаючи список використаних джерел. Дисертація повинна мати ознаки наукової новизни та містити новий розв'язок теоретично або практично значущої проблеми.

У **Німеччині** письмова праця у вигляді дисертації повинна містити новаторські наукові розробки. Нормативне врегулювання вимог до дисертації не є дуже змістовним. У середньому на написання праці витрачається від двох до чотирьох років.

Наукова праця у **Польщі** повинна пропонувати оригінальний розв'язок наукової проблеми й засвідчувати загальні теоретичні знання кандидата у відповідній царині, а також його спроможність самостійно провадити наукову роботу. Закон не встановлює чітких формалізованих кількісних вимог до докторських досліджень, тому Центральна комісія розробила критерії оцінки кваліфікації наукових кадрів, де подала роз'яснення того, як належить тлумачити закон.

У **Великій Британії** основною передумовою здобуття дослідницького (наукового) ступеня у праві є підготовка наукового дослідження. Ступені присуджують університети, які самостійно формують вимоги до наукових досліджень. Разом із тим ці вимоги є доволі подібними й звичайно включають таке:

Кандидат на здобуття ступеня магістра ерудиції (*M. Litt.*) повинен підготувати дисертацію обсягом до 60 000 слів, включаючи примітки, однак без бібліографії, а на здобуття ступеня доктора філософії (*Ph.D.*) – обсягом до 100 000 слів;

- Дисертації оцінюють науковий керівник та інші викладачі факультету;
- Кандидат складає усний іспит за темою дисертації;
- Після іспиту, фахівці, які оцінювали дисертацію, подають звіти до Комітету факультету з присудження ступенів, члени якого приймають рішення про присудження ступеня.

У **Франції** правничий ступінь щороку здобувають близько 2000 осіб.

У **Німеччині** присуджують близько 1 000 наукових ступенів у правничій галузі на рік. Разом із тим слід взяти до уваги той факт, що певна кількість «повних юристів» здобувають наукові ступені вже після закінчення університетського етапу юридичного навчання.

У **Польщі** у 2009 році 223 особам було присуджено науковий ступінь доктора права, 26 осіб здобули науковий ступінь доктора з габілітацією, ще 17 осіб стали професорами права. Усього в університетах Польщі за цей рік звання професора здобули 219 науковців.

IX. Висновки

За результатами дослідження основними напрямками вдосконалення юридичної освіти в Україні можна означити такі:

1. Нинішнє розуміння юридичної професії обумовлене історичними чинниками, зокрема радянською системою юстиції, у якій кримінальна складова була панівною. Однак прийняття нової Конституції України у 1996 році, приєднання до міжнародних договорів, передусім до Статуту Ради Європи та до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, удосконалення національного законодавства та приведення його у відповідність до європейських стандартів вимагають розуміння юридичної професії у такий спосіб так як це прийнято у європейському просторі.

2. Зміна системи ліцензування освітніх послуг та акредитації навчальних закладів, зокрема за напрямом «Право». Акредитаційний процес повинен відбуватися за участі громадського професійного середовища.

3. Громадське професійне середовище час повинно бути причетним до державної атестації випускників-правознавців незалежно від їх освітньо-кваліфікаційного рівня і типу

4. У вищій школі продовжують викладати дисципліни, успадковані з радянської системи вищої школи, які за своєю природою не притаманні для вищої гуманітарної освіти. Щоб удосконалити підготовку правників, які б відповідали сучасним вимогам до юридичної професії, потрібно:

переглянути зміст таких дисциплін:

- «Теорія держави і права»;
- «Конституційне право», яке належить розглядати не як одну з низки галузей права, що їх викладають у вищій школі, а радше як осердя юридичної освіти;
- «Адміністративне право»;
- «Кримінальне право»;
- «Кримінальний процес».

Увести у навчальні програми такі дисципліни:

- «Адміністративний процес»;
- «Права людини»;
- «Методика правничих досліджень, аналізу та письма»

5. Необхідно запроваджувати новітні методики викладання у правничій школі та відмовитися від постатейного переказу національного законодавства.

6. Необхідно підвищувати рівень наукової якості дисертаційних робіт, зокрема

шляхом:

- Забезпечення автономії університетів та децентралізації регулювання та контролю за якістю дисертаційних робіт;
- Зміни вимог до формування викладацького складу у вищих навчальних закладах.

7. Відсутнє нормативно-правове регулювання, яке б однозначно й чітко встановлювало систему оцінювання, тому нагальною залишається потреба у, обґрунтованих і прозорих критеріях оцінювання та виведення семестрової оцінки, а також державної атестації.

8. З метою покращення навчально-методичного забезпечення необхідне формування конкурентного середовища на ринку підручників і навчально-методичних матеріалів, зокрема шляхом відмови від державного регулювання видання навчальної літератури для ВНЗ.

Х. Додатки

Додаток 1. Рекомендації науково-практичної конференції «Верховенство права в українській правничій освіті»

Рекомендації науково-практичної конференції «Верховенство права в українській правничій освіті»

9-10 жовтня 2008 р. у м. Київ відбулася науково-практична конференція «Верховенство права в українській правничій освіті», організована Координатором проектів ОБСЄ в Україні спільно з факультетом правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія» (НаУКМА). У роботі конференції взяли участь 84 учасники, які представляли 27 вищих навчальних закладів з 16 областей України.

Метою проведення конференції було обговорення проекту програми навчального курсу „Верховенство права”, що був розроблений за сприяння Координатора проектів ОБСЄ в Україні на базі курсу з верховенства права, що викладається в НаУКМА, та перспектив впровадження такого курсу у вищих навчальних закладах України, які здійснюють підготовку фахівців за спеціальностями «Правознавство» та «Правоохоронна діяльність». Одним із предметів обговорення була також специфіка викладання курсу з теорії права. Програма, що була оновлена в контексті європейських інтеграційних процесів у галузі науки та освіти і запроваджена в НаУКМА, також була обговорена під час конференції.

Учасники конференції, фахівці – юристи з усієї України, дійшли висновку, що існує потреба в запровадженні в Україні нормативного спеціального навчального курсу з верховенства права в усіх вищих навчальних закладах, де здійснюється підготовка фахівців-юристів, та в оновленні курсу з теорії права.

Учасники конференції звертаються з пропозицією до:

А) Міністерства освіти і науки України:

- схвалити рекомендований проект програми курсу „Верховенство права” та включити його до загальнообов’язкової програми навчання у вищих навчальних закладах України, які здійснюють підготовку фахівців за спеціальностями «Правознавство» та «Правоохоронна діяльність»;

- перейменувати курс «Теорія держави і права» на «Теорія права» та внести відповідні зміни до програми;

Б) Вищим навчальним закладам України, які надають освіту за спеціальностями «Правознавство» та «Правоохоронна діяльність»:

- підтримати включення курсу „Верховенство права” до загальнообов’язкової програми навчання, а також створити необхідні умови для його викладання;

підтримати зміну назви курсу та програми з теорії права.

Пояснювальна записка**до рекомендацій науково-практичної конференції “Верховенство права в українській правничій освіті” про зміну назви і, відповідно, структури нормативного курсу загальнотеоретичної юриспруденції для студентів I курсу юридичних навчальних закладів України**

Формування єдиного європейського дослідницького і освітянського простору, до якого у 2005 році долучилася Україна завдяки приєднанню до Болонського процесу, передбачає створення єдиної освітянської моделі, яка спирається на європейську систему цінностей. А це, в свою чергу, передбачає зближення національних освітніх програм, їх приведення у відповідність з потребами і вимогами європейського ринку праці. Національна система вищої юридичної освіти та правова наука не можуть стояти осторонь цих процесів.

Важливим кроком на шляху поглиблення євроінтеграції в галузі юридичної науки і освіти є остаточне подолання надмірної політизації і ідеологізації вітчизняної юриспруденції, які дісталися у спадщину від радянської епохи.

Серед юридичних наук цього чи не найбільше потребують теоретико-історичні науки, насамперед наука, відома багатьом поколінням вітчизняних правників під назвою «загальна теорія держави і права».

Адже вона десятиліттями сильніше за галузеві та міжгалузеві науки була скована ортодоксальною марксистсько-ленінською ідеологією, яка обумовила етатистську трактовку права. Не зважаючи на намагання звільнитися від неї, вона все ще значною мірою зберігає свої позиції. Відмовляючись від багатьох догм марксизму-ленізму, загальнотеоретична юриспруденція, як і найбільш близькі до неї історико-правові науки продовжують уперто стояти на старому предметному полі. Усвідомлення необхідності корінних змін у підходах до його розуміння ще не настало.

Загальнотеоретична юриспруденція та історико-правові науки і відповідні їм навчальні дисципліни продовжують розглядатися як галузі знання з двоєдиним змістом їх предмету, який обґрунтовується нерозривністю взаємозв'язків між державою і правом в процесі їх виникнення, функціонування і розвитку відповідно до все ще домінуючої у вітчизняному правознавстві методології формаційного підходу.

У пострадянський період у цьому плані практично мало що змінилося, причому, як не парадоксально, всупереч суттєвим змінам у світоглядних підходах до взаємозв'язків держави і права. Пропозиції стосовно необхідності нарізного дослідження і вивчення держави і права поки що не сприймаються в Україні (значною мірою, очевидно, як наслідок не сприйняття їх в Росії). Вилучення із структури теорії держави і права теорії держави, на думку значної частини представників загальнотеоретичної юриспруденції, нібито означатиме втрату нею, як і багатьма історичними і галузевими юридичними дисциплінами свого теоретичного підґрунтя, призведе до збіднення як правознавства, так і державознавства, ускладнить їх розуміння тощо.

Тим часом, як свідчить досвід центральноєвропейських країн колишнього «соціалістичного табору», правознавство яких зазнало істотного впливу марксистсько-ленінської ідеології і радянської юридичної науки, після краху соціалістичної системи нав'язана їм ідеологія нерозривної єдності держави і права була

відкинута і відбулася досить швидка трансформація загальнотеоретичної юриспруденції відповідно до європейських традицій. У жодній же західноєвропейській країні, як і на Заході в цілому, не існувало і не існує базової загальнотеоретичної дисципліни, яка комплексно об'єднувала б теорію держави і теорію права. Не характерне об'єднання держави і права одним предметом і для західноєвропейської історико-правової науки і відповідної їй навчальної дисципліни.

Пріоритетне становище державознавчої тематики у вітчизняних теоретико-історичних науках і відповідних навчальних дисциплінах не тільки призводить до їх перевантаження матеріалом, що складає предмет інших наук – політології, загальної історії, соціології тощо, дублювання, розмивання меж між ними, залишення поза увагою тем, які займають провідні місця у західноєвропейських юридичних дисциплінах теоретичного профілю (наприклад таких, як буква і дух в процесі правозастосування, юридична мова, суд і правотворення та ін.), а й не сприяє формуванню світоглядних позицій у студентів, які продовжують сприймати право як продукт діяльності держави, що підтвердилося практикою викладання курсу «Принцип верховенства права та проблеми його реалізації» на магістерській програмі «Правознавство».

З урахуванням викладених міркувань на факультеті правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія» започаткована спроба розробити нову програму з нормативного курсу «Загальна теорія права», орієнтовану, головним чином, на ознайомлення студентів з системою понять і категорій, що в загальній формі виражають місце права в житті людини і суспільства, його взаємовідносини з іншими соціальними явищами, зокрема й з державою, логіку функціонування і розвитку права та виявлення їх закономірностей.

У зв'язку зі зміною предметного поля курсу, зазнала істотного уточнення і його структура. Поряд з традиційними питаннями загальнотеоретичного правознавства, значна увага у ньому приділяється таким питанням як генезис права в контексті його власної історії, фази правової еволюції, правові потреби та інтереси людини і способи їх задоволення, онтогенеза людини як суб'єкта і об'єкта права, співвідношення права і культури, права і релігії, права і національних традицій, суспільних криз і права тощо. Не залишилися поза увагою курсу також питання співвідношення права і держави. Проте висвітлюються вони переважно в межах запропонованого предметного поля загальнотеоретичного правознавства.

Звичайно, запропонована програма курсу не може претендувати на завершеність і бездоганність. Вона, безперечно, вимагає подальшого вдосконалення.

Однак висновок можна зробити цілком обґрунтований: саме остаточне подолання попередніх ідеологічних догм і традицій прискорить входження нашої науки і вітчизняної юридичної освіти у європейський дослідницький і освітнянський простір.

Але для цього необхідні відповідні зусилля не лише викладачів вищих юридичних навчальних закладів, а й Міністерства науки і освіти України.

ПРОЕКТ ПРОГРАМИ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ “ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА” ДЛЯ СТУДЕНТІВ РІВНЯ СПЕЦІАЛІСТА ТА МАГІСТРА

Проект програми розроблений робочою групою за підтримки Організації з безпеки та співробітництва в Європі/Координатора проектів в Україні на основі курсу з верховенства права, що викладається на факультеті правничих наук Національного університету “Києво-Могилянська академія”.

Обсяг аудиторних годин – 18

З них:

лекційних - 12

семінарських - 6

Форма контролю – залік

Зміст курсу

ТЕМА 1. Історичні витоки ідеї верховенства права

1. Античні витоки верховенства права:

- ідея загального блага;
- ідея добра та справедливості;
- ідея розсудливості;
- ідея загальної підпорядкованості закону як “влади розуму”;
- ідея природного права.

2. Розвиток ідеї верховенства права у Середні віки:

- ідея цінності людини;
- ідея обмеження влади суверена звичаєвим, загальним та Божественним правом;
- ідея справедливої (належної) юридичної процедури (due process of law).

3. Концепції Нового часу як передумова формування доктрини верховенства права:

- свободи та рівності;
- права на життя, власність, безпеку;
- влади розуму;
- здорового глузду;
- суспільного договору;
- конституціоналізму;
- стриманого правління;
- поділу влади;
- народного суверенітету.

Рекомендована література:

Наукова література:

1. Аристотель. Політика // Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права. - К.: Книги для бізнесу, 2008. – С. 91 – 129.
2. Гемілтон. Федераліст № 78 // Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права. - К.: Книги для бізнесу, 2008. – С. 465 – 473.
3. Головатий С. Верховенство права: Монографія: У 3-х кн. – К.: Видавництво «Фенікс», 2006 – Кн. 1. – С. 125-170, 279-292, 360-372, 405-428, 431-442, 472-490, 517-535.
4. Лок Дж. Два трактати про врядування // Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права. - К.: Книги для бізнесу, 2008. – С. 327 – 351.
5. Медисон. Федераліст № 48 // Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права. - К.: Книги для бізнесу, 2008. – С. 453 – 458.
6. Медисон (або Гемілтон). Федераліст № 51 // Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права. - К.: Книги для бізнесу, 2008. – С. 459 – 464.
7. Монтеск'є Ш. Дух законів // Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права. - К.: Книги для бізнесу, 2008. – С. 387 – 443.
8. Пейн Т. Права людини // Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права. - К.: Книги для бізнесу, 2008. – С. 475 – 507.
9. Платон. Держава // Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права. - К.: Книги для бізнесу, 2008. – С. 13 – 89.
10. Пуфендорф С. Про обов'язки людини // Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права. - К.: Книги для бізнесу, 2008. – С. 353 – 359.
11. Руссо Ж.-Ж. Суспільний договір // Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права. - К.: Книги для бізнесу, 2008. – С. 363 – 385.
12. Таманага Б. Верховенство права: історія, політика, теорія / Перекл. з англ. А.Іщенко. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2007. – С. 14 – 70.
13. Фома Аквінський. Сумма теології // Антологія мирової правової думки: В 5 т. / Рук. науч. проекта Г. Ю. Семігін. – М.: Мысль, 1999. – Т.2: Європа: V-XVII вв. – С. 581 – 595.
14. Цицерон. Про державу // Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права. - К.: Книги для бізнесу, 2008. – С. 131 – 168.
15. Цицерон. Про закони // Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права. - К.: Книги для бізнесу, 2008. – С. 169 – 203.
16. Цицерон. Про природу богів // Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права. - К.: Книги для бізнесу, 2008. – С. 204 – 218.

Нормативні джерела:

17. Декларація незалежності США 1776 р. // Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права. - К.: Книги для бізнесу, 2008. – С. 444 – 448.
18. Magna Carta 1215 р. // Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права. - К.: Книги для бізнесу, 2008. – С. 219 – 233.

19. Французька декларація прав людини і громадянина 1789 р. // Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права. - К.: Книги для бізнесу, 2008. – С. 449 – 451.

ТЕМА 2. Доктрина верховенства права та споріднені доктрини

1. *Англійська доктрина верховенства права ("Rule of Law"). А. Дайсі про складові верховенства права:*
  - обмеження свавілля державної влади;
  - рівність усіх перед законом;
  - конституційні принципи та правила як наслідок захищених судом прав людини.
2. *Німецька доктрина "Rechtsstaat":*
  - "Rechtsstaat" як протиставлення "Polizeisstaat";
  - відмінності між позитивістським та природно-правовим тлумаченнями "Rechtsstaat".
3. *Інші доктрини країн континентальної Європи, споріднені з верховенством права.*

Рекомендована література:

Наукова література:

1. Бонк Х.-Й. Принцип правової держави в Німеччині: верховенство права в судовій практиці // Укр. право. - 2006. - Чис.1 (19). С. 190 – 196.
2. Гаск Ф.А. Конституція свободи: Пер. з англ. - Львів: Літопис, 2002. – С. 139-255.
3. Гартвіг М. Принцип правової держави в Німеччині // Укр. право. - 2006. - Чис.1 (19). С.24 – 29.
4. Головатий С. Верховенство права: Монографія: У 3-х кн. – К.: Видавництво «Фенікс», 2006 – Кн. 1. – С. 537-623, 629-688, Кн. 2. – С. 803-888.
5. Государственное право Германии: В 2 т. / Сокр. пер. нем. семитом. изд. – М.: Ин-т государства и права РАН, 1994. – Т. 1. – С. 53-63.
6. Дайсі А. Вступ до вчення про право конституції // Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права. - К.: Книги для бізнесу, 2008. – С. 511 – 528.
7. Мелешевич А., Яремко Т. Підходи до визначення верховенства права: в пошуках консенсусу // Укр. право. - 2006. - Чис.1 (19). С. 221 – 231.
8. Радбрух Г. Філософія права: Пер. з нім. – К.: Тандем, 2006. – С. 86–109.
9. Себайн Дж. Г., Торсон Т. Л. Історія політичної думки: Пер. з англ. - К: Основи, 1997. – С. 403-405.
10. Соколов А.Н. Правовое государство: от идеи до ее материализации. - Калининград: Янтар. сказ, 2002 – С. 29-127.
11. Хессе К. Основы конституционного права ФРГ: Пер. с нем. – М.: Юрид лит., 1981. – С. 98-113.

ТЕМА 3. Принцип верховенства права в документах міжнародних організацій1. *Принцип верховенства права в актах ООН:*

- закріплення верховенства права у Статуті ООН, Загальній декларації прав людини та інших документах, що розвивають їх положення;
- тлумачення принципу верховенства права Міжнародною комісією юристів;

2. *Внесок Ради Європи в утвердження принципу верховенства права:*

- закріплення принципу верховенства права у Статуті Ради Європи;
- Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод і протоколів як інструмент забезпечення верховенства права;
- тлумачення та застосування принципу верховенства права Європейським судом з прав людини.

3. *Принцип верховенства права в актах Європейського Союзу:*

- закріплення принципу верховенства права у Договорі про заснування Європейських Спільнот 1957 р. (консолідована версія), Договорі про заснування Європейського Союзу 1992 р., (консолідована версія), Лісабонському договору 2007 р.;
- забезпечення верховенства права як критерій вступу до Європейського Союзу (Копенгагенські критерії).

Семінарське заняття (1) – Принцип верховенства права у практиці Європейського суду з прав людини:

- “Совтрансавто-Холдинг” проти України”;
- “Кайсин та інші проти України” (ухвала);
- “Горнсбі проти Греції”;
- “Брумареску проти Румунії”.

Рекомендована література:Наукова література:

1. Варламова Н. Верховенство права – базовый принцип европейской системы защиты прав человека // Конституц. право: Восточноевроп. обозрение. – 2002. - №3 (40). – С.151 – 178.
2. Головатий С. Верховенство права: Монографія: У 3-х кн. – К.: Видавництво «Фенікс», 2006 – Кн. 2. – С. 889-1276.
3. Де Сальвіа М. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г.: Пер. с франц. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. – 1072 с.
4. Йочине Д. Зміцнення верховенства права Європейським судом з прав людини: литовський та український досвід і приклади // Укр. право. - 2006. - Чис. 1 (19). – С. 160 – 184.
5. Каламкарян Р. А. Господство права (Rule of Law) в международных отношениях. – М.: Наука, 2004. – С. 47-90, 451 – 487.

6. Рабінович П. Верховенство права в інтерпретації Страсбурзького суду та Конституційного Суду України // Укр. право. - 2006. - Чис. 1 (19). - С. 210 – 220.
7. Райнер А. О Хартии Европейского Союза об основных правах // Конституц. право: Восточноевроп. обозрение. – 2002. - № 3 (40). – С.12 – 20.
8. Хартия Европейского Союза об основных правах: Комментарий / Под ред. С.Ю. Кашкина. – М.: Юриспруденция, 2001. – С. 60-151

Нормативні джерела:

9. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. (Електронний ресурс). – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_015
10. Закон України “Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів N 2, 4, 7 та 11 до Конвенції” від 17 липня 1997 року. (Електронний ресурс). – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=475%2F97-%E2%F0>
11. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод із поправками, внесеними відповідно до положень Протоколу No. 11. – офіційний переклад з англ. (Електронний ресурс). – Режим доступу: <http://www.coe.kiev.ua/docs/cets/cets005.html>
12. Конституційні акти Європейського Союзу. Част. 1 / Упорядник Г.Друзенко, за заг. ред. Т. Качки. – К: Видавництво “Юстиніан”, 2005. – С. 15 – 183.
13. Справа “Брумареску проти Румунії”. Практика Європейського суду з прав людини // Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права. - К.: Книги для бізнесу, 2008. – С. 616 - 653.
14. Справа “Горнсбі проти Греції”. Практика Європейського суду з прав людини // Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права. - К.: Книги для бізнесу, 2008. – С. 568 - 615.
15. Справа “Кайсин та інші проти України”. Практика Європейського суду з прав людини // Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права. - К.: Книги для бізнесу, 2008. – С. 654 - 663.
16. Справа “Совтрансавто-Холдинг” проти України”. Практика Європейського суду з прав людини // Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права. - К.: Книги для бізнесу, 2008. – С. 664 – 710.
17. Статут Ради Європи від 5 травня 1949 року. (Електронний ресурс). - Режим доступу: <http://www.coe.kiev.ua/docs/cets/cets001.html>

ТЕМА 4. Верховенство права як основоположний принцип правової системи України

1. *Передумови конституційного закріплення принципу верховенства права в Україні:*
  - Декларація про державний суверенітет України;
  - Акт проголошення незалежності України;

- Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України;
  - Закон України "Про приєднання України до Статуту Ради Європи"
2. Закріплення у Конституції України принципу верховенства права та вимог, що впливають з нього.
  3. "Верховенство права" та "правова держава": співвідношення понять.
  4. Розмежування принципу верховенства права з принципами ієрархії системи нормативно-правових актів (верховенства Конституції, верховенства закону тощо).
  5. Верховенство права у вітчизняній правничій доктрині та юридичній практиці.

Рекомендована література:

Наукова література:

1. Волков В. Верховенство права і конституційне правління в Україні // Правничий часопис Донецького університету. – 2007. - № 2. – С. 9 – 11.
2. Головатий С. Верховенство права: Монографія: У 3-х кн. – К.: Видавництво «Фенікс», 2006 – Кн. 3. – С. 1325-1450.
3. Драгоманов М. Проект Статуту Української спілки "Вільний Союз" // Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права. - К.: Книги для бізнесу, 2008. – С. 897 - 988.
4. Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека: Учебник для вузов / Рук. авт. колл. и отв. ред. Л.М. Энтин. – 2-е изд., пересмотр. и доп. – М.: Норма, 2005. – С. 54-57.
5. Заєць. А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. – К.: Парламент. вид-во, 1999. – С. 131-152.
6. Кістяківський Б. Соціальні науки і право // Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права. - К.: Книги для бізнесу, 2008. – С. 839 - 896.
7. Козюбра М. Лекція на тему: "Верховенство права як вихідна засада демократичного суспільства". Стенограма виступу // Перша сесія Української школи політичних студій. – 17–19 лютого. – 2006.
8. Козюбра М. Принцип верховенства права та вітчизняна теорія і практика // Укр. право. – 2006. – Чис. 1 (19). – С. 15 – 23.
9. Козюбра М. Принцип верховенства права і конституційна юрисдикція // Вісник Конституційного Суду України. – 2000. – № 4. – С. 24–31.
10. Козюбра М. Тенденції розвитку джерел права України в контексті європейських правоінтеграційних процесів // Наукові записки НаУКМА: Юридичні науки. – Т. 26. – 2004. – С. 3–9.
11. Мономах В. Повчання // Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права. - К.: Книги для бізнесу, 2008. – С. 715 - 726.

12. Оріховський-Роксоланин С. Напучення королеві польському Сигізмунду Августу // Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права. - К.: Книги для бізнесу, 2008. – С. 789 - 836.
13. Петришин О. В. Право як соціально-юридичне явище: до постановки питання // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2007. - № 4 (51). – С.3-18.
14. Прокопович Ф. Духовний регламент // Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права. - К.: Книги для бізнесу, 2008. – С. 729 - 788.
15. Рабінович П. Верховенство права в інтерпретації Страсбурзького суду та Конституційного Суду України. // Укр. право. - 2006. – Чис. 1 (19). - С. 210 – 220.
16. Стецюк П.Б. Основи теорії конституції та конституціоналізму: Пос. для студентів. – Ч. 1. – Львів: Астролябія, 2003. – С. 114-117, 156-185.
17. Шаповал В. Верховенство права: міфи і реалії пострадянського праворозуміння // Укр. право. – 2006. - Чис. 1 (19). – С. 30 – 32.
18. Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції. – К.: Український центр правничих студій, 2001. – 302 с.

Нормативні джерела:

19. Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р. (Електронний ресурс). – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1427-12>
20. Висновки Венеціанської комісії по Конституційному договору та по проекту конституції. (Електронний ресурс). – Режим доступу: http://www.venice.coe.int/site/dynamics/N_Opinion_ef.asp?L=E&CID=47
21. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. (Електронний ресурс). - Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>
22. Закон України “Про приєднання України до Статуту Ради Європи” від 31 жовтня 1995 р. (Електронний ресурс). – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>
23. Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України від 8 червня 1995 р. (Електронний ресурс). – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>
24. Конституція України від 28 червня 1996 р. (Електронний ресурс). – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>
25. Рішення Конституційного Суду від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання).
26. Рішення Конституційного Суду від 1 квітня 2008 року № 4-рп/2008 у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин другої, третьої, четвертої статті 219 Регламенту Верховної Ради України (справа про Регламент Верховної Ради України).

ТЕМА 5. Вимоги верховенства права

1. Проблема з'ясування змісту та систематизації вимог верховенства права.

2. Загальна характеристика вимог верховенства права:

- **визначальність невідчужуваних прав людини для діяльності держави;**

- **гарантування прав людини та основоположних свобод** (визнання прав людини і основоположних свобод безпосередньо діючим правом, конституційне закріплення каталогу прав і свобод людини та його невичерпність, визначення підстав обмеження, встановлення позитивних та негативних обов'язків держави в сфері прав людини);

- **юридична визначеність** (якість закону як доступність, чіткість, взаємна узгодженість норм права; повнота, послідовність, стабільність, достатність, поміркованість правового регулювання; однакове застосування та гарантування реалізації норм права);

- **законність** (здійснення владної діяльності лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами);

- **пропорційність** (дотримання справедливого балансу між інтересом суспільства та інтересом особи, необхідність правообмеження у демократичному суспільстві, переслідування легітимної мети);

- **обмеження обсягу дискреційних повноважень та контроль за діяльністю суб'єктів владних повноважень** (наявність закону, що закріплює функції, завдання та повноваження таких суб'єктів, визначення критеріїв їхньої дискреції, встановлення механізмів захисту прав та основоположних свобод);

- **справедливе судочинство** (встановлення вимог до формування судів, гарантій їх незалежності та безсторонності, гарантування прав бути вислуханим, доступу до суду та права на розгляд справи у розумний строк, вмотивованість судового рішення, винесення правосудного рішення, закріплення заборони перегляду остаточного рішення суду та забезпечення обов'язковості його виконання).

- **наявність та дотримання справедливих юридичних процедур у діяльності суб'єктів владних повноважень.**

3. Загальна характеристика інститутів та засобів, що забезпечують виконання вимог верховенства права.

4. Невичерпність вимог принципу верховенства права як умова розвитку правової системи.

Семінарські заняття (2):

1. *Особливості реалізації вимог верховенства права у різних сферах:*
  - у сфері законодавчої влади;
  - у сфері виконавчої влади;
  - у сфері судової влади;
  - в інших видах юридичної діяльності.
2. *Проблеми вдосконалення засобів утвердження верховенства права в правовій системі України (для дискусії).*

Рекомендована література:

Наукова література:

1. Варламова Н. Принцип правовой определенности в практике Европейского Суда по правам человека // Конституц. право: Восточноевроп. обозрение. – 2002. - № 4 (41). – С.94 – 109.
2. Вильдхабер Л. Европейская конвенция о правах человека и беспристрастность судей (Электронный ресурс). – Режим доступа: http://www.concourt.am/hr/ccl/vestnik/2.12-2001/wildhaber_rus.htm
3. Головатий С. Верховенство права: Монографія: У 3-х кн. – К.: Видавництво «Фенікс», 2006 – Кн. 3. – С. 1451-1536.
4. Кодекс адміністративного судочинства України: науково-практичний коментар: У 2 т. / За заг. ред. Р.О. Куйбіди. – К.: Книги для бізнесу, 2007. – Том 1. – С. 29 – 44, 77 – 141.
5. Козюбра М. Принцип верховенства права та вітчизняна теорія і практика // Укр. право. – 2006. – Чис. 1 (19). - С. 15 – 23.
6. Козюбра М. Правовий закон: проблема критеріїв // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 2–3. - С. 83–96.
7. Козюбра М. Принцип верховенства права і правової держави: єдність основних вимог // Наукові записки НаУКМА: Юридичні науки. – Т. 64. – 2007. – С. 3–9.
8. Лукаидес Л.Г. Принцип верховенства права и права человека (Электронный ресурс). – Режим доступа: http://www.legalworld.ru/inc/main_st.php?products_id=67
9. Пашук Т.І. Право людини на ефективний державний захист її прав та свобод / Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / Редкол.: П.М. Рабінович (голов. ред.) та ін. – Серія І. Дослідження та реферати. Вип. 15. – Львів: Край, 2007. – С. 89-116, 125-173.
10. Погребняк С.П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): Монографія. – Х.: Право, 2008. – С. 148 – 219.
11. Рабінович П.М., Панкевич І.М. Здійснення прав людини: проблеми обмежування (загальнотеоретичні аспекти) / Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / Редкол.: П.М. Рабінович (голов. ред.) та ін. – Серія І. Дослідження та реферати. Вип. 3. – Львів: Астрон, 2001. – С. 34-55.
12. Рабцевич О.И. Право на справедливое судебное разбирательство: международное и внутригосударственное регулирование. – М.: Лекс-Книга, 2005. – С. 84-195.

13. Рісний М.Б. Правозастосувальний розсуд у юридичній практиці (загальнотеоретичне дослідження) / Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / Редкол.: П.М. Рабінович (голов. ред.) та ін. – Серія І. Дослідження та реферати. Вип. 16. – Львів: Край, 2007. – С. 83-146.
14. Таманага Б. Верховенство права: історія, політика, теорія / Перекл. з англ. А.Іщенко. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. – С. 106 – 145.
15. Філософія прав людини / За редакції Ш. Госепата та Г. Ломанна: Пер. з нім. О.Юдіна та Л.Доронічевої. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 320 с.
16. Фулей Т. І. Принцип пропорційності як загальний принцип Європейського права та його застосування у практиці Європейського суду з прав людини та Суду справедливості ЄС // Реформування правової системи України: проблеми і перспективи розвитку. – С. 178–189.
17. Фуллер Лон Л. Мораль права: Пер. з англ. – К.: Сфера, 1999. – С. 38-93.
18. Цвік М.В. Верховенство права в контексті прав людини // Актуальні проблеми формування правової держави в Україні. До 50-ї річниці Конвенції про захист прав людини і основних свобод: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф.: У 2 ч. – Х., 2000. – Ч. 1. – С. 49 – 53.
19. Шаповал В. Верховенство права: міфи і реалії пострадянського праворозуміння // Укр. право. – 2006. - Чис. 1 (19). – С. 30 – 32.
20. Шевчук С. Формальна та органічна характеристика принципу верховенства права: до нових методів тлумачення Конституції // Укр. право. – 1998. – Чис. 2(10). – С. 56 – 68.
21. Энтин М. Справедливое разбирательство по праву Совета Европы и Европейского Союза // Конституц. право: Восточноевроп. обозрение. – 2003. - № 3 (44). – С. 85 – 97.

Нормативні джерела:

22. Декларация основных принципов правосудия для жертв преступления и злоупотребления властью, принята резолюцией 40/34 Генеральной Ассамблеи от 29 ноября 1985 г. // Международные акты о правах человека: Сборник документов. – М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – С. 165-167.
23. Основные принципы независимости судебных органов, одобрены резолюциями Генеральной Ассамблеи 40/32 от 29 ноября 1985 г. и 40/146 от 13 декабря 1985 г. // Международные акты о правах человека: Сборник документов. – М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – С. 168-170.

Теми для рефератів:

1. Внесок християнської традиції у розвиток ідеї верховенства права.
2. Ідея справедливості як складова сучасного розуміння верховенства права.
3. Зв'язок між ідеями прав людини і верховенства права.
4. Вимоги юридичної визначеності в рішеннях Європейського суду з прав людини.
5. Вимоги юридичної визначеності в законодавстві України та рішеннях Конституційного Суду України.
6. Вимоги пропорційності в рішеннях Європейського суду з прав людини.
7. Вимоги пропорційності в законодавстві України та рішеннях Конституційного Суду України.

8. Поняття «розумність» в рішеннях Європейського суду з прав людини.
9. Відображення в Конституції України вимог верховенства права, сформульованих А.Дайсі.
10. Обсяг судової дискреції в умовах дії принципу верховенства права.
11. Поділ влади як гарантія верховенства права.
12. Роль судової влади в утвердженні принципу верховенства права.
13. Чи можливе обмеження держави правом?
14. Чи сумісний принцип верховенства права з позитивістським праворозумінням?
15. Внесок Magna Carta 1215 р. в утвердження принципу верховенства права.
16. Роль французької декларації прав людини і громадянина 1789 р. для сучасного розуміння верховенства права.
17. Ідеї «Федералісту» в контексті принципу верховенства права.
18. Верховенство права як засіб вирішення правових колізій.

Додаток 2 Рекомендації науково-практичної конференції «Вища юридична школа в Україні: виклики сьогодення»

РЕКОМЕНДАЦІЇ науково-практичної конференції

«ВИЩА ЮРИДИЧНА ШКОЛА В УКРАЇНІ: ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ»

(Алушта, 5 червня 2010 р.)

Намагання запропонувати реформу юридичної освіти в Україні базуючись лише на копіюванні міжнародних моделей правничої освіти без урахування національного досвіду, або ж на формальному пристосуванні національної моделі до певних міжнародних інституційних вимог не будуть успішними. Для напрацювання дієвих пропозицій необхідно отримати зріз нинішнього стану вищої юридичної школи в Україні та означити найпоказовіші прогалини чи неузгодженості всередині неї. Нинішнє становище вищої юридичної освіти має суперечливі характеристики. Кількість юридичних факультетів та юридичних вишів в Україні сьогодні сягає майже 300, у той час, коли у Польщі їх налічується лише 15, у Німеччині – 42, навіть у Сполучених Штатах Америки – менше 200. Водночас, до рейтингу вищих юридичних шкіл України потрапило 90 і лише 8 з них отримали від випускників, роботодавців та експертів більш ніж 10 балів зі 100.¹⁰⁷ За даними Міністерства освіти і науки, перевиробництво юристів в Україні становить 400 відсотків, роботу за спеціальністю знаходить лише один з 12 випускників юридичних факультетів,¹⁰⁸ однак кількість бажаючих вступити на юридичні факультети невпинно зростає. Ступінь LL.M., що є загальновизнаною кваліфікацією юриста у світі,¹⁰⁹ офіційно не визнається в Україні, незважаючи на десятиліття Болонського процесу та, незважаючи на те, що саме LL.M. є бажаною кваліфікацією для роботодавців із приватного сектору.¹¹⁰

Для розуміння природи такого становища та визначення можливих шляхів вдосконалення була розроблена методологія, що передбачає, перш за все, аналіз змісту та методики викладання юридичних дисциплін в Україні та в окремих європейських країнах, а також порівняльний аналіз доступу до юридичної освіти, доступу до юридичної професії та юридичної науки. Попередні результати аналізу стосуються методики та змісту викладання адміністративно-правових дисциплін, а також означення напрямків подальшого пошуку. Серед питань, що потребують подальшого осмислення, пояснення та вдосконалення:

- співвідношення між обсягом загально-гуманітарної та професійно-орієнтованої підготовки,
- співвідношення обсягу теоретичних та практично-орієнтованих дисциплін,
- співвідношення обсягу адміністративно-правового, цивільно-правового та кримінально-правового циклів,
- єдність розуміння та тлумачення однакових юридичних інститутів.

Незважаючи на відсутність «еталону» вищої юридичної освіти та розмаїття систем підготовки юристів в Європі, вищі юридичні школи у різних європейських країнах мають певні спільні риси, обумовлені низкою

¹⁰⁷ Див. рейтинг вищих навчальних закладів «Компас-2009» за напрямками підготовки.
http://doc.osvita.ua/doc/files/news/3895/Compass2009_Law%20Rus.pdf

¹⁰⁸ Див. зокрема <http://www.dt.ua/3000/3300/64675/>

¹⁰⁹ Див. наприклад <http://www.llm-guide.com/>

¹¹⁰ Див. наприклад <http://www.magisters.com/page.php?ua/19/&name=vacancies#pos39>

чинників. Найголовнішим з них є **чітке практичне спрямування навчального процесу та чітко означена професійна орієнтація юридичної освіти.** Такий підхід обумовлений ринком юридичних послуг та доступом до правничої професії. **Саме ринок правничої професії має найбільший вплив на формування навчальних планів.** Для усвідомлення механізмів цього впливу варто, перш за все, звернутися до традиційного європейського розуміння фаху «правника» чи «юриста» як «особи кваліфікованої та уповноваженої відповідно до національного права звертатися або діяти від імені своїх клієнтів, займатися юридичною практикою, виступати перед судом та представляти своїх клієнтів у юридичних питаннях».¹¹¹

При цьому, завданням урядів країн-членів Ради Європи є «вживати всіх необхідних заходів, щоб гарантувати високі стандарти правничої підготовки та моральності як передумови доступу до професії», а «правнича освіта повинна дбати про посилення юридичних навичок, підвищення обізнаності щодо питань етики та прав людини, а також про навчання правників поважати, захищати та утверджувати права та інтереси своїх клієнтів та підтримувати належне здійснення правосуддя».¹¹² Окрім того, саме професійні об'єднання правників, котрі повинні «утверджувати найвищі стандарти компетентності правників та обстоювати дотримання правниками стандартів поведінки та дисципліни»¹¹³ залучаються до формування стандартів юридичної освіти, здійснення акредитації вищих юридичних шкіл, оцінювання кандидатів на доступ до правничої професії.

Ставлячи перед собою мету професійної орієнтації вищої юридичної школи, **необхідно динамічно реагувати на потреби правничої професії.** Перш за все, саме вища юридична школа повинна слідкувати за формуванням нових юридичних інститутів та механізмів, законотворчими процесами, а також за тенденціями розвитку національної правової доктрини. Усі ці процеси повинні вчасно відобразитися у навчальних програмах дисциплін, долучаючи таким чином студентів до осмислення тих викликів, які стоятимуть перед ними як перед фахівцями після закінчення вищих навчальних закладів.

Окрім цього, Україна є активним учасником міжнародних процесів, що також потребує належного відображення у навчальних планах вищих юридичних шкіл. За час незалежності Україна стала учасницею більш ніж 100 міжнародних та європейських конвенцій та протоколів до них, що відповідно стали частиною національного законодавства. Поточна оцінка навчальних планів показує, що застосуванню міжнародних договорів, згода на які надана ВР і які є частиною національного законодавства, приділяється недостатньо уваги.

Окремої уваги заслуговує вивчення Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод та практики Європейського суду з прав людини, зважаючи на їхню роль у формуванні правопорядку сучасної Європи, а також на ту кількість справ, що надходять від громадян України до Європейського суду з прав людини у зв'язку з порушенням їхніх прав, гарантованих Конвенцією (близько 10 тисяч справ, 3-є місце після Росії та Туреччини). З цього приводу Комітет Міністрів Ради Європи рекомендує державам-членам гарантувати, що «належна університетська освіта та професійне навчання щодо Конвенції та практики Суду існує на національному рівні та, що така освіта і навчання включені зокрема: як компонент стандартного

¹¹¹ Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи № R(2000)21 про свободу професійної діяльності правника.

¹¹² Там само.

¹¹³ Там само.

навчального плану для отримання кваліфікації з права та, до певної міри, політології чи публічної адміністрації; як компонент підготовчих програм національного чи місцевих екзаменів з доступу до різних правничих професій, а також навчання та підвищення кваліфікації суддів, прокурорів та правників».¹¹⁴

Окрім коригування навчальних планів, викладання у вищих юридичних школах потребує методичної модифікації. З огляду на нинішні потреби фахового правника, потрібно переосмислити співвідношення теоретичних та практичних дисциплін, співвідношення між теоретичними та практичними заняттями у межах цих дисциплін, форми практичних занять, форми та методи оцінювання.

Окрім того, вища юридична освіта не перебуває у вакуумі і є складовою університетської підготовки. Тому, переосмислюючи завдання вищої юридичної школи, необхідно змінювати ставлення до університетської освіти в цілому та до її ролі у суспільстві, зокрема. Найголовнішим завданням університетської освіти повинен бути науковий пошук, котрий передбачає, з одного боку, свободу думки, а з іншого - дотримання етичних стандартів. Серед стандартів, які повинні поширюватися на усі види та напрямки досліджень, повинні бути вимоги щодо недопущення плагіату та фальсифікації результатів.¹¹⁵ Окрім цього, «дотримуючись цінностей демократичного та справедливого суспільства, органи влади повинні гарантувати, що освітні установи, реалізуючи свою автономію, спроможні справдити очікування суспільства та реалізувати його різні, але однакової важливості цілі, серед яких: підготовка до стабільної зайнятості; підготовка до життя як активного громадянина в демократичному суспільстві; особистісний розвиток; розвиток та підтримання через викладання, навчання та дослідження, широких прогресивних знань».¹¹⁶

Прагнучи визнання української університетської освіти за кордоном та входження до європейського освітянського простору, необхідно вибудовувати систему таких стандартів та механізмів їх дотримання.

За результатами проведених обговорень, висловлених пропозицій і рекомендацій, учасники конференції погодилися щодо такого:

- I. На противагу традиційним українським концепціям, необхідно **підготувати стратегію вдосконалення юридичної освіти** як класичний документ політики (англ. еквівалент – *policy paper*), який має базуватися на ретельному аналізі існуючого стану та міжнародного досвіду. Такий документ повинен запропонувати альтернативні способи вирішення проблем вищої юридичної школи. З цією метою варто:
  1. Завершити дослідження українського та міжнародного досвіду викладання юридичних дисциплін, зокрема конституційно-правового та кримінально-правового циклів.
  2. Провести порівняльне дослідження міжнародного досвіду доступу до юридичної професії та впливу професійних об'єднань правників на фахову освіту.
  3. Провести дослідження українського та міжнародного досвіду присудження наукових ступенів у галузі права, а також взаємозв'язку між юридичною освітою та системою присудження наукових ступенів.
  4. Сформувати робочу групу із числа деканів юридичних факультетів провідних вищих навчальних закладів України та експертів, що залучались до досліджень для підготовки стратегії вдосконалення юридичної освіти, поширення інформації про неї та сприяння її втіленню.
  5. Підготувати стратегію вдосконалення юридичної освіти.
  6. Напрацьовувати та поширювати модельні програми навчальних дисциплін відповідно до стратегії вдосконалення вищої юридичної освіти.

¹¹⁴ Рекомендація № R(2004)4 про Європейську Конвенцію з прав людини в університетській освіті та професійному навчанні.

¹¹⁵ Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи № R(2000)8 про дослідницьку місію університетів.

¹¹⁶ Рекомендація № R(2007)6 про відповідальність держави за вищу освіту та дослідження.

II. Зважаючи на результати дослідження проблем викладання дисциплін адміністративно-правового циклу та враховуючи Рекомендації науково-практичної конференції «Реформування адміністративного права як навчальної дисципліни», що відбулася 20 - 22 листопада 2008 р. у м. Кам'янець-Подільський **доцільними будуть такі подальші кроки у напрямку вдосконалення змісту та методики викладання дисциплін адміністративно-правового циклу:**

1. Сформувати робочу групу з числа фахівців кафедр адміністративного права для підготовки модельної програми з адміністративного права та адміністративної юстиції.
2. Розробити типові навчальні програми дисциплін «Адміністративне право» та «Адміністративне судочинство», зокрема, передбачаючи викладання у більшому обсязі теоретичних засад адміністративного права з позицій «людиноцентристського» підходу, а саме - внесення до програми навчання таких питань: теорія розсуду, адміністративні акти, адміністративне оскарження, адміністративні процедури (не на прикладі проваджень про адміністративні правопорушення), захист прав громадян від неправомірних дій органів публічної влади та їхніх посадових осіб, відшкодування шкоди, завданої діями органів публічної влади та їхніх посадових осіб.

III. Незважаючи на прогалини у регулюванні вищої юридичної освіти університетське середовище володіє достатніми повноваженнями та ресурсами для поступу у напрямку вдосконалення правничої освіти. З цією метою учасники конференції вважають за необхідне **рекомендувати юридичним факультетам вищих навчальних закладів та вищим юридичним навчальним закладам:**

1. Забезпечити належний баланс між дисциплінами кримінально-правового, цивільно-правового та адміністративно-правового циклів.
2. Забезпечити вивчення навчальної дисципліни «Адміністративне судочинство».
3. Забезпечити практичну спрямованість навчання через збільшення у структурі викладання питомої ваги практичних завдань з вирішення різноманітних ситуацій.
4. На базі типових навчальних програм курсів «Адміністративне право» та «Адміністративне судочинство», з урахуванням сучасних підходів до визначення предмету адміністративного права, розробити базові підручники з адміністративного права та адміністративного судочинства.
5. У структурі програм дисциплін з адміністративно-правовою складовою забезпечити узгодження питань державного управління і державного регулювання з програмою навчальної дисципліни «Адміністративне право».
6. Запровадити систему поширення адміністративно-правових знань серед населення, приділивши основну увагу питанням прав громадян у сфері реалізації виконавчої влади (державного управління), захисту їхніх прав від неправомірних рішень, дій або бездіяльності, реалізації права на участь у державному управлінні тощо.
7. Вивчення адміністративного права студентами планувати обов'язково після вивчення курсів теорії права та конституційного права.
8. Викладати міжгалузеві дисципліни (такі як господарське, аграрне, земельне, екологічне, інформаційне право тощо), більшість або значну частину яких складають адміністративно-правові відносини, на базі вивченого повного курсу адміністративного права.

Додаток 3. Технічні завдання експертів проекту

Київ, 19 липня 2010

Технічне завдання

Експерт

Передумова

Завданням відділу верховенства права Координатора проектів ОБСЄ в Україні є впровадження проектів з метою подальшої демократизація взаємовідносин між державою та громадянами в Україні. Це включає серію проектів в сфері адміністративного права та адміністративної юстиції, а також ініціативи, що сприяють вільному розвитку правничої освіти в Україні.

Метою проекту «Удосконалення викладання дисциплін конституційного та кримінально-правового циклу у вищих навчальних закладах України в контексті захисту прав людини» є удосконалення навчальних програм у вищих навчальних закладах, що стосуються захисту прав людини.

В рамках цього проекту, Координатор проектів ОБСЄ в Україні буде заохочувати удосконалення викладання дисциплін конституційного та кримінально-правового циклу у вищих навчальних закладах України в контексті захисту прав людини. Це буде здійснюватися шляхом дослідження змісту та методики викладання у вищих навчальних закладах конституційного та кримінального права, прав людини та присудження наукових степенів як в Україні так і за кордоном, шляхом проведення круглих столи для наукової спільноти та для органів публічної влади з метою сприяння необхідності удосконалення навчальних планів у контексті захисту прав людини; а також, за рахунок формулювання рекомендацій з метою внесення змін до існуючих навчальних програм, базуючись на результатах дослідження.

Опис завдання

Провести комплексне дослідження формату, змісту та методики викладання правничих дисциплін у вищих навчальних закладах України та за кордоном, включаючи присудження наукових степенів в рамках проекту «Удосконалення викладання дисциплін конституційного та кримінально-правового циклу у вищих навчальних закладах України в контексті захисту прав людини».

Завдання

Беручи до уваги необхідність проведення дослідження формату, змісту та методики викладання правничих дисциплін у вищих навчальних закладах України та за кордоном в рамках дотримання та захисту прав людини, включаючи присудження наукових степенів, Координатор проектів ОБСЄ в Україні хотів би отримати послуги експерта-правника з метою виконання цього завдання. Більш детально, експерт повинен:

- координувати діяльність робочої групи, скликаної Координатором проектів ОБСЄ в Україні, з метою проведення аналізу змісту та методики викладання прав людини, дисциплін конституційного та кримінально-правового циклу в українських університетах та окремих міжнародних правових школах;
- підтримувати зв'язок з партнерами проекту – Національним університетом «Києво-Могилянська академія» та іншими партнерами, такими, як провідні українські правові школи, та з Координатором проектів ОБСЄ в Україні і Міністерством закордонних справ, якщо потрібно;
- зробити особистий внесок у розробку методики дослідження;
- керувати робочою групою та координувати порівняльний аналіз навчальних програм на правничих факультетах, особливо стосовно прав людини, дисциплін конституційного та кримінально-правового циклу;
- координувати порівняльний аналіз програми та методики навчання дисциплін конституційного та кримінально-правового циклу та прав людини на правничих факультетах українських університетів та окремих міжнародних правових шкіл;
- зробити внесок у фінальний звіт дослідження;
- зробити внесок в розробку рекомендацій щодо покращення системи юридичної освіти в Україні.

Вимоги до кандидата:

- Мінімум 8 років професійного досвіду на національному та/або міжнародному рівнях, включаючи досвід проведення глибокого аналізу;
- Вища освіта у галузі права;
- Кандидатська робота в галузі права є додатковою перевагою;
- Досвід викладання правничих дисциплін;
- Досвід у наданні консультаційних послуг;
- Досвід розробки методики дослідження, написання проектів звітів тощо;

- Досвід роботи в міжнародних організаціях є додатковою перевагою;
- Досконале володіння українською мовою;
- Володіння англійською мовою на робочому рівні;
- Відмінні комунікативні навички;
- Акуратність;
- Комп'ютерна грамотність.

Експерт буде працювати вдома.

Результати роботи

1. Подання письмового документа, що містить розроблену методику дослідження;
2. Подання письмового документа, що містить результати порівняльного аналізу.;
3. Подання письмового документа, що містить проект рекомендацій щодо покращення системи юридичної освіти в Україні.

Джерело фінансування: проект «Удосконалення викладання дисциплін конституційного та кримінально-правового циклу у вищих навчальних закладах України в контексті захисту прав людини, №3200193.

Київ, 19 квітня 2010

Технічне завдання Експерт

Передумова

Завданням відділу верховенства права Координатора проектів ОБСЄ в Україні є впровадження проектів з метою подальшої демократизація взаємовідносин між державою та громадянами в Україні. Це включає серію проектів в сфері адміністративного права та адміністративної юстиції, а також ініціативи, що сприяють вільному розвитку правничої освіти в Україні.

Метою проекту «Удосконалення викладання дисциплін конституційного та кримінально-правового циклу у вищих навчальних закладах України в контексті захисту прав людини» є удосконалення навчальних програм у вищих навчальних закладах, що стосуються захисту прав людини.

В рамках цього проекту, Координатор проектів ОБСЄ в Україні буде заохочувати удосконалення викладання дисциплін конституційного та кримінально-правового циклу у вищих навчальних закладах України в контексті захисту прав людини. Це буде здійснюватися шляхом дослідження змісту та методики викладання у вищих навчальних закладах конституційного та кримінального права, прав людини та присудження наукових степенів як в Україні так і за кордоном, шляхом проведення круглих столи для наукової спільноти та для органів публічної влади з метою сприяння необхідності удосконалення навчальних планів у контексті захисту прав людини; а також, за рахунок формулювання рекомендацій з метою внесення змін до існуючих навчальних програм, базуючись на результатах дослідження.

Опис завдання

Провести комплексне дослідження формату, змісту та методики викладання правничих дисциплін у вищих навчальних закладах України та за кордоном, включаючи присудження наукових степенів в рамках проекту «Удосконалення викладання дисциплін конституційного та кримінально-правового циклу у вищих навчальних закладах України в контексті захисту прав людини».

Завдання

Беручи до уваги необхідність проведення дослідження формату, змісту та методики викладання правничих дисциплін у вищих навчальних закладах України в рамках дотримання та захисту прав людини, включаючи присудження наукових степенів, Координатор проектів ОБСЄ в Україні хотів би отримати послуги експерта-правника з метою виконання цього завдання. Більш детально, експерт повинен:

- у співпраці з іншими учасниками робочої групи та співробітниками Координатора проектів ОБСЄ в Україні, брати участь у зустрічах робочої групи щодо проведення порівняльного аналізу змісту та методики викладання конституційного та кримінального права, прав людини в Україні та присудження наукових степенів;
- зробити особистий внесок у розробку методики дослідження;
- здійснити порівняльний аналіз формату та методики викладання конституційного та кримінального права, прав людини в Україні та присудження наукових степенів;
- зробити внесок до фінального звіту на основі результатів дослідження.

Вимоги до кандидата:

- Мінімум 8 років професійного досвіду на національному або міжнародному рівнях;
- Вища освіта у галузі права;
- Досвід викладання правничих дисциплін;
- Значний досвід проведення досліджень, у тому числі порівняльних;
- Досвід у наданні консультаційних послуг;

- Досвід роботи в міжнародних організаціях є додатковою перевагою;
- Досконале володіння українською мовою, особливо письмовою;
- Володіння англійською мовою на робочому рівні є додатковою перевагою;
- Відмінні комунікативні навички;
- Акуратність;
- Комп'ютерна грамотність.

Експерт буде працювати вдома.

Результати роботи

Подання письмового документа, що містить результати дослідження.

Джерело фінансування: проект «Удосконалення викладання дисциплін конституційного та кримінально-правового циклу у вищих навчальних закладах України в контексті захисту прав людини, №3200193.

Київ, 19 квітня 2010

Технічне завдання Експерт

Передумова

Завданням відділу верховенства права Координатора проектів ОБСЄ в Україні є впровадження проектів з метою подальшої демократизація взаємовідносин між державою та громадянами в Україні. Це включає серію проектів в сфері адміністративного права та адміністративної юстиції, а також ініціативи, що сприяють вільному розвитку правничої освіти в Україні.

Метою проекту «Удосконалення викладання дисциплін конституційного та кримінально-правового циклу у вищих навчальних закладах України в контексті захисту прав людини» є удосконалення навчальних програм у вищих навчальних закладах, що стосуються захисту прав людини.

В рамках цього проекту, Координатор проектів ОБСЄ в Україні буде заохочувати удосконалення викладання дисциплін конституційного та кримінально-правового циклу у вищих навчальних закладах України в контексті захисту прав людини. Це буде здійснюватися шляхом дослідження змісту та методики викладання у вищих навчальних закладах конституційного та кримінального права, прав людини та присудження наукових степенів як в Україні так і за кордоном, шляхом проведення круглих столи для наукової спільноти та для органів публічної влади з метою сприяння необхідності удосконалення навчальних планів у контексті захисту прав людини; а також, за рахунок формулювання рекомендацій з метою внесення змін до існуючих навчальних програм, базуючись на результатах дослідження.

Опис завдання

Провести комплексне дослідження формату, змісту та методики викладання правничих дисциплін у вищих навчальних закладах України та за кордоном, включаючи присудження наукових степенів в рамках проекту «Удосконалення викладання дисциплін конституційного та кримінально-правового циклу у вищих навчальних закладах України в контексті захисту прав людини».

Завдання

Беручи до уваги необхідність проведення дослідження формату, змісту та методики викладання правничих дисциплін у вищих навчальних закладах України в рамках дотримання та захисту прав людини, включаючи присудження наукових степенів, Координатор проектів ОБСЄ в Україні хотів би отримати послуги експерта-правника з метою виконання даного завдання. Більш детально, експерт повинен:

- зробити особистий внесок у розробку дослідження методики;
- у співпраці зі співробітниками Координатора проектів ОБСЄ в Україні та координатора дослідження підсумувати та аналізувати результати дослідження,
- розробити рекомендації по вдосконаленню системи правничої освіти в Україні на основі результатів дослідження ;
- розробити фінальний звіт на основі результатів дослідження.

Вимоги до кандидата:

- Мінімум 8 років професійного досвіду на національному або міжнародному рівнях;
- Вища освіта у галузі права, науковий ступінь є додатковою перевагою;
- Досвід викладання правничих дисциплін;
- Значний досвід проведення досліджень, у тому числі порівняльних;
- Досвід написання аналітичних звітів;
- Досвід у наданні консультаційних послуг;
- Досвід роботи в міжнародних організаціях є додатковою перевагою;

- Досконале володіння українською мовою, особливо письмовою;
- Володіння англійською мовою на робочому рівні є додатковою перевагою;
- Відмінні комунікативні навички;
- Акуратність та відповідальність;
- Комп'ютерна грамотність.

Експерт буде працювати вдома.

Результати роботи

1. Подання письмового документа, що містить проміжні результати аналізу.
2. Подання фінального звіту щодо дослідження, включаючи рекомендації по вдосконаленню системи правничої освіти в Україні.

Джерело фінансування: проект «Удосконалення викладання дисциплін конституційного та кримінально-правового циклу у вищих навчальних закладах України в контексті захисту прав людини, №3200193.

Київ, 19 липня 2010

Технічне завдання Експерт

Передумова

Завданням відділу верховенства права Координатора проектів ОБСЄ в Україні є впровадження проектів з метою подальшої демократизація взаємовідносин між державою та громадянами в Україні. Це включає серію проектів в сфері адміністративного права та адміністративної юстиції, а також ініціативи, що сприяють вільному розвитку правничої освіти в Україні.

Метою проекту «Удосконалення викладання дисциплін конституційного та кримінально-правового циклу у вищих навчальних закладах України в контексті захисту прав людини» є удосконалення навчальних програм у вищих навчальних закладах, що стосуються захисту прав людини.

В рамках цього проекту, Координатор проектів ОБСЄ в Україні буде заохочувати удосконалення викладання дисциплін конституційного та кримінально-правового циклу у вищих навчальних закладах України в контексті захисту прав людини. Це буде здійснюватися шляхом дослідження змісту та методики викладання у вищих навчальних закладах конституційного та кримінального права, прав людини та присудження наукових степенів як в Україні так і за кордоном, шляхом проведення круглих столи для наукової спільноти та для органів публічної влади з метою сприяння необхідності удосконалення навчальних планів у контексті захисту прав людини; а також, за рахунок формулювання рекомендацій з метою внесення змін до існуючих навчальних програм, базуючись на результатах дослідження.

Опис завдання

Провести комплексне дослідження формату, змісту та методики викладання правничих дисциплін у вищих навчальних закладах України та за кордоном, включаючи присудження наукових степенів в рамках проекту «Удосконалення викладання дисциплін конституційного та кримінально-правового циклу у вищих навчальних закладах України в контексті захисту прав людини».

Завдання

Беручи до уваги необхідність проведення дослідження формату, змісту та методики викладання правничих дисциплін у вищих навчальних закладах України в рамках дотримання та захисту прав людини, включаючи присудження наукових степенів, Координатор проектів ОБСЄ в Україні хотів би отримати послуги експерта-правника з метою виконання цього завдання. Більш детально, експерт повинен:

- у співпраці з іншими учасниками робочої групи та співробітниками Координатора проектів ОБСЄ в Україні, брати участь у зустрічах робочої групи щодо проведення дослідження кращих міжнародних практик методики викладання конституційного та кримінального права та прав людини;
- здійснити порівняльний аналіз структури окремих міжнародних правових шкіл;
- здійснити порівняльний аналіз програм курсів та методик викладання конституційного та кримінального права та прав людини в окремих міжнародних правових школах;
- здійснити порівняльний аналіз процедури присудження наукових степенів в окремих міжнародних правових школах;
- зробити внесок до фінального звіту на основі результатів дослідження.

Вимоги до кандидата:

- Мінімум 8 років професійного досвіду на національному або міжнародному рівні;
- Вища освіта у галузі права;
- Досвід викладання правничих дисциплін;
- Значний досвід проведення досліджень, у тому числі порівняльних;

- Досвід у наданні консультаційних послуг;
- Досвід роботи в міжнародних організаціях є додатковою перевагою;
- Досконале володіння українською мовою, особливо письмовою;
- Досконале володіння англійською/французькою/польською мовами*;
- Відмінні комунікативні навички;
- Акуратність та відповідальність;
- Комп'ютерна грамотність

Експерт буде працювати вдома.

Результати роботи

Подання письмового документа, що містить результати дослідження кращих міжнародних практик викладання кримінального та конституційного права та прав людини, а також присудження наукових ступенів.

Джерело фінансування: проект «Удосконалення викладання дисциплін конституційного та кримінально-правового циклу у вищих навчальних закладах України в контексті захисту прав людини, №3200193.

Київ, 19 липня 2010

Технічне завдання Експерт

Передумова

Завданням відділу верховенства права Координатора проектів ОБСЄ в Україні є впровадження проектів з метою подальшої демократизація взаємовідносин між державою та громадянами в Україні. Це включає серію проектів в сфері адміністративного права та адміністративної юстиції, а також ініціативи, що сприяють вільному розвитку правничої освіти в Україні.

Метою проекту «Удосконалення викладання дисциплін конституційного та кримінально-правового циклу у вищих навчальних закладах України в контексті захисту прав людини» є удосконалення навчальних програм у вищих навчальних закладах, що стосуються захисту прав людини.

В рамках цього проекту, Координатор проектів ОБСЄ в Україні буде заохочувати удосконалення викладання дисциплін конституційного та кримінально-правового циклу у вищих навчальних закладах України в контексті захисту прав людини. Це буде здійснюватися шляхом дослідження змісту та методики викладання у вищих навчальних закладах конституційного та кримінального права, прав людини та присудження наукових степенів як в Україні так і за кордоном, шляхом проведення круглих столи для наукової спільноти та для органів публічної влади з метою сприяння необхідності удосконалення навчальних планів у контексті захисту прав людини; а також, за рахунок формулювання рекомендацій з метою внесення змін до існуючих навчальних програм, базуючись на результатах дослідження.

Опис завдання

Провести комплексне дослідження формату, змісту та методики викладання правничих дисциплін у вищих навчальних закладах України та за кордоном, включаючи присудження наукових степенів в рамках проекту «Удосконалення викладання дисциплін конституційного та кримінально-правового циклу у вищих навчальних закладах України в контексті захисту прав людини».

Завдання

Беручи до уваги необхідність проведення дослідження формату, змісту та методики викладання правничих дисциплін у вищих навчальних закладах України та за кордоном в рамках дотримання та захисту прав людини, включаючи присудження наукових степенів, Координатор проектів ОБСЄ в Україні хотів би отримати послуги експерта-правника з метою виконання цього завдання. Більш детально, експерт повинен:

- у співпраці з іншими учасниками робочої групи та співробітниками Координатора проектів ОБСЄ в Україні, брати участь у зустрічах робочої групи щодо проведення аналізу змісту та методики викладання правничих дисциплін в рамках дотримання та захисту прав людини в українських університетах та в окремих міжнародних правових школах;
- зробити особистий внесок у розробку методики дослідження;
- пристосувати програмне забезпечення (розроблене у 2009 році) до потреб порівняльного аналізу навчальних програм на правничих факультетах, особливо стосовно прав людини, дисциплін конституційного та кримінально-правового циклу;
- розробити програмне забезпечення для аналізу присудження наукових степенів;
- розробити оцінюючі програми для порівняльного аналізу програми та методики навчання правничих дисциплін в рамках забезпечення та захисту прав людини в українських університетах та в окремих міжнародних правових школах;
- провести кількісний аналіз даних.

Вимоги до кандидата:

- Мінімум 8 років професійного досвіду на національному та/або міжнародному рівнях, включаючи досвід проведення глибокого аналізу;
- Вища освіта у галузі соціальних наук або у споріднених галузях;
- Значний досвід у наданні консультаційних послуг;
- Досвід розробки методики дослідження, написання проектів звітів тощо;
- Досвід роботи в міжнародних організаціях є додатковою перевагою;
- Досконале володіння українською мовою;
- Володіння англійською мовою на робочому рівні;
- Відмінні комунікативні навички;
- Акуратність;
- Комп'ютерна грамотність.

Експерт буде працювати вдома.

Результати роботи

1. Розробка програмного забезпечення, пристосованого до аналізу присудження наукових степенів;
2. Розробка оцінюючі програми для порівняльного аналізу програми та методики навчання правничих дисциплін;
3. Подання письмового документа, що містить результати кількісного аналізу даних.

Джерело фінансування: проект «Удосконалення викладання дисциплін конституційного та кримінально-правового циклу у вищих навчальних закладах України в контексті захисту прав людини, №3200193.

Додаток 4 Рекомендації науково-практичної конференції «Реформування адміністративного права як навчальної дисципліни»

РЕКОМЕНДАЦІЇ науково-практичної конференції «Реформування адміністративного права як навчальної дисципліни» (20 - 22 листопада 2008 р., м. Кам'янець-Подільський).

Сучасна наука адміністративного права України зазнала значного розвитку та перегляду змісту фундаментальних категорій та понять, основоположних принципів правового регулювання у публічно-правовій сфері на основі «людиноцентристської» концепції праворозуміння. Однак, стрімкий розвиток теоретичного знання, на жаль, не повною мірою відображається у чинному законодавстві. Це призвело до розриву між сформованими адміністративно-правовою наукою раціональними моделями правового регулювання адміністративно-правової сфери та нормами чинного законодавства. Суттєве оновлення змісту адміністративного права дозволяє ставити питання щодо оновлення змісту відповідної навчальної дисципліни, адже до цього часу залишаються стійкими уявлення про адміністративне право як науку про накладення адміністративних стягнень владними суб'єктами та викладання цієї навчальної дисципліни лише шляхом вивчення актів адміністративного законодавства. Необхідність змін у підходах до викладання адміністративного права обумовлюється його важливістю для представників майже всіх юридичних професій, оскільки ґрунтовне знання адміністративного права абсолютно необхідне суддям (насамперед, адміністративних судів), адвокатам, судовим виконавцям, юрисконсультам підприємств та організацій, службовцям публічної адміністрації (насамперед, юридичних підрозділів), працівникам органів юстиції, нормопроектувальникам, викладачам та науковцям.

Узагальнюючи результати проведених обговорень та висловлених учасниками конференції пропозицій і рекомендацій, слід відмітити:

1) особливий наголос при викладанні адміністративного права повинен бути зроблений на ролі адміністративного права у вирішенні проблем правового регулювання відносин „людина-держава”: держава слугує людині, а не управляє нею. Адміністративне право – це право, яке обмежує сваволю державного апарату з метою захисту прав і свобод громадянина, а також встановлює правила для захисту безпеки людини та правові механізми їх гарантування;

2) вивчення адміністративного права не можна зводити лише до вивчення адміністративного законодавства. Особливу увагу слід приділити викладанню теоретичних засад адміністративного права з обов'язковим використанням методів порівняльного правознавства та ілюстрацією позитивними прикладами із зарубіжного досвіду;

3) необхідно відновити цілісність навчальної дисципліни «Адміністративне право» в межах бакалаврської програми, яка повинна включати Загальну частину адміністративного права (включаючи процедурну частину та судово адміністративно-процесуальне право, які можуть бути виокремлені у Спеціальну частину), а також Особливу частину, в рамках якої будуть розглядатися всі інститути, вивчені в межах Загальної (або Загальної і Спеціальної) частини в розрізі секторів реалізації державної політики (зокрема, які органи діють у визначеному секторі державної політики та, якими є їхні повноваження; особливості процедур з надання адміністративних послуг та здійснення контрольно-наглядових повноважень; адміністративні проступки в рамках відповідних правовідносин та передбачені за їх вчинення санкції);

4) вивчення адміністративного права повинно обов'язково ґрунтуватися на попередньо вивчених курсах теорії права та конституційного права;

5) міжгалузеві дисципліни (такі як господарське, аграрне, земельне, екологічне, інформаційне право тощо), більшість або значну частину яких складають адміністративно-правові відносини, повинні викладатися на базі вивченого повного курсу адміністративного права.

З метою удосконалення викладання навчальної дисципліни „Адміністративне право” у вищих навчальних закладах юридичного спрямування учасники конференції вважають за необхідне рекомендувати:

Міністерству освіти та науки України:

1) збільшити кількість годин, що визначені для викладання навчальної дисципліни «Адміністративне право», внівши зміни до Тимчасового стандарту вищої освіти 1994 р., що обґрунтовується розвитком та оновленням змісту ключових адміністративно-правових інститутів, зміст яких становить фундамент професії правника;

2) переглянути критерії надання Міністерством відомчих грифів для підручників, академічних курсів та іншої навчальної літератури з адміністративного права з метою врахування новітніх досягнень адміністративно-правової науки;

3) рекомендувати кафедрам адміністративного права підготувати курс «Адміністративне судочинство», яким пропонується завершувати викладання циклу адміністративно-правових дисциплін;

4) запровадити державний іспит з адміністративного права та процесу на рівні з цивільним та кримінальним правом;

5) рекомендувати вищим навчальним закладам юридичного спрямування та юридичним факультетам вищих навчальних закладів здійснити узгодження програм міжгалузевих дисциплін (господарське, аграрне, земельне, екологічне, інформаційне право тощо) з програмою навчальної дисципліни «Адміністративне право»;

6) запровадити (відновити) вступний іспит з правознавства, оскільки це має визначальне значення для свідомої профорієнтації абітурієнтів;

7) звернути увагу завідувачів кафедр адміністративного права вищих навчальних закладів на:

- потребу оновлення змісту навчальної дисципліни «Адміністративне право» з урахуванням розвитку інститутів адміністративних послуг, адміністративної процедури, адміністративних договорів, адміністративного оскарження, адміністративного судочинства та ін.;
- необхідність поглиблення вивчення загальної частини навчальної дисципліни та науки адміністративного права;
- неприпустимість підміни викладання теоретичного змісту курсу вивченням актів адміністративного законодавства;
- акцентування уваги лекторів та викладачів на сучасному зарубіжному досвіді розвитку адміністративно-правових інститутів та основних засадах європейського адміністративного простору.

Міністерству юстиції України:

1) активізувати роботу щодо імплементації досягнень адміністративно-правової науки у відповідних законодавчих актах;

2) підготувати і запропонувати Кабінету Міністрів України проекти нормативно-правових актів, які б розширювали компетенцію Міністерства юстиції щодо впливу на зміст навчальних програм вищих навчальних закладів, які готують фахівців за спеціальністю «Правознавство»;

3) виступити ініціатором і координатором зусиль щодо оновлення змісту навчальної дисципліни «Адміністративне право» та вдосконалення її викладання у вищих навчальних закладах юридичного спрямування;

4) підготувати словник адміністративно-правових термінів і понять, що використовуються наукою та закріплені чинним законодавством України з метою уніфікації розуміння їх змісту.

Міністерству внутрішніх справ України:

1) забезпечити модернізацію викладання адміністративного права відповідно до даних Рекомендацій у підвідомчих Міністерству навчальних закладах та їх філіях;

2) активніше сприяти реформуванню законодавства про адміністративну відповідальність відповідно до положень Концепції реформування кримінальної юстиції, затвердженої Указом Президента 2008 року, та сучасних уявлень європейської та вітчизняної адміністративно-правової науки.

Учасниками конференції висловлено побажання щодо доцільності щорічного проведення аналогічних заходів, присвячених проблемам розвитку науки, галузі та навчальної дисципліни «Адміністративне право».

Додаток 5. Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи № R(2000)21 про свободу професійної діяльності правника

Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи № R(2000)21 про свободу професійної діяльності правника

(ухвалена Комітетом міністрів 25 жовтня 2000 р.
на 727-ому засіданні заступників міністрів)

Комітет міністрів відповідно до положень Статті 15.b Статуту Ради Європи,
беручи до уваги положення Європейської Конвенції про права людини;
беручи до уваги Основні принципи ООН щодо ролі правників, затверджені Генеральною Асамблеєю ООН у грудні 1990 року;

беручи до уваги Рекомендацію No R (94) 12 про незалежність, ефективність і роль суддів, прийняту Комітетом міністрів Ради Європи 13 жовтня 1994 року;

підкреслюючи фундаментальну роль, яку правники і професійні об'єднання правників відіграють у забезпеченні захисту прав і основоположних свобод людини;

бажаючи сприяти свободі професійної діяльності правників у зміцненні верховенства права через захист ними особистих свобод;

усвідомлюючи потребу в справедливій системі відправлення правосуддя, яка гарантує незалежність правників у виконанні своїх професійних функцій без будь-яких безпідставних обмежень, впливу, стимулювання, тиску, погроз чи втручань, прямих або опосередкованих, зі сторони будь-кого чи з будь-якої причини;

розуміючи бажаність забезпечення належного виконання правниками своїх обов'язків і, зокрема, потребу в отриманні правниками достатньої професійної підготовки і пошуку належної рівноваги між обов'язками щодо судів і обов'язками щодо своїх клієнтів;

враховуючи, що доступ до правосуддя може вимагати отримання послуг правників особами, які перебувають в економічно скрутному становищі;

рекомендує урядам держав-учасниць вжити або посилити, в залежності від обставин, всі заходи, які вони вважають необхідними для виконання принципів, викладених у цій Рекомендації.

В цілях цієї Рекомендації «правник» означає «особа кваліфікована та уповноважена відповідно до національного права звертатися або діяти від імені своїх клієнтів, займатися юридичною практикою, виступати перед судом та представляти своїх клієнтів у юридичних питаннях».

Принцип I – Загальні принципи свободи професійної діяльності правників

1.Слід вживати всіх необхідних заходів для забезпечення поваги, захисту та сприяння свободі здійснення професії правника без дискримінації та без неналежного втручання влади чи громадськості, зокрема в світлі відповідних положень Європейської Конвенції про права людини.

2.Рішення щодо дозволу на юридичну практику або приєднання до цієї професії мають прийматися незалежним органом. Такі рішення, незалежно від того, приймаються вони чи не приймаються незалежним органом, мають підлягати перегляду незалежним і безстороннім судовим органом.

3.Правники повинні мати свободу переконань, вираження поглядів, пересування, об'єднання та зібрань; зокрема, вони повинні мати право брати участь у публічних дискусіях з питань права та відправлення правосуддя, і пропонувати реформи законодавства.

4.Правники не повинні потерпати або бути під загрозою санкцій чи тиску, якщо вони діють у відповідності до своїх професійних стандартів.

5.Правники повинні мати доступ до своїх клієнтів, зокрема до осіб позбавлених волі, що уможливить надання приватних консультацій та представлення інтересів клієнтів у відповідності до встановлених професійних стандартів.

6.Слід вжити всіх необхідних заходів для забезпечення додержання конфіденційності відносин між правником та його клієнтом. Винятки з цього принципу можна дозволяти лише, якщо вони сумісні з принципом верховенства права.

7.Правникам не можна забороняти доступ до суду, в якому вони можуть виступати, а також вони повинні мати доступ до всіх матеріалів для захисту прав та інтересів своїх клієнтів у відповідності до професійних стандартів.

8.Всі правники, які виступають в одній справі, мають користуватися рівною повагою суду.

Принцип II – Юридична освіта, професійна підготовка і приєднання до правничої професії

1.Доступ до юридичної освіти, виконання та приєднання до правничої професії не повинні бути обмежені на підставі статі, сексуальної орієнтації, раси, кольору шкіри, релігії, політичних чи особистих переконань, етнічного або соціального походження, приналежності до національної меншини, майнового статусу, народження або фізичної вади.

2.Слід вживати всіх необхідних заходів, щоб гарантувати високі стандарти правничої підготовки та моральності як передумови доступу до професії.

3.Правнича освіта повинна дбати про посилення юридичних навичок, підвищення обізнаності щодо питань етики та прав людини, а також про навчання правників поважати, захищати та утверджувати права та інтереси своїх клієнтів та підтримувати належне здійснення правосуддя.

Принцип III – Роль і обов'язки правників

1.Адвокатські колегії та інші професійні об'єднання правників повинні розробити професійні стандарти і кодекси поведінки та забезпечити, щоб під час захисту законних прав та інтересів своїх клієнтів правники діяли незалежно, сумлінно і справедливо.

2.Правники повинні зберігати професійну таємницю відповідно до національних законів, підзаконних актів і професійних стандартів. Будь-яке порушення професійної таємниці без згоди клієнта має підлягати відповідним санкціям.

3.Обов'язки правників щодо своїх клієнтів мають включати:

a. інформування клієнтів про їх законні права і обов'язки, а також про ймовірні результати справи, включаючи фінансові витрати;

b. намагання передусім діяти дружнього врегулювання справи;

c. ведення судової справи із метою захисту, дотримання і реалізації прав та інтересів своїх клієнтів;

d. уникання конфлікту інтересів;

e. виконання роботи в межах прийнятних обсягів.

4.Правники мають поважати судову владу і виконувати свої обов'язки щодо судів у відповідності із національними правовими та іншим нормам і професійним стандартам. Будь-яке утримання правника від виконання професійних функцій має не завдавати шкоди інтересам клієнтів або іншим особам, яким потрібні послуги правника.

Принцип IV – Доступ до правників для всіх осіб

1.Слід вжити всіх необхідних заходів для забезпечення ефективного доступу всіх осіб до юридичних послуг, які надаються незалежними правниками.

2.Слід сприяти правникам у наданні правових послуг особам, які перебувають у скрутному економічному становищі.

3.Коли це служить ефективному доступу до правосуддя, урядам держав-учасниць слід забезпечити надання ефективних правових послуг особам, які перебувають у скрутному економічному становищі, зокрема особам, які позбавлені волі.

4.Обов'язки правників щодо своїх клієнтів не мають залежати від того повністю чи частково винагорода сплачується з державних коштів.

Принцип V – Об'єднання

1.Слід дозволяти і сприяти правникам у створенні й приєднанні до місцевих, національних і міжнародних професійних об'єднань, які самостійно або разом з іншими органами опікуватимуться підвищенням професійних стандартів і забезпеченням захисту інтересів та незалежності правників.

2.Асоціації та інші професійні об'єднання правників мають бути самоврядними органами, незалежними від влади та громадськості.

3.Слід поважати роль асоціації та інших професійних об'єднань правників у захисті своїх членів та їх незалежності від незаконних обмежень або втручань.

4.Слід надавати сприяння асоціаціям та іншим професійним об'єднанням правників у забезпеченні незалежності правників, а також у

a. наполегливій підтримці і утвердженні справи правосуддя;

b. захисті ролі правників у суспільстві та, зокрема, обстоюванні їх честі, гідності та доброчесності;

c. сприянні участі правників у програмах, які забезпечують доступ до правосуддя особам у скрутному економічному становищі, зокрема наданню правниками безоплатної правової допомоги та юридичних консультацій;

d. сприянні та підтримці реформ законодавства та обговоренні чинних законів та законопроектів;

e. сприянні добробуту представників професії та допомоги їм або членам їхніх сімей, якщо того вимагають обставини;

f. співпраці з правниками з інших країн, зокрема міжнародних організацій правників і міжнародних міждержавних чи недержавних організацій;

g. утвердженні найвищих стандартів компетентності правників та обстоюванні дотримання правниками стандартів поведінки та дисципліни;

5.Асоціаціям та іншим професійним об'єднанням правників слід вдаватись до всіх необхідних дій, включаючи захист інтересів правників у відповідному органі, у випадках

a. арешту або затриманні правника;

b. рішення розпочати провадження, яке ставить під сумнів професійну етику правника;

- c. розшуку правника або його майна;
- d. вилучення документів або матеріалів, які перебували у розпорядженні правника;
- e. публікацій у пресі, які вимагають дій від імені правників.

Принцип VI – Дисциплінарне провадження

1. У випадках, коли правники не діють у відповідності з професійними стандартами, викладеними в кодексах професійної поведінки, які розроблені асоціаціями чи іншими професійними об'єднаннями правників, або встановлені законодавством, слід вживати належних заходів, включаючи дисциплінарне провадження.

2. Асоціації та інші професійні об'єднання правників повинні відповідати на або брати участь у дисциплінарному провадженні щодо правників.

3. Дисциплінарне провадження має здійснюватися з повним додержанням принципів і норм, викладених у Європейській Конвенції про права людини, включаючи право правника брати участь у провадженні щодо нього і клопотати про перегляд прийнятого рішення у судовій інстанції.

4. При визначенні санкцій за дисциплінарні порушення правників слід дотримуватися принципу пропорційності.

Додаток 6. Переклад змістів підручників з конституційного права

ДЕРЖАВНЕ ПРАВО ФЕДЕРАТИВНОЇ РЕСПУБЛІКИ НІМЕЧЧИНИ

професор Клаус Штерн,
Міхаель Сачс та Йоханес Дітляйн
(П'ятитомне видання, усі томи видані у різних роках,
так, наприклад, том 4/1 видано 2006 р.,
а том 4/2 датується 2011 роком)

Том 1. Основні поняття та принципи конституційного права. Структурні принципи Конституції

Держава і конституція.
Гідність людини як основа демократичної державності.
Принцип республіканізму.
Парламентська демократія.
Правова держава.
Соціальна держава.
Федеральна держава.
Політичні партії.
Виборча система.

Том 2. Державні органи. Державні функції. Конституційні засади фінансової та бюджетної системи

Бундестаг.
Бундесрат.
Федеральний президент.
Федеральний уряд.
Федеральний конституційний суд.
Правовий статус федерації та земель.
Конституційний статус земель.
Конституції федерації та земель.
Розмежування повноважень між федерацією та землями.
Конституційні основи фінансового права...

Том 3/1 та Том 3/2.

Загальна теорія основних прав

Доктрина основних прав.
Основні права в конституційній державі.
Права людини і права громадянина.
Система основних права.
Конституційні передумови реалізації основних прав.
Захист основних прав та їх обмеження.
Державне сприяння реалізації конституційних прав.
Конституційні обов'язки та основні права.
Межі основних прав.
Принцип рівності (рівноправності).

Том 4/1 та Том 4/2. Загальна характеристика окремих прав і основоположних свобод

Право на життя та особисту недоторканість.
Свобода особи.
Право на приватність.
Свобода пересування.
Право на шлюб і сім'ю.
Школа і освіта.
Свобода творчості і науки.
Свобода віросповідання.
Свобода слова, думки та інформації.
Політична активність. Участь в ухваленні державних рішень.
Свобода преси.
Свобода зібрань.
Свобода асоціацій.
Гарантії реалізації прав і свобод.

Окремі аспекти захисту прав та відповідальність уряду.

Том 5. Історичні основи німецького конституціоналізму.

Походження конституції. Розвиток німецького конституціоналізму. Відродження німецької державності. Конституційний розвиток об'єднаної Німеччини.

КОНСТИТУЦІЙНА ТЕОРІЯ
Карл Шмітт
Переклад із англійської Джефрі Сейцера

Видавництво Університету Дюка
Дюрнем і Лондон 2008

Зміст

Вступне слово
Передмова перекладача
Передмова Шмітта

Частина I. Концепція конституції

1. Абсолютна концепція конституції (конституція як уніфікація всього)
  - I. Конституція як колективні умови певної злагоди та порядку або як форма держави («форма форм») – або як принцип формування політичного об'єднання
  - II. Конституція у нормативному значенні («норма норм»)
2. Відносна концепція конституції (конституція як множинність окремих законів)
  - I. Розпад конституції на конституційні закони
  - II. Писана конституція
  - III. Встановлення обмежень на можливість внесення змін як формальна характеристика конституційного закону
3. Позитивна концепція конституції (конституція як завершене рішення щодо виду та форми політичного об'єднання)
  - I. Конституція як акт установчої влади
  - II. Конституція як політичне рішення – рішення Веймарської Конституції – Практичне значення розрізнення конституції та конституційного закону (внесення змін до конституції, непорушність конституції, основоположні права, конституційні спори, присяга на конституції, державна зрада)
  - III. Компромісна природа Веймарської Конституції, правдиві та безспірні компроміси (компроміс школи та церкви)
4. Ідеальна концепція конституції («конституція» у вірцевому значенні, названа таким чином зважаючи на особливе наповнення)
  - I. Неоднозначність ідеальної концепції, зокрема свободи
  - II. Ідеальна концепція конституції буржуазної правової держави (Rechtsstaat)
  - III. Обидва компоненти сучасної конституції
5. Значення терміну «Основоположний Закон», основоположна норма або Lex Fundamentalis (загальний огляд)
  - I. Дев'ять значень поняття основоположного закону
  - II. Зв'язки між різними значеннями
  - III. У цій книзі йдеться про конституцію у позитивному значенні
6. Природа конституції
  - I. Конституція виникає або шляхом одностороннього політичного рішення суб'єкта установчої влади або шляхом взаємної згоди кількох таких суб'єктів
  - II. Історичний огляд природи сучасних європейських конституцій (1. середньовічна феодална держава та статус володіння, зокрема Magna Carta; 2. німецький Рейх до 1806 р.; 3. держава абсолютного монарха; 4. Революція 1789 р.; 5. відновлення монархії 1815-1830; 6. Липнева революція 1830 р.; 7. конституційна монархія в Німеччині; 8. Північно-Німецька Федерація 1867 р. та Німецький Рейх 1871 р.; 9. Веймарська Конституція 1919 р.)
7. Конституція як договір (істинний конституційний договір)
  - I. Відмінність між так званим державним чи суспільним договором та конституційним договором
  - II. Істинний конституційний договір як федеральний договір. Неправдивий конституційний договір всередині політичного об'єднання
  - III. Істинний конституційний договір як статусний договір (критика принципу: pacta sunt servanda)
  - IV. Конституція та міжнародно-правові договори

8. Установча влада
  - I. Установча влада як політична воля
  - II. Суб'єкти установчої влади (Бог, народ чи нація, король, організована група)
  - III. Ініціювання установчої влади, зокрема демократична практика (національна асамблея, збори, плебісцит)
9. Легітимність конституції
  - I. Види конституційної легітимності
  - II. Легітимність конституції не означає, що конституція створена на підставі попередньо чинних конституційних законів
  - III. Династична та демократична легітимність
10. Наслідки теорії установчої влади та установчої влади народу зокрема
  - I. Постійна присутність (неперервність) установчої влади
  - II. Наступність держави у процесі знищення чи законодавчого порушення конституції до тієї міри, що лише установча влада залишається незмінною
  - III. Проблема наступності при зміні суб'єкта установчої влади (конституційне знищення), зокрема наступність німецького рейху 1918/19 р.
  - IV. Відмінність установчої влади народу від будь-яких конституційованих повноважень, а саме тих, які базуються на конституційному законі
11. Концепції, що є похідними від концепції конституції (зміна конституції, законодавче порушення конституції, зупинення конституції, конституційний спір, державна зрада)
  - I. Загальний огляд
  - II. Зміни до конституції за допомогою конституційних законів (перегляд та зміни до конституції), межі повноважень для конституційних змін, законодавче порушення конституції та сумнівні акти верховної влади, зупинення конституції)
  - III. Конституційні спори
  - IV. Конституція як об'єкт нападок та захисту під час державної зради

Частина II. Компонент правової держави (Rechtsstaat) у сучасній конституції

12. Принципи буржуазної правової держави (Rechtsstaat)
  - I. Відмінність між правовою державою (Rechtsstaat) та політичними компонентами сучасної конституції; два принципи буржуазної правової держави (Rechtsstaat): основоположні права (принцип поширення) та розподіл влади (організаційний принцип)
  - II. Концепція правової держави (Rechtsstaat) та окремі найважливіші ознаки (законність, адміністративна юстиція, чітко визначені повноваження усіх державних органів, незалежність суддів, дотримання суддівської етики, проблеми політичної справедливості)
13. Концепція права від правової держави (Rechtsstaat)
  - I. Право та закон у буржуазній правовій державі (Rechtsstaat)
  - II. Так звана формальна концепція права
  - III. Політична концепція права
  - IV. Значення загальної дії юридичної норми
14. Основоположні права
  - I. Історичний огляд
  - II. Історична та юридична значимість декларації прав
  - III. Змістовне поширення основоположних права
  - IV. Інституційні гарантії є відмінними від основоположних прав
  - V. У буржуазній правовій державі (Rechtsstaat) *основні обов'язки* є не більш ніж конституційними обов'язками
  - VI. Поділ основоположних прав відповідно до способів їх захисту від обмежень та втручань
15. Розподіл влади
  - I. Історичне походження теорії розподілу влади
  - II. Розподіл та баланс влади; схема чіткого розподілу; схема кількох варіантів балансування
16. Буржуазна правова держава (Rechtsstaat) та політична форма

- I. Конституція сучасної буржуазної правової держави (Rechtsstaat) завжди є змішаною конституцією; державні форми набувають форм розмежованої та поділеної влади (законодавчої, виконавчої)
- II. Два принципи політичної форми (самовизначення та представництво)
- III. Концепція представництва
- IV. Сучасна конституція як зв'язок між та поєднання принципів буржуазної правової держави (Rechtsstaat) та принципів політичної форми

Частина III. Політичний компонент сучасної конституції

17. Теорія демократії, фундаментальні концепції
  - I. Огляд кількох концептуальних визначень
  - II. Концепція рівності (загальна людська рівність, змістовна рівність)
  - III. Визначення демократії
18. Народ та демократична конституція
  - I. Народ який передує конституції та знаходиться над нею
  - II. Народ у межах конституції (вибори та голосування)
  - III. Народ у порівнянні з конституційним режимом (громадська думка)
  - IV. Огляд значення поняття «народ» для сучасної конституційної теорії
19. Значення політичного принципу демократії
  - I. Загальні тенденції
  - II. Громадянин держави у демократії
  - III. Посадові особи (демократичні методи відбору посадових осіб та державних службовців)
20. Застосування політичного принципу демократії до окремих ділянок функціонування держави
  - I. Демократія та законодавство (зокрема референдум та ініціатива)
  - II. Демократія та уряд (особливо формування безпосередніх взаємовідносин між народом та урядом)
  - III. Демократія та взаємовідносини між державами у міжнародному праві
  - IV. Демократія та адміністрація
  - V. Демократія та судочинство
21. Межі демократії
  - I. Межі принципу самовизначення
  - II. Межі, що походять від природи народу
  - III. Межі застосування сучасної демократії
  - IV. Критика принципу «більшість вирішує»
22. Теорія монархії
  - I. Підвалини монархії (теократична, патріархальна, патримоніальна, чиновницька та автократична форми)
  - II. Значення для конституційної теорії підстав різноманітного обґрунтування монархії
  - III. Місце монарха у сучасній конституції
  - IV. Президент держави у республіканській конституції
23. Аристократичні елементи у сучасній буржуазно-праводержавній конституції
  - I. Аристократичний принцип як інструмент розподілу влад
  - II. Походження та обґрунтування двопалатної системи
  - III. Історичні типи двопалатних систем (верхня палата, палата лордів, сенат)
  - IV. Юрисдикція та уповноваження верхньої палати
  - V. Несумісність подвійного членства
24. Парламентська система
  - I. Двоякість терміну «парламентаріанізм» (парламентське правління), зокрема чотири підтипи (президентська, парламентська, прем'єрська та кабінетна системи)
  - II. Ідеальні підвалини для парламентської системи (історична ситуація буржуазії, освіта та власність, публічне обговорення)
  - III. Практичні наслідки основоположної ідеї парламентської системи (представництво, громадськість, обговорення)
25. Історичний огляд розвитку парламентської системи

- I. Найважливіші дати історичного розвитку в Англії
  - II. Шлях розвитку Франції та Бельгії
  - III. Шлях розвитку Німеччини
26. Огляд передумов розвитку парламентської системи
- I. Вирішальна передумова: домовленість між парламентом та урядом
  - II. Засоби формування домовленості
  - III. Інстанції парламентської відповідальності (падіння кабінетів)
27. Парламентська система Веймарської Конституції
- I. Зв'язок чотирьох підсистем
  - II. Загальний огляд
  - III. Функціонування парламентської системи у Веймарській Конституції; 1. Довіра до Рейхстагу. 2. «Канцлер визначає політичні орієнтири»; 3. кабінетна система; 4. президентська система
28. Розпуск парламенту
- I. Види розпуску (монархічний, президентський, міністерський, саморозпуск, розпуск у відповідь на ініціативу)
  - II. Повноваження президента щодо розпуску

Частина IV. Конституційна теорія федерації

29. Фундаментальні концепції конституційної теорії федерації
- I. Огляд міждержавних взаємовідносин та зв'язків (міжнародна правнича спільнота, індивідуальні взаємовідносини, альянс, федерація)
  - II. Наслідки концептуального визначення федерації (пацифікація, гарантія, втручання, виконання)
  - III. Юридичні та політичні протиріччя у федерації та їхнє усунення через вимогу гомогенності
30. Наслідки фундаментальних концепцій конституційної теорії федерації
- I. Кожна федерація як така існує із незалежним *jus belli*
  - II. Кожна федерація як така є суб'єктом міжнародного та публічного права
  - III. Кожна федерація має федеративну територію
  - IV. Федеративне представництво, інститути та посадовці, федеральна юрисдикція
  - V. Зради проти федерації
  - VI. Демократія та федералізм

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО (Польщі)

(автор - Богуслав Банашак, проф., др. габл. Вроцлавського університету)
5-е видання, змінене та доповнене. Видавництво «С.Н. ВЕСК», Варшава, 2010.

Огляд змісту

(щось на взірць розширеного «вступу» до конституційного права взагалі та загальний огляд викладу основних тем в інших підручниках - П.С)

Передмова до п'ятого видання.

Список скорочень.

Список літератури.

Розділ I. Основні відомості про конституційне право та державний устрій.

- § 1. Предмет і поняття конституційного права.
- § 2. Наука конституційного права
- § 3. Державний устрій (*система – П.С.*).
- § 4. Трансформація державного устрою Польщі.

Глава II. Конституція і інші джерела конституційного права.

- § 5. Поняття джерел конституційного права.
- § 6. Конституція.
- § 7. Гарантії сумісності права з Конституцією (гарантії Конституції)
- § 8. Закон про зміни Конституції.
- § 9. Акти міжнародного права як джерела конституційного права.
- § 10. Правові акти Європейського Союзу.
- § 11. Закон.
- § 12. Розпорядження (*можл.: підзаконні норм.-прав. акти – П.С.*)
- § 13. Акти місцевого права (*можл.: акти орг. місцевого самоврд. – П.С.*).
- § 14. Акти внутрішнього характеру.
- § 15. Інші джерела конституційного права.

Глава III. Демократична правова держава.

- § 16. Генеза правової держави.
- § 17. Поняття демократичної правової держави.

Глава IV. Конституційні засади суспільно-господарського устрою.

(*варіант – «засади соціально-економічного устрою» - П.С.*)

- § 18. Характеристика соціально-економічного устрою.
- § 19. Соціальні права.
- § 20. Принцип суспільного ринкового господарства.
- § 21. Елементи системи соціально-ринкової економіки.
- § 22. Конституційне значення принципу суспільної ринкової економіки.
- § 23. Публічні фінанси.

Глава V. Принцип (засада) верховенства народу.

- § 24. Концепція суверенітету
- § 25. Конституційна засада (принцип) народного суверенітету.
- § 26. Демократія.
- § 27. Політичні партії і групи за інтересами.
- § 28. Прямої демократії та її інститути.
- § 29. Представницька демократія.

Глава VI. Гарантії прав і свобод людини та правового статусу особи (*особистості – П.С.*).

- § 30. Громадянство.
- § 31. Права і свободи особи (*особистості*).

Глава VII. Принцип поділу влади.

- § 32. Концепція поділу влади і чинники (*фактори – П.С.*), що впливають на його реалізацію.
- § 33. Система урядування.
- § 34. Поняття органів державної влади та їх типологія..

Глава VIII. Державні органи в Польщі та їх повноваження.

§ 35. Влада законодавча.

§ 36. Виконавча влада.

§ 37. Суди.

§ 38. Прокуратура та Інститут національної пам'яті.

§ 39. Органи державного контролю і охорони права (*віддалено – «правоохоронні органи» - П.С.*)

Глава IX. Самоврядування.

§ 40. Концепція самоврядування.

§ 41. Поняття і сутність територіального самоврядування.

§ 42. Територіальне самоврядування в Польщі.

§ 43. Професійне самоврядування.

Предметний покажчик.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО ФРАНЦІЇ Кейси та матеріали

Мартін А. Рогофф
Професор права юридичної школи університету Мейна
Кароліна Академік пресс 2011

Зміст

Передмова
Подяка
Список справ

Розділ 1. Вступ до Конституції Франції від 4 жовтня 1948 року

- A. Конституція Франції 1958-2008 роки
- B. Французька модель
- C. Міркування про право у Франції: Картезіанський раціоналізм та Кельзенська теорія «чистого права»
- D. Порівняльне конституційне право та його використання

Розділ 2. П'ята республіка: політичні інститути та розподіл влади

- A. Конституційна структура владних інститутів: огляд та загальні принципи
- B. Виконавча влада: Президент республіки та уряд
  - 1. Перспектива президента
  - 2. Надзвичайні повноваження президента
  - 3. Перспектива прем'єр-міністра
  - 4. Співіснування
- C. Відносини між урядом та парламентом
  - 1. Відповідальність уряду перед Національною Асамблеєю
  - 2. Роль Конституційної Ради у нагляді за відносинами між урядом та законодавчими органами
  - 3. Галузь права
  - 4. Юридична природа указів
  - 5. Законодавчий процес
- D. Судова влада
- E. Державна Рада та система адміністративних судів

Розділ 3. Конституційна Рада

- A. Походження
- B. Структура та функції
- C. Юрисдикція: конституційний перегляд законів та інших нормативних актів
  - 1. Конституційні поправки
  - 2. Референдуми
  - 3. Рекомендаційні висновки
  - 4. Угоди та міжнародні договори
  - 5. Право Європейського Співтовариства
  - 6. Інституційні акти та парламентські норми
  - 7. Звичайні закони
    - i. Перед вступом в силу
    - ii. Після вступу в силу: відсилання від Ради держави та Касаційного суду
  - 8. Фінансове право та права фінансування соціальної безпеки
  - 9. Уповноважуючі закони та укази
  - 10. Декрети
  - 11. Правозахисник
- D. Джерела права
  - 1. Текстові джерела
  - 2. Застосування Конституційною Радою
    - i. Конституція, Декларація 1789 року та Преамбула 1946 року
    - ii. Основоположні принципи, визнані законами Республіки
    - iii. Предмет регулювання, принципи та норми конституційного статусу
    - iv. Положення угод та міжнародних договорів
- E. Критерії перегляду (явна помилка, пропорційність, можливі наслідки)
- F. Рішення
- G. Оцінка

Розділ 4. Основоположні засади Республіки

- A. Національний суверенітет та демократія
- B. Публічна свобода та права людини
  - 1. Людська гідність
  - 2. Особиста свобода (арешт та затримання, свобода пересування, право на повагу до приватного життя)
  - 3. Свобода висловлювання, свобода преси та медіа, свобода навчання
  - 4. Свобода зібрань та об'єднань
  - 5. Економічна свобода (захист власності, свобода підприємницької діяльності)
- C. Рівність
  - 1. Загальні принципи
  - 2. Походження, раса, релігія
  - 3. Гендерна рівність
  - 4. Зайнятість на державних посадах
  - 5. Рівність через закон (позитивна дискримінація)
- D. Секуляризм
- E. Неподільність
- F. Соціальна солідарність

Розділ 5. Міжнародне та Європейське право

- A. Міжнародне право
- B. Європейське право з прав людини
- C. Право Європейського Співтовариства

Додаток А. Конституція з 4 жовтня 1958 року (витяги)

Додаток В. Декларація прав людини і громадянина 1789 року

Додаток С. Преамбула Конституції 1946 року

Додаток D. Хартія за довілля 2004 року

Додаток Е. Французькі режими та конституції від 1791 року

Додаток F. Доповнення до Конституції 1958 року

Додаток G. Президенти та прем'єр-міністри П'ятої республіки

Додаток H. Бібліографія робіт англійською

Додаток I. Бібліографія робіт французькою

Показчик

КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО (Великої Британії)
Тринадцяте видання

A. В. Бредлі (A. W. Bradley) MA LLM, LL.D (Hon)
Заслужений професор конституційного права у відставці, Единбурзький університет, адвокат спілки Inner Temple

К. Д. Евінг (K. D. Ewing) LLB Ph.D.
Професор публічного права, Королівський коледж Лондона

Видавництво Pearson Longman, 2003 р.

ПОВНИЙ ЗМІСТ

Вступ

Перелік актів законодавства

Перелік судових рішень

Скорочення

Частина I. Загальні принципи конституційного права

1. Визначення та обсяг конституційного права
2. Джерела та природа конституції
  - a. Джерела конституційного права
  - b. Неюрідичні норми конституції
  - c. Інші джерела конституції
  - d. Конституційна влада у Британії
3. Структура Великої Британії
  - a. Історична структура
  - b. Перехід влади
4. Верховенство Парламенту
  - a. Зміцнення законодавчих повноважень Парламенту
  - b. Значення законодавчого верховенства
  - c. Правонаступність як природа верховенства Парламенту
  - d. Угода про об'єднання між Англією та Шотландією
  - e. Висновки
5. Взаємовідносини між законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади
6. Верховенство права
  - a. Історичний розвиток
  - b. Верховенство права та його нинішнє розуміння
7. Відповідальна та підзвітна влада
8. Велика Британія та Європейський Союз
  - a. Інститути Європейського Співтовариства
  - b. Право Європейського Співтовариства
  - c. Право Європейського співтовариства та британське конституційне право
  - d. Реакція судів
  - e. Висновки

Частина II – Інститути влади

9. Склад та засідання Парламенту
  - a. Виборча система
  - b. Розподіл виборчих округів
  - c. Політичні партії
  - d. Проведення виборів
  - e. Нагляд за виборами
  - f. Виборча система та її реформування
  - g. Членство у Палаті Общин
  - h. Палата Лордів
  - i. Реформування членства у Палаті Лордів
  - j. Засідання Парламенту
10. Функції Парламенту
  - a. Законодавство
  - b. Конфлікт між двома палатами
  - c. Бюджетний процес

- d. Контроль за адміністрацією
  - e. Сторожовий пес конституції
11. Привілеї Парламенту
- a. Палата Общин
  - b. Фінансові інтереси членів Парламенту
  - c. Палата лордів
12. Корона та королівська прерогатива
- a. Суверен
  - b. Персональна прерогатива Суверена
  - c. Королева у Раді
  - d. Королівська прерогатива
  - e. Королівська прерогатива та суди
13. Кабінет, урядові департаменти та державна служба
- a. Прем'єр-міністр
  - b. Кабінет
  - c. Міністри та департаменти
  - d. Державна служба: організація та відповідальність
  - e. Державна служба: етика та стандарти
  - f. Відкритий уряд та свобода інформації
14. Публічні органи та регуляторні агентства
- a. Походження та завдання
  - b. Класифікація, статус та склад публічних органів
  - c. Державні комунальні послуги: загальний огляд
  - d. Контроль за наданням комунальних послуг та відповідальність регуляторів надання комунальних послуг
  - e. Дорадчі органи
15. Закордонні справи та Співдружність
- a. Прерогатива закордонних справ, міжнародне право та суди
  - b. Договори
  - c. Об'єднане Королівство та Співдружність
16. Збройні сили
- a. Конституційна структура
  - b. Воєнне право та права людини
  - c. Збройні сили та звичайне право
17. Казначейство, державні видатки та економіка
- a. Казначейство
  - b. Банк Англії
  - c. Публічні фінанси
  - d. Контроль за державними видатками та відповідальність за державні видатки
  - e. Управління економікою
18. Суди та система судочинства
- a. Суди
  - b. Судівництво та призначення на суддівські посади
  - c. Незалежність судочинства
  - d. Зневага до суду та гарантії щодо здійснення судочинства
  - e. Виконавча влада та система судочинства
  - f. Переслідування правопорушників та помилки судочинства

Частина III – Громадянин та держава

19. Природа та захист прав людини
- a. Британський підхід
  - b. Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод
  - c. Акт про права людини 1998 р.
  - d. Висновки
20. Громадянство, імміграція та екстрадиція
- a. Громадянство
  - b. Імміграція та депортація
  - c. Екстрадиція
21. Поліція та особиста свобода
- a. Організація поліції
  - b. Особиста свобода та повноваження поліції
  - c. Повноваження поліції щодо затримання та допиту підозрюваних
  - d. Повноваження поліції щодо доступу до приміщень, обшуку та накладення арешту

- e. Відшкодування у випадку перевищення поліцією своїх повноважень
  - f. Відповідальність поліції та контроль за діяльністю поліції
22. Захист права на повагу до приватного життя
- a. Підстави для захисту
  - b. Право на повагу до приватного життя та Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод
  - c. Стеження: отримання інформації
  - d. Прослуховування розмов
  - e. Зберігання та використання інформації
  - f. Право на повагу до приватного життя та преса
  - g. Право на повагу до приватного життя та Акт про права людини
23. Свобода вираження поглядів
- a. Природа юридичного захисту
  - b. Цензура та попередні обмеження
  - c. Регулювання діяльності телебачення та радіо
  - d. Злочини проти держави та публічного порядку
  - e. Непристойні публікації
  - f. Дифамація
  - g. Порушення довіри
24. Свобода об'єднань та зібрань
- a. Свобода об'єднань
  - b. Право на публічні зібрання
  - c. Публічні процесії чи зібрання
  - d. Свобода зібрань та право приватної власності
  - e. Злочини проти публічного порядку
  - f. Запобіжні повноваження поліції та судів
  - g. Свобода зібрань та Акт про права людини 1998 р.
25. Державна безпека та державна таємниця
26. Надзвичайні повноваження та тероризм
- a. Застосування війська для допомоги поліції
  - b. Застосування війська у Північній Ірландії
  - c. Воєнний стан
  - d. Надзвичайні повноваження в умовах миру та війни
  - e. Надзвичайні повноваження та політичне насильство
  - f. Висновки: тероризм та права людини

Частина IV – Адміністративне право

27. Природа та розвиток адміністративного права
28. Делеговане законодавство
- a. Історичний розвиток
  - b. Обґрунтування делегованого законодавства
  - c. Виключні типи делегованого законодавства
  - d. Номенклатура
  - e. Врахування інтересів
  - f. Контроль з боку Парламенту
  - g. Опублікування підзаконних актів
  - h. Оскарження в судах
  - i. Адміністративне нормотворення
29. Адміністративна юстиція
- a. Трибунали
  - b. Консультації з громадськістю
  - c. Слідчі трибунали
  - d. Парламентський Омбудсмен
30. Судовий контроль за діяльністю адміністрації – I
- a. Судовий перегляд щодо змісту
  - b. Судовий перегляд щодо процедури
  - c. Законні очікування
31. Судовий контроль за діяльністю адміністрації – II
32. Відповідальність державних органів та Корони
- a. Відповідальність державних органів та Корони у цивільних конфліктах
  - b. Відповідальність за порушення умов контрактів
  - c. Корона у судовому процесі: привілеї та імунітети

КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО (Великої Британії).

Текст з матеріалами.

Четверте видання.

Девід Поллард
Officier de Palmes Academiques,
Факультету права Лейстерського університету,
Запрошений професор університету Жан Мулін, Леон

Нейл Парпворт
Монфортський університет, Лейстер

Девід Хагес, FRSA, ILTM
Професор житлово-комунального права,
Монфортського університету, Лейстер

Oxford university press, 2007

Передмова

Подяка

Добірка веб-сайтів конституційного змісту

Список законодавчих актів

Список актів делегованого законодавства

Список справ

1. Конституційне та адміністративне право: природа, джерела та історія.
  - 1.1. Природа конституційного та адміністративного права.
  - 1.2. Джерела конституційного та адміністративного права.
  - 1.3. Історія та природа британського конституційного та адміністративного права.
2. Конституційне право і конституційні принципи.
  - 2.1. Верховенство права.
  - 2.2. Розподіл державної влади.
  - 2.3. Суверенність чи верховенство – принцип чи правило?
3. Королівські прерогативи.
  - 3.1. Походження прерогатив та їхня класифікація.
  - 3.2. Недоторканість монарха.
  - 3.3. Особисті прерогативи.
4. Кабінет: Міністри та їх відповідальність.
  - 4.1. Кабінет і Прем'єр-міністр : зміна ролей.
  - 4.2. Занепад Кабінету?
  - 4.3. Взаємовідносини між членами Кабінету.
  - 4.4. Подальший розвиток.
  - 4.5. Розпуск Кабінету, конституційні звичаї.
  - 4.6. Персональна відповідальність міністрів.
  - 4.7. Міністри і державні службовці.
  - 4.8. Випрацювання політики.
  - 4.9. Правовий статус Кабінету.
  - 4.10. Законопроектна діяльність: перетворення політики на право.
  - 4.11. Підрозділ про Кабінет Т.Блера.
  - 4.12. Квазі-законодавча діяльність.
5. Парламент : структура і правовий статус.
  - 5.1. Палата лордів.
  - 5.2. Палата громад.
  - 5.3. Законодавство та звичаї про Парламент.
6. Парламент: процедури і функції.
  - 6.1. Запитання міністрам.
  - 6.2. Засідання Палати громад.
  - 6.3. Делеговане законодавство.

- 6.4. Контроль за державним бюджетом.
- 6.5. Законодавство.
- 6.6. Інші засоби парламентського контролю.
- 6.7. Контроль за міністрами.
- 6.8. Реформа.
- 7. Сполучене Королівство та Європейське Співтовариство та Союз.
- 8. Основи адміністративного права.
- 9. Юридичний контроль.
- 10. Підстави для юридичного контролю.
- 11. Правопорядок.
- 12. Поліція.
- 13. Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод і Акт про права людини 1998 р.
  - 13.1. Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод.
  - 13.2. Інститути.
  - 13.3. Статус Конвенції у Сполученому Королівстві.
  - 13.4. Акт про права людини 1998 р.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО (США): основні концепції та КЛЮЧОВІ ПИТАННЯ

Друге видання

За редакцією Т. Лі Херна
Видавництво Kaplan Publishing, Нью-Йорк, 2009

I. ФЕДЕРАЛЬНІ СУДИ

A. ФЕДЕРАЛЬНА СУДОВА ВЛАДА

1. Джерела федеральної юридичної влади
  2. Сфера федеральної юридичної влади
- Нижчі Федеральні Суди

B. ЮРИСДИКЦІЯ ВЕРХОВНОГО СУДУ

1. Початкова юрисдикція
2. Апеляційна юрисдикція
  - а) Право судового нагляду. Законодавче регулювання другої інстанції
    - (1) Пряме звернення
    - (2) Направлення акта про звинувачення до Верховного суду
  - б) Обмеження юрисдикції федеральних судів
    - (1) У разі виникнення розбіжностей
      - (A) Не консультативні рішення
      - (B) Пояснювальне рішення
    - (2) Показовість судового процесу (mootness)
      - (A) Забезпечення правових дій
      - (B) Можливість тренування
    - (3) Визначеність
      - (A) Можливість заміни судді (до прийняття присяги)
      - (B) Неподання претензії
    - (4) Утримання від голосування
      - (A) Утримання «Pullman»
      - (B) Утримання «Younger»
    - (5) Правоздатність
      - (A) Фактичний збиток
      - (B) Умови пред'явлення регресного позову
      - (B) Особливі проблеми правоздатності
        - 1) правоздатність платників податків
        - 2) правоздатність третьої сторони
    - (6) Політичні питання
    - (7) Адекватний та незалежний стан. Як працює доктрина.
    - (8) 11 поправка
      - (A) Сфера імунітету 11 поправки
      - (B) Винятки при використанні 11 поправки
        - 1) позови проти державних службовців
        - 2) позови проти державних підрозділів
        - 3) позови, подані державним чи федеральним урядами
        - 4) згода держави
  - в) 11 поправка сьогодні

II. РОЗМЕЖУВАННЯ ПОВНОВАЖЕНЬ

A. ПОВНОВАЖЕННЯ КОНГРЕСУ

1. Законодавча влада - в цілому
  - а) Прямо обумовлені повноваження
  - б) Допустимі повноваження
  - в) Положення, що включаються
2. Регулювання торгівлі
  - а) Сучасне бачення
Обмеження
  - б) Регулювання місцевих питань, що стосуються комерційних обмежень
  - в) Раса сегрегація і дискримінація
  - г) Кримінальне законодавство

- д) 10 поправка як обмеження регулювання торгівлі
- Порівняння
- 3.Право встановлення податків
  - а) Конституційні податкові пільги та обмеження
    - (1) Обмеження у вигляді уніфікації
    - (2) Обмеження у вигляді прямого податку
    - (3) Обмеження у вигляді експортного мита
  - б) Використання права встановлення податків як інструменту регулювання
    - (1) Доктрина об'єктивного конституціоналізму
    - (2) Сучасний напрям
- 4.Купівельна спроможність
  - а) Загальний пункт про добробут
  - б) Використання купівельної спроможності для регулювання
  - в) Купівельна спроможність населення і реформа виборчого законодавства
- 5.Військові та оборонні повноваження
  - а) Повноваження конгресу
  - б) Сфера військових повноважень
  - в) Військові суди
    - (1) Огляд цивільних судів
    - (2) Юрисдикція
    - (3) habeas corpus (вимога арешту)
- 6.Слідча влада
  - а) Сфера діяльності слідчих органів
  - б) Органи слідчої влади
  - в) Способи захисту свідка, який відмовляється відповідати на запитання перед комітетом конгресу
- 7.Право приватної власності
- 8.Право примусового відчуження приватної власності
- 9. Адміралтейство і військово-морські сили
- 10. Право оголошення банкрутства
- 11.Право на заснування поштових офісів і доріг
- 12. Право на видачу патентів і захист авторського права
- 13 Привілеї конгресу
  - а) Заборона арешту (недоторканність)
  - б) Пункт про виступи та участь у дебатах

Б. ВИКОНАВЧА ВЛАДА

- 1.У якості глави виконавчої влади
  - а) Право призначення посадових осіб
  - б) Право зміщення посадовців
  - в) Зобов'язання вимагати звіт
  - г) Право вето
    - (1) Подолання вето
    - (2) Заборона делегування повноважень
  - д) Право помилування
  - е) Привілеї виконавчої влади
- 2. У якості головнокомандуючого
  - а) Військами
  - б) незаселеними території
- 3.Міжнародні відносини
  - а) Право укладати договори
    - (1) Договори, які самостійно виконуються
    - (2) Договори, які не виконуються самостійно
    - (3) Відмінності.
  - Ратифікація конгресу необов'язкова

В. МІЖГАЛУЗЕВІ ПЕРЕВІРКИ ЗА ЗДІЙСНЕННЯМ ФЕДЕРАЛЬНОЇ ВЛАДИ

- 1.Обмеження конгресу щодо виконавчої влади
  - а) імунітет
  - б) законодавче вето
  - в) право на розслідування
  - г) делегування повноважень
  - д) асигнування
- 2.Право президентського вето або утримання в рамках статуту

3. Судові обмеження накладаються на Президента і Конгрес

III. ВІДНОШЕННЯ ДЕРЖАВИ І ШТАТІВ У ФЕДЕРАЛЬНІЙ СИСТЕМІ

A. ПРИРОДА І СФЕРА ПОВНОВАЖЕНЬ

1. Загальна характеристика

- а) Виняткові права федерацій
- б) Виняткові державні права
- в) Конкуренція між федеральними та державними правами
- г) Відсутність єдиної державної поліції
  - (1) пункт про загальний добробут
  - (2) необхідні та належні пункти

B. МІЖУРЯДОВІ ІМУНІТЕТИ

1. Імунітет федерального уряду

- а) Загальна характеристика
- б) Оподаткування федеральних урядів державою
  - (1) Податок на незалежних підрядників
  - (2) Державний податок з продажів
  - (3) Державний податок на власність
  - (4) Державний податок на прибуток
- в) Контроль федеральних урядів державою
Державний контроль федеральних земель

2. Імунітети державного уряду

- а) Імунітет від подачі позовів
  - (1) позови федеральних урядів
  - (2) позови міст (держав) – побратимів
  - (3) позови приватних громадян
- б) Імунітет від федерального контролю
- в) Імунітет від федерального оподаткування

B. ПОВНОВАЖЕННЯ, ЯКІ ЗБЕРІГАЮТЬСЯ ЗА ШТАТОМ

1. Джерела влади

- а) Конституційні обмеження

2. Державне регулювання торгівлі між штатами

- а) Основний аналіз
  - (1) Дискримінація
  - (2) Природа регульованих відносин
  - (3) Аналіз балансу інтересів
- б) Фактори, що визначають конституціоналізм державного регулювання
  - (1) Повноваження поліції
  - (2) Податок не може перевищувати прибуток штату
  - (3) Заходи у сфері охорони здоров'я

Г. ПРАВА ШТАТІВ ЩОДО ОПОДАТКУВАННЯ

1. Загальні принципи

- а) Вимога «Nexus»
- б) Розподіл
- в) Пункт про привілеї та імунітети
- г) Відношення до наданих послуг.

2. Різні види державних податків

- а) Податок на власність відповідно вартості
- б) Податки на продаж і використання
- в) Податок на ведення бізнесу
- г) Податок на чистий прибуток
- д) Фіксований податок на комівояжерів
- е) Ліцензійний податок на дрібних оптовиків

Д. ПРАВО ДЕРЖАВИ НА ПОДОЛАННЯ ПОВНОВАЖЕНЬ ШТАТІВ (повноваження держави більші за повноваження штату)

1. Пункт щодо супрематії

- а) Схожість державного та федерального статутів (законів)

б) Припускається більша захищеність держави

IV. ЗАХИСТ ІНДИВІДУАЛЬНИХ ПРАВ

A. ВИМОГА ВТРУЧАННЯ ДЕРЖАВИ

1. 13 поправка
2. 14 поправка
3. 15 поправка

Б. ЗАСТОСУВАННЯ ВИМОГИ ВТРУЧАННЯ ДЕРЖАВИ

1. Виключення цивільної функції
  - а) Міста, що належать компаніям
  - б) Вибори
2. Неясність (заплутаність) виключення
  - а) Значне залучення держави
  - б) Незначне залучення держави

V. «ДОТРИМАННЯ НАЛЕЖНОЇ ПРОЦЕДУРИ»

A. БІЛЛЬ ПРО ПРАВА

Б. СФЕРА ЗАСТОСУВАННЯ «ДОТРИМАННЯ НАЛЕЖНОЇ ПРОЦЕДУРИ»

1. Особа
2. Корпорація
3. Іноземці

В. ПОРЯДОК «ДОТРИМАННЯ НАЛЕЖНОЇ ПРОЦЕДУРИ»

1. Обмеження свобод
  - а) Свобода від фізичного обмеження
  - б) Купівля алкоголю
  - в) Тілесні покарання
  - г) Госпіталізація в психіатричну лікарню
  - д) Моральна шкода
  - е) Право постати перед судом
  - ж) Ув'язнення до в'язниць «супермакс» (для особливо небезпечних злочинців)
2. Майнові інтереси
  - а) Громадська освіта
  - б) Довгострокова соціальна допомога
  - в) Збереження водійських прав
  - г) Зайнятість у державному секторі
  - д) Досудове накладення арешту
  - е) Незастосування як прецедент
  - ж) Конфіскація майна
  - з) Ліцензування бізнесу
3. Види судочинства
4. Незаперечні презумпції
  - а) Цивільний процес
  - б) Кримінальні судові розгляди

Г. СКЛАДОВІ «ДОТРИМАННЯ НАЛЕЖНОЇ ПРОЦЕДУРИ»

1. Економічне регулювання
2. Основні права
  - а) Контрацептиви
  - б) Аборти
    - (1) Вимога добровільної згоди
    - (2) Державне фінансування
    - (3) Аборти на пізніх строках
  - в) Родинні відносини
  - г) Рівність статей
  - д) Приватна освіта
  - е) Шлюб
  - ж) Непристойна поведінка
  - з) Право на смерть

3. Право на свободу пересування. Свобода виїзду за кордон
4. Право голосу
5. Пункт щодо неприпустимості безоплатної конфіскації
  - а) Незаконна конфіскація
  - б) Обмеження землекористування
  - в) Тимчасові обмеження
  - г) Громадське користування

VI. РІВНИЙ ЗАХИСТ ПРАВ

A. КОНСТИТУЦІЙНА НОРМА

1. Джерела
2. Співвідношення «дотримання належної процедури» і рівного захисту прав.
  - а) Підґрунтя «дотримання належної процедури»
  - б) Рівний захист прав

Б. ТРИ СТАНДАРТИ РОЗГЛЯДУ

1. Суворий контроль
2. Проміжний контроль
3. Раціональне обґрунтування контролю

В. КЛАСИФІКАЦІЯ ВИДІВ ДИСКРИМІНАЦІЇ

1. Міжнародна дискримінація
  - а) Дискримінація за зовнішнім виглядом
  - б) Виявлення дискримінації
  - г) Мотивація дискримінації

Г. КЛАСИФІКАЦІЯ ДИСКРИМІНОВАНИХ

1. Расова і національна приналежність
  - а) За расовою або етнічною ознакою
  - б) Шкільний поділ
    - (1) Басінг
    - (2) Розподіл учнів по школах
  - в) Позитивні дії
  - г) расова відбіркова географія
2. Статус іноземця
  - а) Протиправні дії
  - а) Смерть в результаті протиправних дій
  - б) Відшкодування працівникам
  - в) Соціальні виплати
  - г) Успадкування при відсутності заповіту
4. Стать
  - а) Дискримінація жінок
  - б) Дискримінація чоловіків
  - в) Легка дискримінація за статевою ознакою
5. Вік
6. Бідність
7. Затримання розумового розвитку

VII. ПУНКТИ ПРО ПРИВІЛЕЇ ТА ІМУНІТЕТИ

A. ПРИВІЛЕЇ ТА ІМУНІТЕТИ, ГАРАНТОВАНІ 14 ПОПРАВКОЮ

1. Конституційна норма
2. Сфера
3. Нове переродження?

Б. ПРАВА ТА ІМУНІТЕТИ, ГАРАНТОВАНІ СТАТТЕЮ 4 РОЗДІЛОМ 2

1. Конституційна норма
2. Сфера
  - а) Неправомірна дискримінація
  - б) Допустима дискримінація

VIII. ЗАКОНИ ЗІ ЗВОРотною СИЛОЮ

А. ПУНКТ ПРО УКЛАДАННЯ ДОГОВОРІВ

1. Конституційна норма
2. Державні закони зі зворотною силою
3. Обмеження поліцейських повноважень
4. Сучасне застосування

Б. ЗАКОНИ EX POST FACTO

1. Конституційна норма
2. Ефект зворотної дії

В. ЗАКОНИ ЩОДО ПОЗБАВЛЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ ІЗ КОНФІСКАЦІЄЮ МАЙНА

1. Конституційна норма
2. Визначення
3. Застосування

ІХ. СВОБОДИ, ГАРАНТОВАНІ 1 Поправкою**А. ПУНКТ ПРО ВСТАНОВЛЕННЯ**

1. Конституційна норма
2. Загальні норми
3. Допомога учням парафіяльних шкіл
  - а) Підручники
  - б) Стандартизовані тести
  - в) Обов'язкові муніципальні служби
  - г) Послуги з охорони здоров'я
  - в) Медикаментозне та терапевтичне обслуговування
  - г) Сурдоперекладачі
  - д) Ваучери
4. Пряма допомога учням шкіл та релігійним організаціям
  - а) Лікарні
  - б) Коледжі
  - в) Початкова і середня школи
5. Податкові наслідки
  - а) Звільнення від податку на власність
  - б) Зменшення розміру податку
  - в) Звільнення від податку
6. Релігійна діяльність у державних школах
7. Непередбачені витрати держави на підтримку церкви
8. Релігійні обряди
  - а) Вступні молитви
  - б) Релігійні свята
  - в) монументи десяти заповідям

Б. ПУНКТ ПРО СВОБОДУ ВІРОСПОВІДАННЯ

1. Вірування
2. Діяльність
  - а) Нейтральні, універсальні норми
    - (1) Полігамія
    - (2) Дитяча праця
    - (3) Відмова від виплати ветеранської допомоги особам, які відмовилися від військової служби з релігійних переконань
    - (4) Закони, які забороняють роботу по неділям
    - (5) Податки
    - (6) Носіння релігійного одягу
    - (7) Стипендії на навчання
  - б) Релігійна дискримінація
  - в) Інші підстави для застосування права на вільне віросповідання
    - (1) Релігія і виховання
    - (2) Системи індивідуального розгляду
    - (3) Релігійні проповіді
    - (4) Статути
3. Статус пункту про свободу віросповідання

В. СВОБОДА ВИРАЖЕННЯ

1. Конституційна норма
2. Застосування в законодавстві штатів
3. Різниця між контролем змісту висловлювання і контролем місця, часу і манерою висловлювання
  - а) Символічна мова
    - (1) Приклад
    - (2) Порівняння
  - б) Явна і безпосередня загроза
  - в) Лайка
    - (1) Доктрина «широкого тлумачення» і «невизначеності»
    - (2) Злочини через ненависть
  - г) Наклеп
    - (1) Наклеп на державних службовців
    - (2) Наклеп на приватних осіб
    - (3) Порушення приватної власності
    - (4) Особиста думка
  - д) Непристойна поведінка
    - (1) Пособництво
    - (2) Методи контролю у відповідних сферах
      - (А) Зонування
      - (Б) 21 поправка
  - е) Дитяча порнографія
    - (1) Продаж і розповсюдження
    - (2) Приватні володіння
    - (3) Віртуальна дитяча порнографія
    - (4) Пособництво і домагання
  - ж) Комерційна свобода слова
    - (1) Сучасний аналіз
    - (2) Приклади
    - (3) Реклама шкідливих і незаконних продуктів
  - з) Обмеження фінансування
  - і) Обмеження на обговорення абортів
4. Контроль часу, місця і змісту висловлення
  - а) Публічні обговорення
  - б) Не публічні обговорення
  - в) Приватна власність
    - (1) Використання гучномовців
    - (2) Підбурювання
    - (3) Небажана пошта
  - г) Вимога включити всіх політичних кандидатів у дебати
  - д) Ліцензування
    - (1) Статут «вимагає належного оформлення»
    - (2) Статут, дійсний на перший погляд
  - е) Заборони
5. Спеціальні процесуальні норми / лобова атака
  - а) Попередні обмеження
    - (1) Презумпція
    - (2) Форми попереднього обмеження
  - б) Особливі випадки, в яких дозволено попередній висновок
    - (1) Національна безпека
    - (2) Непристойна поведінка
    - (3) Цензура фільмів
  - в) Доктрина «широкого тлумачення»
  - г) Доктрина невизначеності
6. Студенти
7. Свобода асоціацій
  - а) Обмеження на перебування на публічній посаді
    - (1) Взагалі
    - (2) Сучасний аналіз
    - (3) Приклади
  - б) Вірність клятві
8. Свобода преси
  - а) Право присутності в суді

- б) Порядок припинення дебатів
  - в) Привілеї репортерів
  - г) Контроль радіомовлення
  - д) Кабельне телебачення
  - е) Публікація інформації, отриманої незаконним шляхом
  - ж) Попередні обмеження
9. Припинення членства

СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД

ЦЕНЗ ОСІЛОСТІ

ЗАКЛЮЧНІ ПИТАННЯ

ПЕРЕЛІК ТЕМ З ПРАКТИЧНИМИ РЕКОМЕНДАЦІЯМИ

ВІДПОВІДІ З ПОЯСНЕННЯМИ

БЛОК-СХЕМИ

СУЧАСНА КОНСТИТУЦІЙНА ТЕОРІЯ ПІДРУЧНИК

Джон Гарвей

Професор права, Юридичний коледж Університету Кентуккі

та

Т. Олександр Алейнікоф

Професор права, Юридичний коледж Університету Мічигану

WEST PUBLISHING CO.

ST. PAUL, MINN., 1989

Основний зміст

Передмова

Подяки

Глава 1. Після *Марбарі v. Медісон*: нетекстуальне обґрунтування судового розгляду

Біль про права

Розбудовна роль суддівського розгляду.

Утвердження та загальне обґрунтування судового розгляду

Нонінтерпретаційний розгляд справ щодо прав людини: функціональне обґрунтування

Бібліографія

Глава 2. Методи конституційної інтерпретації

А. Інтерпретивізм / Нонінтерпретивізм

Чи є в нас неписана конституція?

Нейтральні принципи та деякі проблеми щодо першої поправки до Конституції США

В. Значення тексту

Прості справи

Право як літературний текст

С. Дійсні наміри

Невірно зрозумілий пошук дійсного розуміння (значення) тексту

Вірність дійсним намірам в конституційному рішенні: три цілі та відповіді

Д. Нейтральні принципи

Щодо нейтральних принципів конституційного права

Слідуючи закладеним правилам: критика інтерпретивізму та нейтральних принципів

Е. Противаги

Конституційне право в епоху противаг

Бібліографія

Глава 3. Федералізм

А. Державна влада: регулювання урядових структур

Політичні гарантії федералізму: роль штатів в побудові та виборах національного уряду

Межі державної влади щодо штатів: необ'язковість судового розгляду

Політика, гроші та державний суверенітет: роль суду

«Друга смерть» федералізму

Від суверенітету до процесу: юриспруденція федералізму після Гарсія

Бібліографія

В. Державна влада: регулювання торгівлі

Торгівля між штатами та державна влада

Фарбер, державне регулювання та потенційні комерційні умови

Верховний Суд та державний протекціонізм: наповнення сенсом потенційної комерційної умови

Бібліографія

Глава 4. Поділ влади

А. Загальнотеоретичні підходи

Розподіл влад після Буша

Місце агентств в управлінні державою: поділ влад та четверта гілка влади

Бібліографія

В. Виконавча влада

Справа щодо конфіскації сталі: судові перепони без «соломинки»

Бібліографія

C. Контроль Конгресу та президентський контроль за адміністративними органами

Теорія у тяжкому випробуванні: усунена влада

Рішення про законодавче вето: закон від будь-якого іншого імені?

Законодавчий формалізм, адміністративний раціоналізм

Законодавче вето, конституція та суди

Бібліографія

D. Адміністративні привілеї та імунітети

Картер і політичні аспекти судової влади: окремі зауваження щодо рішення стосовно президентського імунітету (недоторканості)

Юридична гегемонія та законодавча автономія: справа Ніксона та процедура імпичменту

Бібліографія

Глава 5. Власність

A. Видатна доменна пропозиція

Грошові надходження та поліцейська влада

Власність, вигода та справедливість: коментарі щодо етичних засад закону про справедливу компенсацію.

Чому питання грошових надходжень все ще вважаються «вбивством»?

Економіка та публічна користь.

Бібліографія

B. Власність та належний (справедливий) процес

Майно та належний (справедливий) процес

Нова поява відмінності за правом монополії в конституційному праві: вартість опротестування занадто велика

Три фактори пошуку теорії цінності

Бібліографія

Глава 6. Рівність і Раса

Управління через судову систему

Сучасний рівний захист: концептуалізація та аналіз

У захист антидискримінаційного принципу

Групи та положення про рівний захист

Ідентифікаційні картки, «Его» та рівний захист: розплата за несвідомий расизм

Полегшення представництва меншин

По той бік продукції (послуг) Carolene

Бібліографія

Глава 7. Рівність і Гендер

Расизм та сексизм

Громадянські «чесноти» та жіночий «голос» в конституційних рішеннях

Полегшення представництва меншин

Криза рівності: окремі рефлексії культури, судової практики та фемінізму

Відмінність та домінування: питання дискримінації за ознакою статі

Бібліографія

Глава 8. Позитивні дії

Судова перевірка «м'яких» расових преференцій при вступі до правових коледжів (шкіл)

Справа DeFunis та конституціоналізація преференційного ставлення до расових меншин

За якого бачення конституції закон має бути «сліпим» до кольору шкіри?

Позитивні дії: справедливі «шейкери» та соціальні інженери

Переконання та недовіра: коментар до дебатів щодо позитивних дій

Гріхи дискримінації: справи щодо позитивних дій останнього періоду

Бібліографія

Глава 9. Свобода

A. Належний (справедливий) економічний процес

Явні преференції та Конституція

Економічний належний процес

Економічний належний процес та Верховний Суд: «ексгумація» та «повторний похорон»

B. Особисті справи

«Коріння» та «гілки» справи Roe v. Wade

Захист права на аборт

Відплата кричущого хижака: коментар справи Roe v. Wade
Справа Roe v. Wade: дослідження з точки зору чоловічої ідеології
Бібліографія

Додаток 7. Переклад змістів підручників з кримінального права та процесу

Історія порівняльного кримінального процесу, розгляд кейсів Ранета Лоусон Марк

Видавництво Вільям С Хен та компанія
2008

Передмова: Порівняльний кримінальний процес: методи аналізу розходяться

Підходи до правосуддя та правди

А. Чому має бути книга про порівняльний кримінальний процес?

В. Педагогічний підхід

Примітки автора та подяка

Розділ 1: Загальні принципи двох систем кримінальної юстиції

А. Змагальна система правосуддя

1. Походження позовного підходу

а. Суд Сократа

б. Лицарі, красні дівиці, чаклуни та компургатори, орділії та очищувальні присяги

с. Суд Кларендону та Велика хартія вольностей

2. Оцінки та характеристики системи кримінальної юстиції, присвяченої справедливості та справедливим результатам

В. Система інквізиції

1. Джерела інквізиційного підходу

а. Папська інквізиція

б. Суд над Галілео

с. Іспанська інквізиція

2. Оцінки та характеристики системи кримінальної юстиції, заснованої на принципі матеріальної істини

С. Протистояння підходів до розвитку кримінального процесу, заснованих з одного боку на кодифікованому акті, а з іншого на судовій практиці

Розгляд кейсу: Система кримінальної юстиції у перехідному періоді Італії

Розгляд кейсу: Конвергенція історії, традиції та оцінок у центральному кримінальному суді Іраку

Розділ 2: Особистий огляд та захист права на приватність

А. Вимоги до ордера

1. США

2. Франція

3. Німеччина

В. Спеціалізований особистий огляд

1. США

2. Франція

3. Німеччина

Розгляд кейсу: Право особистості та захист приватності в Німеччині

Розгляд кейсу: Особистий огляд в Англії в епоху терору

Розділ 3: Накладення арешту

А. Затримання та арешт

1. Встановлення особи

а. США

б. Франція

с. Німеччина

д. Іспанія

2. Кримінальне слідство

- a. США
  - b. Франція
  - c. Англія
3. Опізнання
- a. США
  - b. Франція
  - c. Німеччина
  - d. Іспанія

В. Арешти

1. Стандарти проведення арешту
  - a. США
  - b. Франція
  - c. Німеччина
2. Досудове звільнення
  - a. США
  - b. Франція
  - c. Німеччина
  - d. Іспанія

Розгляд кейсу: Запровадження політики затримання та арешту в Аргентині на по слідах «зниклого»

Розділ 4: Учасники обвинувального та слідчого процесу

А. Роль прокурора

- a. США
- b. Франція
- c. Німеччина
- d. Іспанія

В. Суддя-слідчий

- a. США
- b. Франція
- c. Іспанія

С. Жертви

- a. США
- b. Франція
- c. Німеччина

Д. Захисник

- a. США
- b. Франція
- c. Іспанія

Розгляд кейсу: Переслідування адвокатів у Китаї

Розгляд кейсу: Роль приватного прокурора в Іспанії

Розділ 5: Допит та захист від змушеної самообмови

1. Допит та право мовчати
  - a. США
  - b. Франція
  - c. Німеччина
2. Примусове зізнання
  - a. США
  - b. Франція
  - c. Німеччина

Розгляд кейсу: Наслідки зберігання мовчання в Англії

Розгляд кейсу: Допит підозрюваних у скоєнні злочинів Японії

Розділ 6: Недопущення доказів

1. США
2. Німеччина
3. Іспанія

4. Японія

Розгляд кейсу: Порівняльне дослідження використання у країнах Європейського Союзу доказів, добутих незаконним шляхом

Розділ 7: Судові процеси

A. Роль судді

1. США
2. Франція

B. Суд присяжних

1. США
2. Франція
3. Росія

C. Подання доказів

1. США
2. Франція
3. Німеччина

D. Презумція невинуватості

1. США
2. Франція
3. Іспанія

E. Зізнання та інші процеси спрощеного судового розгляду

1. США
2. Франція
3. Німеччина

Розгляд кейсу: Презумція невинуватості в Норвегії

Розгляд кейсу: Росія та право на суд присяжних

Розділ 8: Звернення прокурора та ризик повторного покарання

1. США
2. Росія
3. Франція
4. Німеччина

Розгляд кейсу: Звернення прокурора в Англії та Акт про уникнення повторного покарання – 2003

Розділ 9: У напрямку до єдиного кримінально-процесуального кодексу

A. Європейський кримінально-процесуальний кодекс – чи це можливо?

B. Ордер на арешт в Європі

Вказівник

Кримінальне право ЄС

Вальсаміс Міцілегас

Оксфорд і Портланд, Орегон 2009

Зміст

Передмова

Подяка

Кейси

Вступ

1. Історія, принципи та інституції

I. Вступ

II. Передумова – Європейське Співтовариство та кримінальне право до Маастрихтського договору

III. Третя опора (стовп) – Інституційні рамки

IV. Третя опора (стовп) та конституційні принципи Європейського Співтовариства: внесок суду

V. Політика Третьої опори (стовпа): амбіції стосовно безпеки країн-членів проти інституційних стримувань та обмежень

VI. Майбутнє в світлі Лісабонського договору

VII. Висновок

2. Гармонізація та правочинність

I. Вступ

II. Право Європейського Співтовариства та кримінальне право

III. Кримінальне право у Третій опорі (стовпі)

IV. Внутрішні рівничі культури та гармонізація кримінального права

V. Гармонізація з метою взаємного визнання

VI. Майбутнє в світлі Лісабонського договору

VII. Висновок: гармонізація кримінального права як засіб до якої цілі?

3. Взаємне визнання: обвинувачення, судочинство та відповідальність у ділянці свободи, безпеки та правосуддя

I. Вступ

II. Принципи взаємного визнання у кримінальному праві ЄС

III. Інструменти взаємного визнання у кримінальних справах та конституційних застереженнях

IV. Розв'язання конституційних застережень у законодавстві

V. Конституційні застереження в суді

VI. Обвинувачення та судочинство у ділянці свободи, безпеки та правосуддя

VII. Майбутнє в світлі Лісабонського договору

VIII. Висновок: суверенітет, територіальність та права у ділянці свободи, безпеки та правосуддя

4. Установи, офіси та агенства

I. Вступ

II. Європол

III. Євроюст

IV. Європейська комісія із протидії шахрайству

V. Інші установи: протидія тероризму, неформальність та взаємодія між опорами (стовпами)

VI. Міжвідомче співробітництво

VII. Установи, контрольовані іншими органами та агенствами

VIII. Майбутнє в світлі Лісабонського договору

IX. Висновок: поширення примусу в ЄС?

5. Бази даних: переналаштування відносин між безпекою та приватністю

- I. Вступ
- II. Бази даних ЄС
- III. Обмін даними між національними органами
- IV. Збір даних та приватний сектор
- V. Приватність та захист даних світлі Лісабонського договору
- VI. Висновок: яке майбутнє приватності в ері безпеки?

6. Зовнішній вимір

- I. Вступ
- II. Розширення
- III. Європейський Союз та його сусіди
- IV. Міжнародні договори
- V. Європейський Союз та міжнародні організації
- VI. Майбутнє в світлі Лісабонського договору
- VII. Висновок: пошук послідовності у зовнішніх діях ЄС

Висновок: Чи є кримінальне право особливим у правопорядку ЄС?

Бібліографія

Вказівник

Справедливі судові процеси

Європейська кримінально-процесуальна традиція та Європейський суд з прав людини

Сара Джей Саммерс

Оксфорд та Портланд, Орегон 2007

Кейси
Вступ

Частина перша

1. Невмируща спадщина «інквізиційних» та «обвинувальних» процесуальних форм в дискусіях щодо порівняльного кримінального процесу
  - A. Невмируща спадщина інквізиційного/ обвинувального розподілу
  - B. Зв'язок з юридичним націоналізмом
  - C. Розвиток нового підходу для аналізу європейського кримінально-процесуального права
2. Джерела європейської кримінально-процесуальної традиції
  - A. Важливість подій дев'ятнадцятого сторіччя
  - B. Розвиток «обвинувальної трійці»
  - C. Безсторонність у судовому процесі
    - (i) Розподіл функцій «суду» та «обвинувачення» у Франції та Німеччині
    - (ii) Невтручання чи активність: роль англійського судді у вивченні доказів
    - (iii) Інституційна безсторонність
  - D. Вимога публічного розгляду справи
  - E. Невідкладні та усні провадження
    - (i) Невідкладне та усне дослідження доказів у суді
    - (ii) Розгляд у суді доказів, зібраних до судового процесу та підтверджених письмово
    - (iii) Невідкладні та усні провадження як основа обвинувальної системи
  - F. Висновки
3. Право на захист: уроки з дев'ятнадцятого сторіччя
  - A. Інституційна природа «прав обвинувачуваного»
  - B. Право на захист у суді
    - (i) Присутність обвинувачуваного
    - (ii) Права обвинувачуваного брати участь у процесі
    - (iii) Допомога захисника
  - C. Роль захисту у досудовій стадії
    - (i) Досудова стадія як слідча
    - (ii) «Вирішальна» істинність слідства
  - D. Висновки

Частина друга

4. Визначення справедливості у статті 6(1) Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод
  - A. Вступ
  - B. Ідентифікація «обвинувальної трійці» Варга
  - C. Роль доктрини «рівності сил процесуальних можливостей»
  - D. Співвідношення між змагальністю та рівністю процесуальних можливостей
  - E. Судове тлумачення змагальності у кримінальних провадженнях
    - (i) Право бути присутнім у суді
    - (ii) Обізнаність із позицією іншої сторони
    - (iii) Можливість коментувати позицію іншої сторони
  - F. Стосунки між захистом та обвинуваченням
  - G. Справедливість та прийняті процесуальні форми
5. Структура судового процесу відповідно до статті 6 Європейського суду з прав людини
  - A. Вступ
  - B. Право захисту відхиляти свідчення свідків

- C. Свідчення свідків у Європі: огляд
  - D. Регулювання свідчень свідків: стаття 6(3)(д)
    - (i) Що є адекватною та достатньою підставою для відхилення доказів?
    - (ii) Коли свідки мають бути допитані?
  - E. Важливість судового процесу як форуму для зіставлення свідчень свідків
  - F. Узгодження результатів допитів свідків на стадії розслідування з «обвинувальною трійцею»
    - (i) Присутність адвоката під час досудового допиту свідків
    - (ii) Присутність неупередженого спостерігача під час допиту свідків
    - (iii) Невідкладність
  - G. Захист від самообмови
    - (i) Недопустимий примус
    - (ii) Побічний «прийнятний» примус
    - (iii) Взаємозв'язок між примусом та допомогою адвоката
    - (iv) Захист від самообмови як заміна відмові наполягати на змагальності на стадії розслідування
  - H. Корінь проблеми: Визначення «судового процесу»
    - (i) Прогалина стадії розслідування
    - (ii) Роз'яснення прогалини стадії розслідування
    - (iii) Вирішення проблеми дефіциту справедливості: усвідомлення європейської процесуальної традиції.
6. Переоцінка справедливості у європейському кримінальному праві: Процесуальна справедливість, особисті права та інституційні форми
- A. Процесуальна справедливість як особисте право
  - B. Процесуальні права та інституційні форми
  - C. Стаття 6 Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод та європейська кримінально-процесуальна традиція
  - D. У напрямку до інституційного розуміння справедливості у кримінальних провадженнях

Вказівник

Принципи кримінального права
Німеччини
Майкл Боландер
Оксфорд і Портланд, Орегон 2009

Зміст

Передмова

Список скорочень

1. Вступ

Призначення книги
Історія та розвиток
Використані німецькі матеріали
Цитати
Огляд розділів

2. Основні концепції та термінологія: огляд

Ідеологія німецького кримінального права
Джерела кримінального права та ієрархія норм
Принципи тлумачення та роль прецеденту
Тристороння структура правопорушень – огляд
Основні догми німецької політики у сфері кримінальної юстиції
Nullum crimen sine lege scripta
Rechtsguterlehre (вчення про благо права) і Schutzzweck der Norm (захисна мета норми)
Schuldprinzip (принцип відповідальності лише за наявності встановленої вини)
Правоздатність та поводження підлітків та молоді
Корпоративна кримінальна відповідальність
Принцип верховенства права у матеріальному кримінальному праві
Злочин та проступок

3. Склад злочину – частина перша

Типи та функції складу злочину – категорії правопорушень та бездіяльність – дія та бездіяльність
Позитивні дії
Бездіяльність
Обов'язки, що впливають із законодавства
Обов'язки, що впливають із стосунків
Обов'язки, що впливають із спільного підприємства або взаємної довіри
Обов'язки, що впливають із припущень ризику
Обов'язки, що впливають із певних якостей правопорушника
Обов'язки, що впливають із створення небезпечної ситуації
Причинно-наслідковий зв'язок (дія та бездіяльність)
Вчинки жертв, що сприяють правопорушенню
Добровільні, умисні та поінформовані втручання третьої сторони
Альтернативні та сукупні підстави
Брак юридично значущої небезпеки
Зменшення ризику
Сценарій Деллоуей
Гіпотетичне тотожне спричинення результату втручанням третьої сторони
Справи на зразок справи Кеннеді
Недбалість в *Actus reus*

4. Склад злочину – частина друга

Намір

Категорії наміру та визначення усвідомленої недбалості
 Співпадіння наміру та елементів *Actus reus*, відхилення від уявного ланцюга причинно-наслідкового зв'язку
 Помилка факту та невтрапляння у ціль
 Помилка та основні види захисту

5. Обгрунтована оборона

Основні засади
 Концептуальна основа та сукупність видів оборони
 Суб'єктивні елементи
 Провокація оборони
 Аспекти верховенства права
 Індивідуальна оборона
 Згода
 Припущення згоди
 Офіційний дозвіл
 Діяльність, базована на офіційному застосуванні сили та інструкцій: вищі вказівки
 Суперечність обов'язків
 Діяльність за умов виправданого вчинку
 Арешт громадян
 Самозахист
 Необхідність

6. Провина та виправдана оборона

Загальний огляд
 Індивідуальні питання
 Суб'єктивна недбалість
 Помилка в законі
 Надмірна самооборона
 Примус
 Примус поза законом
 Безумство
 Паталогічний психічний розлад
 Слабоумство
 Інші серйозні психічні відхилення
 Зменшена відповідальність

7. Замах

Визначення замаху
 Нездійснений замах та уявні напади
 Вилучення - невдалий, завершений або незавершений замах
 Наслідки вилучення

8. Форми участі – головний обвинувачений, помічники та підбурювальники

Головний обвинувачений за уповноваженням
 Встановлення агента та жертви
 Ієрархічні структури
 Наслідки помилок агента
 Паралельне виконання (множинність головних обвинувачених)
 Спільництво
 Відмінність між спільниками та другорядними учасниками
 Спільний план та предметний внесок спільників
 Межі взаємних звинувачень
 Наслідки помилок одного зі спільників
 Допомога та підбурювання – другорядна участь
 Спільництво - *Actus reus*

Спільництво - *Mens rea*

Помилки головного обвинуваченого та їх вплив на відповідальність спільника

Допомога у скоєнні злочину - *Actus reus* та *Mens rea*

Особливі персональні характеристики, відповідно до параграфів 28 та 29

Пробна участь або конспірація

9. Злочини проти життя

Структурний огляд

Початок та кінець життя з метою вбивства

Евтаназія

Аборт

Окремі елементи вбивства за обтяжуючих обставин

10. Сексуальні злочини

Історія нещодавніх реформ

Інцест

Злочин на основі зловживання довірою

Розбещування малолітніх

Погрожування фізичним насильством та зґвалтування

Уразливі особи – фізична або психологічна неспроможність та юний вік

Експлуатаційна поведінка – проституція та неповнолітні

Порушення порядку та публічної моралі; порнографія

Незаконна проституція

Торгівля людьми

Переслідування

Примусовий шлюб

11. Злочини проти майна

Огляд

Крадіжка та незаконне привласнення

Пограбування та шантаж

Допомога після крадіжки та збут викрадених речей

Шахрайство та заволодіння шляхом обману

Вказівник

Додаток 8. Наказ Міністерства освіти і науки України Про затвердження норм часу для планування і обліку навчальної роботи та переліків основних видів методичної, наукової й організаційної роботи педагогічних і науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів

Про затвердження норм часу для планування і обліку навчальної роботи та переліків основних видів методичної, наукової й організаційної роботи педагогічних і науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів

**Наказ Міністерства освіти і науки України
від 7 серпня 2002 року N 450**

**Зареєстровано в Міністерстві юстиції України
21 серпня 2002 р. за N 698/6986**

Відповідно до Закону України "Про вищу освіту" та з метою вдосконалення організації праці педагогічних і науково-педагогічних працівників, забезпечення контролю за організацією навчального процесу у вищих навчальних закладах **НАКАЗУЮ:**

1. Затвердити:

1.1. Норми часу для планування та обліку навчальної роботи педагогічних і науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів (далі - Норми), що додаються.

1.2. Переліки основних видів методичної, наукової й організаційної роботи педагогічних і науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів (далі - Переліки), що додаються.

2. Установити, що Норми і Переліки поширюються на вищі навчальні заклади та вищі навчальні заклади післядипломної освіти незалежно від їх форми власності і підпорядкування.

3. Запровадити Норми і Переліки з 2002/2003 навчального року.

4. Визнати такими, що втратили чинність, наказ Міністерства освіти України від 7 червня 1996 року N 195 "Про затвердження Норм часу для розрахунку і обліку навчальної роботи та Переліків основних видів методичної, наукової й організаційної роботи викладачів і Рекомендацій щодо запровадження їх у вищих закладах освіти 3 і 4 рівнів акредитації" (зареєстровано в Міністерстві юстиції України 26 липня 1996 року за N 403/1428) та наказ Міністерства освіти України від 13 березня 1998 року N 103 "Про затвердження Норм часу для розрахунку і обліку навчальної роботи та Переліків основних видів методичної й організаційної роботи викладачів вищих закладів освіти 1 і 2 рівнів акредитації" (зареєстровано в Міністерстві юстиції України 14 травня 1998 року за N 312/2752).

**Т. в. о. Міністра
ПОГОДЖЕНО:**

**Заступник Державного секретаря
Міністерства фінансів
Перший заступник Державного
секретаря Міністерства праці
та соціальної політики**

А. М. Гуржій

О. С. Яременко

І. Ф. Гнибіденко

ЗАТВЕРДЖЕНО

наказом Міністерства освіти і науки України
від 7 серпня 2002 р. N 450

Зареєстровано

в Міністерстві юстиції України
21 серпня 2002 р. за N 698/6986

Норми часу

для планування й обліку навчальної роботи педагогічних і науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів

N з/п	Назва виду навчальної роботи	Норма часу (у годинах)	Примітка
1	Проведення співбесіди з вступниками	0,25 години кожному членові комісії на одного вступника	Кількість членів комісії на потік (групу) вступників - не більше трьох осіб
2	Проведення випускних екзаменів довузівської підготовки та вступних екзаменів до вищих навчальних закладів:		
	- усних	0,25 години кожному членові комісії на одного слухача (вступника)	Кількість членів комісії на потік (групу) - не більше трьох осіб
	- письмових:		
	а) з мови та літератури:		
	- диктант	1 година для проведення екзамену на потік (групу) слухачів, вступників; 0,33 години на перевірку однієї роботи	Кількість членів комісії на потік (групу) - не більше двох осіб. Роботу перевіряє один член комісії
	- переказ	2 години для проведення екзамену на потік (групу) слухачів, вступників; 0,50 години на перевірку однієї роботи	Кількість членів комісії на потік (групу) - не більше двох осіб. Роботу перевіряє один член комісії
	- твір	4 години для проведення екзамену на потік (групу) слухачів, вступників; 0,50 години на перевірку однієї роботи	Кількість членів комісії на потік (групу) - не більше двох осіб. Роботу перевіряє один член комісії
	б) з інших предметів	3 години для проведення екзамену на потік (групу) слухачів, вступників; 0,50 години на перевірку однієї роботи	Кількість членів комісії на потік (групу) - не більше двох осіб. Роботу перевіряє один член комісії
- тестових	до 3 годин для проведення тестування на потік (групу) слухачів, вступників. Час для проведення творчих випробувань за напрямками підготовки "Мистецтво" та "Архітектура" визначається	Кількість членів комісії на потік (групу) - не більше двох осіб. Роботу перевіряє один член комісії	

		програмами вступних випробувань, затверджених в установленому порядку	
3	Повторна перевірка письмових робіт на випускних екзаменах довузівської підготовки та вступних екзаменах до вищих навчальних закладів	0,15 години на кожну роботу, що перевіряється	Вибірковій перевірці підлягає до 10 відсотків робіт від їх загальної кількості
4	Читання лекцій	1 година за одну академічну годину	
5	Проведення практичних занять	1 година на академічну групу за одну академічну годину	З окремих навчальних дисциплін, що регламентуються відповідними нормативними документами, допускається поділ академічної групи на підгрупи з чисельністю до одного студента з урахуванням особливостей вивчення цих дисциплін та безпеки життєдіяльності
6	Проведення лабораторних занять	1 година на половину академічної групи за одну академічну годину	З окремих навчальних дисциплін, що регламентується відповідними нормативними документами, допускається поділ академічної групи на підгрупи з чисельністю до одного студента з урахуванням особливостей вивчення цих дисциплін та безпеки життєдіяльності
7	Проведення семінарських занять	1 година на академічну групу за одну академічну годину	
8	Проведення навчальних занять зі студентами в спортивно-оздоровчому таборі	до 6 годин на день на одну академічну групу	
9	Проведення індивідуальних занять	Від загального обсягу навчального часу, відведеного на вивчення навчальної дисципліни на академічну групу: - до 10 відсотків для освітньо-кваліфікаційних рівнів "молодший спеціаліст", "бакалавр"; - до 15 відсотків для освітньо-кваліфікаційного рівня "спеціаліст"; - до 20 відсотків для освітньо-кваліфікаційного рівня "магістр"	Час для проведення індивідуальних занять виділяється викладачам за наявності індивідуального графіка проведення навчальних занять, затвердженого в порядку, визначеному вищим навчальним закладом
10	Проведення консультацій з навчальних дисциплін протягом семестру	Від загального обсягу навчального часу, відведеного на вивчення навчальної дисципліни на академічну групу: - 6 відсотків для денної (очної)	Для екстернатної форми навчання обсяг часу на проведення консультацій визначається індивідуальним навчальним планом екстерна, але не повинен перевищувати

		форми навчання; - 8 відсотків для вечірньої форми навчання; - 12 відсотків для заочної, дистанційної форми навчання	обсяг часу, що визначений для заочної, дистанційної форми навчання
11	Проведення екзаменаційних консультацій	- вступний екзамен - 2 години на потік (групу); - семестровий екзамен - 2 години на академічну групу; - державний екзамен - 2 години на академічну (екзаменаційну) групу з кожної навчальної дисципліни, що входить до програми державного екзамену	
12	Перевірка контрольних (модульних) робіт, передбачених навчальним планом, що виконуються під час аудиторних занять	0,25 години на одну роботу	Роботу перевіряє і приймає один викладач
13	Перевірка і приймання контрольних (модульних) робіт, передбачених навчальним планом, що виконуються під час самостійної роботи	0,33 години на одну роботу	Роботу перевіряє і приймає один викладач
14	Керівництво і приймання (захист) індивідуальних завдань, передбачених навчальним планом:		
	- рефератів, аналітичних оглядів, перекладів тощо	0,25 годин на одну роботу	Роботу перевіряє і приймає один викладач
	- розрахункових, графічних та розрахунково-графічних робіт	0,50 години на одну роботу	Роботу перевіряє і приймає один викладач
	- курсових робіт із загальноосвітніх навчальних дисциплін	2 години на курсову роботу, у тому числі 0,25 години кожному членові комісії на проведення захисту	Кількість членів комісії - не більше трьох осіб
	- курсових робіт із фахових навчальних дисциплін	3 години на курсову роботу, у тому числі 0,33 години кожному членові комісії на проведення захисту	Кількість членів комісії - не більше трьох осіб
	- курсових проектів із загальноінженерних навчальних дисциплін	3 години на курсовий проект, у тому числі 0,33 години кожному членові комісії на проведення захисту	Кількість членів комісії - не більше трьох осіб
	- курсових проектів із фахових навчальних дисциплін	4 години на курсовий проект, у тому числі 0,33 години кожному членові комісії на проведення захисту	Кількість членів комісії - не більше трьох осіб
15	Проведення заліку	2 години на академічну групу	

16	Проведення залікового туристського навчально-тренувального походу, передбаченого навчальним планом	6 годин для кожного викладача, який бере участь у поході	Планується викладачам фізичного виховання один раз за весь період навчання студента
17	Проведення семестрових екзаменів:		
	- в усній формі	0,33 години на одного студента	
	- у письмовій формі	до 3 годин на академічну групу (диктант - 1 година); 0,50 години на перевірку однієї роботи	
18	Керівництво навчальною і виробничою практикою	Норми часу визначаються нормативними документами з організації практики	
19	Проведення державних екзаменів	0,50 години на одного студента голові та кожному членові державної екзаменаційної комісії	Не більше шести годин на день. Кількість членів комісії - не більше чотирьох осіб (в окремих випадках кількість членів комісії може бути збільшена до шести осіб)
20	Керівництво, консультування, рецензування та проведення захисту дипломних проектів (робіт):		
	- освітньо-кваліфікаційний рівень "молодший спеціаліст"	до 20 годин на одного студента, у тому числі: по 0,50 години голові та кожному членові державної екзаменаційної комісії; до 16 годин - керівнику і консультантам; до 2 годин рецензенту	Кількість членів комісії - не більше трьох осіб (в окремих випадках кількість членів комісії може бути збільшена до п'яти осіб). За одним керівником закріплюється до восьми дипломних проектів (робіт)
	- освітньо-кваліфікаційний рівень "бакалавр"	до 25 годин на одного студента, у тому числі: по 0,50 години голові та кожному членові державної екзаменаційної комісії; до 20,5 години керівнику і консультантам; до 2 годин рецензенту	Кількість членів комісії - не більше чотирьох осіб (в окремих випадках кількість членів комісії може бути збільшена до шести осіб). За одним керівником закріплюється до восьми дипломних проектів (робіт)
	- освітньо-кваліфікаційний рівень "спеціаліст";	до 30 годин на одного студента, у тому числі: по 0,50 години голові та кожному членові державної екзаменаційної комісії; до 24,5 години керівнику і консультантам; до 3 годин рецензенту	Кількість членів комісії - не більше чотирьох осіб (в окремих випадках кількість членів комісії може бути збільшена до шести осіб). За одним керівником закріплюється до восьми дипломних проектів (робіт)
	- освітньо-кваліфікаційний рівень "магістр"	до 40 годин на одного студента, у тому числі: по 0,50 години голові та кожному членові державної екзаменаційної комісії;	Кількість членів комісії - не більше чотирьох осіб (в окремих випадках кількість членів комісії може бути збільшена до шести осіб).

		до 33,5 години керівнику і консультантам; до 4 годин рецензентам	За одним керівником закріплюється до п'яти дипломних проектів (робіт)
21	Рецензування рефератів при вступі до аспірантури та складанні кандидатських екзаменів	3 години за один реферат	
22	Проведення вступних екзаменів до аспірантури та кандидатських екзаменів	1 година кожному екзаменатору на одного вступника, аспіранта (здобувача)	Кількість членів комісії - не більше трьох осіб
23	Керівництво аспірантами	50 годин щороку на аспіранта	
24	Наукове консультування докторантів (до 3 років)	50 годин щороку на докторанта	
25	Керівництво здобувачами (до 5 років)	25 годин щороку на здобувача	
26	Керівництво стажуванням викладачів	8 годин на одного викладача-стажиста за один місяць, але не більше 30 годин на один рік	Для викладачів, які направлені на стажування в інші провідні вищі навчальні заклади терміном до трьох місяців; стажистів-викладачів і стажистів-дослідників, зарахованих на ці посади терміном до двох років
27	Проведення тематичних дискусій, науково-практичних конференцій слухачів вищих навчальних закладів післядипломної освіти та структурних підрозділів післядипломної освіти вищих навчальних закладів	1 година за одну академічну годину для кожного викладача	Кількість викладачів - не більше трьох осіб
28	Керівництво стажуванням слухачів вищих навчальних закладів післядипломної освіти та структурних підрозділів післядипломної освіти вищих навчальних закладів на підприємствах, в установах та організаціях	5 годин на тиждень на одного слухача	Стажування проводиться викладачами за місцезнаходженням навчального закладу
29	Рецензування рефератів слухачів вищих навчальних закладів післядипломної освіти та структурних підрозділів післядипломної освіти вищих навчальних закладів	3 години на реферат	

30	Керівництво, консультування, рецензування та проведення захисту випускних робіт слухачів вищих навчальних закладів післядипломної освіти та структурних підрозділів післядипломної освіти вищих навчальних закладів	до 10 годин на одного слухача, у тому числі: по 0,33 години голові та кожному членові комісії; до 2 годин рецензенту	Кількість членів комісії - не більше трьох осіб
31	Проведення випускних екзаменів слухачів вищих навчальних закладів післядипломної освіти та структурних підрозділів післядипломної освіти вищих навчальних закладів	0,50 години на одного слухача голові та кожному членові екзаменаційної комісії	Кількість членів комісії - не більше трьох осіб

Заступник Державного секретаря

М. Ф. Степко

ЗАТВЕРДЖЕНО
наказом Міністерства освіти і науки України
від 7 серпня 2002 р. N 450

Зареєстровано
в Міністерстві юстиції України
21 серпня 2002 р. за N 699/6987

**Перелік основних видів
методичної роботи педагогічних і науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів**

N з/п	Назва виду роботи
1	Підготовка конспектів лекцій; методичних матеріалів до семінарських, практичних, лабораторних занять, курсового та дипломного проектування, практик і самостійної роботи студентів
2	Підготовка, рецензування підручників, навчальних посібників, словників, довідників (для педагогічних працівників)
3	Розробка навчальних планів; навчальних програм; робочих навчальних планів, робочих навчальних програм
4	Розробка і підготовка нових лабораторних робіт
5	Підготовка комп'ютерного програмного забезпечення навчальних дисциплін
6	Складання екзаменаційних білетів; завдань для проведення модульного та підсумкового контролю; завдань для проведення тестового контролю
7	Розробка і впровадження наочних навчальних посібників (схем, діаграм, стендів, слайдів тощо)
8	Розробка і впровадження нових форм, методів і технологій навчання
9	Вивчення і впровадження передового досвіду організації навчального процесу
10	Підготовка концертних програм та персональних художніх виставок

**Начальник департаменту
вищої освіти**

М. Ф. Дмитриченко

ЗАТВЕРДЖЕНО
наказом Міністерства освіти і науки України
від 7 серпня 2002 р. N 450

Зареєстровано
в Міністерстві юстиції України
21 серпня 2002 р. за N 700/6988

**Перелік основних видів
наукової роботи науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів**

N з/п	Назва виду роботи	Примітка
1	Виконання планових наукових досліджень із звітністю в таких формах: 1.1. Науково-технічний звіт 1.2. Дисертація (докторська, кандидатська) 1.3. Монографія 1.4. Підручник, навчальний посібник, словник, довідник 1.5. Наукова стаття в журналах, реферованих виданнях, інших виданнях 1.6. Заявка на видачу охоронних документів 1.7. Тези доповіді на конференціях, симпозіумах, семінарах (міжнародних, вітчизняних, інших)	Плановими є наукові дослідження, що включені до тематичних планів науково-дослідних робіт вищого навчального закладу, кафедри та наукових, науково-технічних програм
2	Рецензування монографій, підручників, навчальних посібників, словників, довідників, дисертацій, авторефератів, наукових статей, наукових проектів, тематичних планів тощо	
3	Доопрацювання для перевидання монографій, підручників, навчальних посібників, словників, довідників	
4	Керівництво науковою роботою студентів з підготовкою: - наукової статті - заявки на видачу охоронних документів - роботи на конкурс - доповіді на конференцію	

**Начальник департаменту
вищої освіти**

М. Ф. Дмитриченко

ЗАТВЕРДЖЕНО
наказом Міністерства освіти і науки України
від 7 серпня 2002 р. N 450

Зареєстровано
в Міністерстві юстиції України
21 серпня 2002 р. за N 701/6989

**Перелік основних видів
організаційної роботи педагогічних і науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів**

N з/п	Назва виду роботи
1	Робота в науково-методичних комісіях Міністерства освіти і науки, комісіях інших міністерств
2	Робота в Державній акредитаційній комісії, експертних і фахових радах
3	Робота в експертних комісіях ВАК
4	Робота в спеціалізованих радах із захисту дисертацій
5	Робота в науково-методичних і науково-технічних радах і комісіях вищого навчального закладу та його структурних підрозділів
6	Організація та проведення загальнодержавних наукових конференцій, симпозіумів, семінарів
7	Робота з видання наукових і науково-методичних збірників
8	Виконання обов'язків заступника декана факультету (заступника директора інституту), заступника завідувача відділення на громадських засадах
9	Участь у виховній роботі студентського колективу, виконання обов'язків куратора (наставника) академічної групи
10	Керівництво студентським науковим гуртком, проблемною групою
11	Участь у профорієнтаційній роботі та довузівській підготовці молоді
12	Участь у підготовці та проведенні студентських і учнівських олімпіад
13	Участь в організації та проведенні позанавчальних культурно-спортивних заходів

**Начальник департаменту
вищої освіти**

М. Ф. Дмитриченко

Додаток 9. Результати дослідження, присвяченого забезпеченню якості освіти

Забезпечення якості вищої освіти: перспективи для України

Вступ

Європа, як і світ у цілому, потребують високу якість університетської освіти для забезпечення економічного зростання. Це розуміють і в Болонській системі університетів, і в університетській системі Європейського Союзу. Ці два процеси відомі як Болонський (який торкається більше структури освіти) і Лісабонський (що торкається більше змісту освіти). Болонська декларація 1999 року закликає до створення до 2010 року єдиного, сумісного і конкурентоспроможного Європейського простору вищої освіти (“a coherent, compatible and competitive European Higher Education Area”), привабливого для студентів Європи, а також для студентів і науковців з інших континентів. Міністри освіти країн Європи визначили шість напрямків дій (*action lines*) в Болоньї в 1999 р. і ще три в Празі у 2001 р., а саме:

1. Прийняття системи легко зрозумілих і сумірних ступенів;
2. Прийняття системи, заснованої на двох циклах;
3. Створення системи кредитів;
4. Сприяння мобільності;
5. Сприяння європейському співробітництву в забезпеченні якості;
6. Просування європейського виміру вищої освіти;
7. Безперервне навчання;
8. Вищі навчальні заклади і студенти;
9. Підвищення привабливості європейського простору вищої освіти

Як бачимо, *quality assurance* – забезпечення якості (ЗЯ) вищої освіти (ВО) є однією з головних цілей Болонського процесу. Документ «Стандарти і напрямки забезпечення якості в європейському просторі вищої освіти» (“Standards and Guidelines for the Quality Assurance in the European Higher Education Area”), прийнятий у Бергені в 2005 р., описує функціонування акредитаційної системи на європейському рівні і включає органи, які оцінюють якість освіти в усіх країнах. *The European Quality Assurance Register in Higher Education* включає зареєстровані акредитаційні агентства, які визнаються в Європі (“makes the register accreditation agencies recognizable in Europe”). Як зазначає М.М. Карпенко, «найбільшою перевагою Болонського процесу є визначення та оцінка стандартів якості вищої освіти по всій Європі. Передбачається створення акредитаційних агентств, незалежних від національних урядів і міжнародних організацій. Оцінка буде ґрунтуватися не на тривалості або змісті навчання, а на тих знаннях, уміннях і навичках, що набули випускники. Водночас будуть встановлені стандарти транснаціональної освіти».¹¹⁷

Україна з 2005 р. є учасницею Болонського процесу, а тому повинна використовувати всі ресурси Болонської системи для ЗЯ освіти. Такими ресурсами є: європейська кредитно-трансферна система (ЄКТС); циклічність вищої освіти; розробка і опублікування чітких навчальних результатів (*learning outcomes*). Разом з тим, хоч Україна і взяла зобов'язання привести свою освітню систему у відповідність з Болонськими

¹¹⁷ М. М. Карпенко. Пріоритети розвитку вищої освіти в Україні в руслі загальноєвропейських тенденцій / <http://www.niisp.gov.ua> Цит. за Кісіль М.В. – Вказана праця.

стандартами до 2010 р., у більшості українських університетів ЗЯ як система спланованих заходів або відсутня взагалі, або ж зводиться до бюрократичного контролю за якістю.

Метою даного дослідження буде проаналізувати засоби ЗЯ освіти в Болонській системі, стан із ЗЯ ВО в Україні та сформулювати рекомендації для створення реально функціонуючої системи ЗЯ ВО в Україні.

Забезпечення якості ВО в Болонській системі

Європейська мережа забезпечення якості вищої освіти (*European Network for Quality Assurance – ENQA*) розробила єдині стандарти, методика та рекомендації щодо оцінки якості освіти у доповіді ENQA, в якій пропонується брати за основу оцінки якості вищої освіти три групи стандартів:

1. Стандарти для внутрішнього гарантування якості вищого навчального закладу.
2. Стандарти для зовнішнього гарантування якості вищого навчального закладу.
3. Європейські стандарти для зовнішніх агентств з гарантування якості.

Згідно з **першою групою стандартів**, вищі навчальні заклади (ВНЗ) повинні мати внутрішню політику та відповідні методики гарантування якості власних програм та критерії відзначення. ВНЗ є відповідальними за розвиток культури визнання важливості якості в роботі. Для досягнення цього слід не лише розробити, але й запровадити таку стратегію безперервного покращення якості, в якій певна роль відводилася б студентам та іншим зацікавленим фізичним та юридичним особам. Крім того, передбачається існування формальних механізмів погодження, періодичної перевірки та моніторингу власних програм та нагород; оцінювання студентів згідно з визначеними критеріями, які застосовуються однаково до всіх; наявність механізмів встановлення компетентності та необхідної кваліфікації викладачів. Вищі навчальні заклади несуть відповідальність за доступність літератури, необхідної для опанування програми; за проведення роботи зі збору, аналізу та використання відповідної інформації з ефективного менеджменту навчальних програм та іншої діяльності; за регулярне оприлюднення актуальної, неупередженої та об'єктивної інформації (як кількісної, так і якісної) щодо тих програм та нагород, які пропонуються.

Друга група стандартів ENQA стосується зовнішньої оцінки, яка, маючи за відправну точку ефективність внутрішньої оцінки якості, передбачає також таке: усі відповідальні сторони визначаються з метою, цілями та методикою ще до того, як розробляється сам процес зовнішнього гарантування якості; будь-які рішення, прийняті в результаті зовнішнього оцінювання, мають ґрунтуватись на детально розроблених гласних критеріях, що застосовуються однаково до всіх. Усі процедури розробляються строго у відповідності з поставленими метою та цілями. Доповіді публікуються, а також повинні бути написані в стилі, прийнятному і зрозумілому для тієї аудиторії читачів, на яку вони спрямовані. Читач має легко знаходити будь-які ухвали, рішення чи рекомендації, що містяться у доповіді. Необхідна загальноприйнята методика організації заходів реагування на висловлені після перевірки зауваження. Процес зовнішнього забезпечення якості повинен проходити на циклічній (періодичній) основі. Тривалість циклу і методика перевірки мають бути чітко визначені і оголошені заздалегідь. Агентства із забезпечення якості повинні час від часу готувати зведення з опису та аналізу отриманих в результаті перевірки даних.

Основними цілями зовнішньої системи ЗЯ, як було сформульовано в Комюніке конференції міністрів освіти європейських країн у Берліні в 2003 р., є:

- сприяння університету в покращенні та стандартизації якості у сфері освіти (в тому числі, збільшення прозорості в системі освіти в кожній країні) у всіх країнах, що є членами Європейського простору вищої освіти;
- Управління університетами в аспекті якості освіти з посиланням на стандарти, прийняті в Європейському просторі вищої освіти

Базові процедури оцінювання якості освіти включають:

- огляд - "систематичний нагляд за діями щодо якості та досягнутих результатів з метою відповідності запланованому, а також результатам, що використовуються ефективно і правильно згідно керівним принципам" відповідно до визначення, включеного в стандарт ISO 8402; огляд не може слугувати інструментом для перевірки прийнятих стандартів освіти, а тільки для перевірки університетом прийнятих методів їх досягнення;
- оцінка – визначення якості освіти з посиланням на навчальні програми, плани занять, а також умови реалізації освітнього процесу;
- акредитація - "процес досягнення університетом права на надання наукових та професійних ступенів або визнання кваліфікацій організувати заняття уповноваженими органами", згідно з визначенням Бюро з академічного визнання і міжнародного обміну; таким чином, акредитації є підтвердженням того, що підрозділ університету реалізується в навчальному процесі на рівні, виконуючи мінімальні критерії стандарту; не слід порівнювати акредитацію з оцінкою якості освітою.

Третя група стандартів ENQA стосується зовнішніх агентств із ЗЯ, які в першу чергу беруть до уваги наявність та ефективність описаних вище вимог та рекомендацій. Агентства повинні бути формально визнані компетентними органами влади цілого європейського простору вищої освіти як такі, що мають повноваження проводити зовнішнє оцінювання та діють на основі встановлених юридичних норм і відповідають усім правовим вимогам у межах своєї сфери діяльності. Агентства здійснюють ЗЯ на різних рівнях і на регулярній основі, ефективно і продуктивно, за чітко встановленими гласними цілями, забезпечуються пропорційно необхідними людськими та фінансовими ресурсами. Агентства мають бути незалежними в такій мірі, щоб водночас нести автономно відповідальність за свої дії і не зазнавати жодного впливу третьої сторони (вищого навчального закладу, міністерства чи іншої зацікавленої особи). Діяльність та критерії оцінювання, якими послуговуватимуться агентства, можуть включати:

- самооцінку суб'єкта перевірки;
- зовнішнє оцінювання групою експертів;
- публікацію доповіді, яка включає рішення, рекомендації і таке інше;
- процедуру доопрацювання з метою перевірки вжитих навчальним закладом заходів з усунення недоліків чи врахування рекомендацій доповіді.

І, насамкінець, агентства обов'язково повинні розробити процедуру власної підзвітності.¹¹⁸

Стан із забезпеченням якості ВО в Україні

Для України ЗЯ вищої освіти вкрай необхідне з огляду на такі чинники:

¹¹⁸ Кісіль М. В. Оцінка якості вищої освіти // Вища освіта України. - 2005.- № 4 (14). - С. 82-87.

- це є вимогою до України згідно з Болонською декларацією;
- все більше студентів з України навчаються за кордоном;
- це сприятиме проведенню реформи вищої школи в Україні, яка все ще не проводиться;
- це сприятиме боротьбі з корупцією в освіті, рівень якої залишається високим.

Українська влада з часів приєднання до Болонської декларації в 2005 р. робила певні кроки на шляху до ЗЯ вищої освіти. Зокрема, були прийняті Указ Президента України № 244/2008 від 20.03.08 року Про додаткові заходи щодо підвищення якості освіти в Україні та Указ Президента України № 857/2008 (відповідно до вимог Європейського реєстру забезпечення якості освіти) Про забезпечення подальшого розвитку вищої освіти в Україні, в яких передбачалось багато заходів щодо підвищення якості освіти. Однак в переважній більшості ці заходи малозначимі для ЗЯ ВО, оскільки в основному торкаються соціальних питань. Разом з тим передбачались такі конкретні завдання як забезпечення розроблення до 1 травня 2009 року методики та критеріїв визначення рейтингу вищих навчальних закладів III - IV рівнів акредитації усіх форм власності; сприяння створенню незалежних агенцій з моніторингу якості вищої освіти відповідно до вимог Європейського реєстру забезпечення якості освіти; забезпечення створення в установленому порядку структурних підрозділів Українського центру оцінювання якості освіти в усіх обласних центрах; вирішення питання їх належного фінансового та матеріально-технічного забезпечення.

Важливим став наказ МОН України № 612 від 13.07.2007 Про затвердження Плану дій щодо забезпечення якості вищої освіти України та її інтеграції в європейське і світове освітнє співтовариство на період до 2010 року. Основними завданнями із ЗЯ визначаються:

- модернізації системи вищої освіти, системи та структури кваліфікацій;
- удосконалення змісту вищої освіти та організації навчального процесу;
- підвищення ефективності та якості вищої освіти;
- міжнародне визнання документів про вищу освіту;
- зміцнення позицій вищих навчальних закладів України на європейському та світовому ринку освітніх послуг та досягнення їх рівноправності в європейському і світовому співтоваристві.

Для забезпечення якості в аналізованому наказі МОН передбачаються такі заходи:

- розробити рекомендації щодо запровадження національних Стандартів та Рекомендацій для забезпечення якості (ЗЯ) в Європейському просторі вищої освіти;
- створити систему акредитацій та Національний освітній акредитаційний центр;
- розробити заходи щодо підвищення міжнародного рівня участі України у зовнішній системі забезпечення якості;
- розробити правові механізми участі роботодавців (бізнес-структур) в процедурі контролю та суспільної відповідальності за якість вищої професійної освіти;
- розробити заходи щодо підвищення рівня участі студентів у національній системі забезпечення якості;
- розробити і запровадити постійно діючий моніторинг якості вищої освіти з урахуванням світового, європейського та національного досвіду;
- удосконалити рейтингову систему оцінювання результатів діяльності вищих навчальних закладів як інструментів управління якістю вищої освіти.

Разом з тим, чинним залишається Закон України «Про вищу освіту» 2002 р., який не відповідає зобов'язанням України згідно з Болонською декларацією.

В переважній більшості українських університетів контроль за якістю або відсутній або ж зводиться до бюрократичного контролю якості. Нині більшість українських ВНЗ користуються традиційною схемою внутрішньої перевірки якості освіти, яка, зазвичай, включає такі елементи:

- наявність затверджених у встановленому порядку навчальних планів, графіків навчального процесу, робочих програм з дисциплін;
- відповідність змісту навчальних планів і робочих програм критеріям та стандартам якості ВНЗ;
- відповідність розкладу занять логіці викладання з кожної дисципліни;
- відповідність елементів навчального процесу (лекцій, семінарів, лабораторних занять тощо) затвердженим планам та програмам;
- комплектність і достатність методичного забезпечення з дисциплін (методичні вказівки, конспекти лекцій, настанови виконання лабораторних робіт тощо);
- достатність, регулярність і рівень організації поточного контролю (контроль якості знань студентів, їх задоволеність якістю навчального процесу);
- оперативність прийняття та реалізації коригуючих заходів.¹¹⁹

Разом з тим, більшість із зазначених елементів спрямовані на контроль якості на вході до навчального процесу (*input*), а не на виході (*output*). Очевидно, що контроль якості повинен зосередитися не тільки і не стільки на контролі навчального процесу, кадрів, науково-методичного забезпечення, матеріальної бази тощо, а, в першу чергу, на контролі знань студентів і особливо випускників, визначаючи їхню компетентність і спроможність задовольняти вимоги ринку праці; акредитуватися мають не лише навчальні заклади і спеціальності, але й окремі освітні програми, з чим поки що ми не стикалися¹²⁰.

Висновки і рекомендації

Оскільки Україна приєдналась до Болонської декларації, ми повинні виконати європейські вимоги щодо ЗЯ ВО. Першим важливим кроком у ЗЯ навчання є встановлення чітких *learning outcomes* – навчальних результатів (далі – НР), а також моніторинг їх прогресу і досягнень. НР включають знання, навички, здібності, ставлення (відношення) і навіть цінності В Європі вже є документи (*resources* – ресурси), де сформульовано чіткі НР.¹²¹

Оцінювання цих НР (*learning outcomes assessment*) є важливим елементом ЗЯ. Очевидно, що НР визначаються перш за все залежно від рівня навчання. На базовому рівні результатами будуть базові загальні знання, базові навички і здатність працювати чи навчатись під наглядом керівника. На наступному

¹¹⁹ Там само.

¹²⁰ Там само.

¹²¹ *Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area*. © European Association for Quality Assurance in Higher Education, Helsinki, 2005; *Frameworks for higher education qualifications* // <http://www.qaa.ac.uk/academicinfrastructure/FHEQ/default.asp>, etc.

рівні НР будуть базові фактичні знання у своїй сфері, когнітивні і практичні навички розв'язувати проблеми, здатність працювати чи навчатись під керівництвом з певною автономією. Стисло НР можуть бути сформульовані вже в Довіднику для студентів, де подаються анотації навчальних дисциплін. Детальніше вони формулюються в робочих тематичних планах, навчальних програмах курсів тощо.

Необхідним для ЗЯ ВО є створення відділів (офісів) ЗЯ в університетах, а також незалежних агентств з гарантування якості, для чого потрібні спеціалісти з контролю якості (*new managerialism*). Такі відділи вже створені в Університеті Центральної Азії в Казахстані (*Quality Assurance Officer*); Вільнюському університеті (*Quality Management Center*); Державному університеті Ілія в Грузії (*Quality Assurance Service*); Тартуському університеті в Естонії (*Senior Specialist for Quality of Academic Affairs*); Тбіліському державному університеті (*Head of the Quality Assurance and Quality Assurance Services at Departments*); Південно-східному Європейському університеті в Македонії (*Quality Assurance and Management Officer*); Університеті Ан Наджах в Палестині (*President Assistant P/D and Quality*); Міністерстві освіти в Палестині (*Palestinian Accreditation and Quality Assurance Commission*); Аслонському університеті технології в Ірландії (*The Skills unit*); в Європейському гуманітарному університеті в Литві (*Quality Control*); Центральноєвропейському університеті в Будапешті (*Curriculum Research Center*) та ін.

Важливою для ЗЯ є система моніторингу та оцінювання діяльності всіх учасників навчально-науково-інноваційного процесу: студентів (*assessments*), викладачів (*evaluation*), окремих підрозділів університету. Форма оцінювання предмету та викладача студентами, яка використовується в Центрально-Європейському університеті, додається.

Серед інших засобів ЗЯ: визначення рейтингів університетів; стратегічне планування в університетах; проведення маркетингу в системі освіти; рамкові описи кваліфікацій (*Dublin Cycle Descriptors*); опитування випускників університету, тощо.

Перед вищою юридичною освітою в цілому стоять такі ж проблеми щодо ЗЯ, як і перед вищою освітою загалом. До додаткових рекомендацій можна додати, як зазначає М. Завадський:

- завершити розробку і впровадження Державних стандартів вищої юридичної освіти з одночасним впровадженням системи державного контролю за рівнем фахової підготовки юристів;
- розробити і затвердити перелік посад, які можуть займати випускники вищих навчальних закладів з юридичною освітою відповідно до освітньо-кваліфікаційних рівнів;
- передбачити нові спеціалізації в юридичних навчальних закладах з урахуванням сучасних видів юридичної практики;
- розвивати міжнародні зв'язки в юридичній освіті, пов'язані з розробкою навчальних програм та інших компонентів освіти, спрямованих на інтеграцію юридичної освіти в світовий освітянський простір;
- створити гнучку розгалужену систему післядипломної освіти шляхом перепідготовки і підвищення кваліфікації спеціалістів з нових напрямів юридичної науки і практики з оптимальними термінами, періодичністю навчання та забезпеченням оновлення його змісту;

- розробити і прийняти державну програму підтримки видавництв, які видають юридичну літературу.¹²²

Очевидно, що без створення чіткої системи заходів із ЗЯ вищої освіти в Україні неможливо провести реформу ВО, а отже повноцінно ввійти в Європейський простір вищої освіти.

Використані джерела:

1. Указ Президента України № 244/2008 від 20.03.08 року Про додаткові заходи щодо підвищення якості освіти в Україні.
2. Указ Президента України № 857/2008 Про забезпечення дальшого розвитку вищої освіти в Україні.
3. Наказ МОН України № 612 від 13.07.2007 Про затвердження Плану дій щодо забезпечення якості вищої освіти України та її інтеграції в європейське і світове освітнє співтовариство на період до 2010 року.
4. The Bologna Declaration. Joint Declaration of the European Ministers of Education. Bologna, 19 June 1999.
5. Communique of the Conference of Ministers responsible for Higher Education, Prague, 2001.
6. Communique of the Conference of Ministers responsible for Higher Education, Berlin, 2003.
7. Communique of the Conference of Ministers responsible for Higher Education, Bergen 2005.
8. Communique of the Conference of Ministers responsible for Higher Education, London, 2007. From Berlin to Bergen - General Report of the Bologna Follow-up Group, May 2005. [www.bologna-bergen.no/Frameworks for higher education qualifications](http://www.bologna-bergen.no/Frameworks%20for%20higher%20education%20qualifications/) //
9. Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area. © European Association for Quality Assurance in Higher Education, 2005, Helsinki
10. Кісіль М. В. Оцінка якості вищої освіти // Вища освіта України. - 2005.- № 4 (14). - С. 82-87.
11. [Завадський Максим](http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2918). Проблеми організації та функціонування юридичної освіти в Україні <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2918>
12. J. Blazejowski, Quality of higher education from the perspective of Council of Higher Education, Conference of Rectors of Academic Schools in Poland, Accreditation Commission - Bologna Team, Wroclaw University of Technology Publ., Wroclaw, 2007.
13. E. Chmielecka, Internal quality assurance systems in higher education, Proceedings of Conference of Rectors of Academic Schools in Poland, Accreditation Commission - Bologna Team, Wroclaw University of Technology Publ., Wroclaw, 2007.
14. T. Karkoszka, Quality assurance in the european higher education area // Journal of Achievements in Materials and Manufacturing Engineering. – Dec. 2009. – Vol.37, Is. 2.

¹²² Завадський Максим. Проблеми організації та функціонування юридичної освіти в Україні <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2918>

Додаток 10. Досвід Польщі у регулюванні правничої освіти та доступу до правничої професії

Досвід Польщі у регулюванні правничої освіти та доступу до правничої професії

1.1. Діє Закон Республіки Польщі від 27 липня 2005 року «Про вищу освіту». Водночас провадиться реформа системи вищої освіти і 6 жовтня 2010 року відбулося перше читання урядового проекту закону «Про внесення змін і доповнень до Закону «Про вищу освіту», Закону «Про наукові ступені і вчені звання, а також наукові звання і титули у сфері мистецтва», а також змін до деяких інших законів».

1.2. Відповідно до законодавства, визначення «університет» може вживатись у назві вищого навчального закладу, в якому окремі структурні підрозділи уповноважені присуджувати науковий ступінь доктора щонайменше з дванадцяти спеціалізацій (у **проекті закону** «Про внесення змін і доповнень до Закону «Про вищу освіту», Закону «Про наукові ступені і вчені звання, а також наукові звання і титули у сфері мистецтва», а також змін до деяких інших законів», цю кількість зменшено до десяти), із яких принаймні дві мають бути в кожній із таких груп наук:

- 1) гуманітарних, юридичних, економічних або теологічних;
- 2) математичних, фізичних, технічних або наук про Землю;
- 3) біологічних, медичних, хімічних, фармацевтичних, агропромислових або ветеринарних.

Крім того, у назві університету може вживатися прикметник, який підкреслює профіль навчального закладу, і тоді відповідні структурні одиниці університету повинні мати право присуджувати науковий ступінь доктора принаймні з чотирьох спеціалізацій відповідного профілю.

1.3. Відповідно до Закону «Про вищу освіту», ВНЗ мають право визначати умови прийому та кількість місць для навчання. Винятком є навчання на медичних факультетах.

2.1. Стандарти вищої освіти для всіх спеціальностей, включаючи «Право», в саме: перелік дисциплін, їх короткий зміст (анотацію) та кількість навчальних годин для кожної дисципліни – визначено в актах Міністерства науки та вищої освіти й опубліковано в Бюлетені публічної інформації.¹²³

Акредитацію здійснює Державна акредитаційна комісія, у якій функціонує секція навчальних напрямів у галузі суспільних наук і права.¹²⁴

2.2. Ні, не впливають.

2.3. Вищі навчальні заклади мають право, серед іншого, формувати та затверджувати навчальні плани та програми, враховуючи стандарти освіти, визначені згідно зі ст. 9 п. 2 і 3 Закону «Про вищу освіту».

3. Станом на 2010 у рік у Польщі акредитовано 467 вищих навчальних закладів, із яких 16 є публічними юридичними закладами, а ще в 12 діють *непублічні юридичні факультети*.¹²⁵

¹²³ <http://www.bip.nauka.gov.pl>; <http://www.bip.gov.pl/>

¹²⁴ <http://www.pka.edu.pl>

4. Станом на 30 листопада 2009 р. загальна кількість студентів юридичних факультетів у Польщі складала 59 432 осіб, із яких 46 755 студентів навчалися в державних юридичних школах, решта 12 677 – у навчальних закладах інших форм власності. 13 855 є студентами першого року навчання, із яких у державних ВНЗ навчаються 10 903 осіб, а у недержавних – 2 952 студента.¹²⁶

Загальна кількість випускників вищих навчальних закладів у 2009 році становила 439749.¹²⁷ З-поміж них **випускниками юридичних факультетів** є 6 037 осіб, із яких на стаціонарній формі навчалися 3827 правників, а на заочній – 2210 правників. У відсотковому відношенні на спеціалізації «Право» у 2008-2009 н.р. навчалися 1,3% та 1,7% студентів відповідно.

На одного викладача припадає 18,4 студента (загальна інформація за всіма вищими навчальними закладами). В університетах – 16 (публічні університети та ВНЗ), 13 (непублічні університети та ВНЗ).

Середній вік випускників юридичних факультетів складає близько 25 років.

5.1. Згідно зі ст. 9 Закону «Про освіту», у Польщі діють публічні і непублічні школи трьох ступенів:

- шестирічні початкові школи;
- трирічні гімназії;
- післягімназійні школи-ліцеї (2-3 роки навчання).

Навчатися на юридичному факультеті може особа, що завершила навчання в ліцеї, має свідоцтво зрілості та склала державний іспит (українські аналоги атестата середньої школи та незалежного тестування відповідно). Середній вік вступників становить 18 років.

5.2. Серед абітурієнтів юридичних факультетів проводять конкурсний відбір, який зазвичай ґрунтується на результатах тобто іспиту за результатами шкільної освіти (*egzamin maturalny*). Зі встановленого переліку іспитів (з історії, суспільствознавства та польської мови) студент має право обрати один із найкращим результатом. Юридичний самостійно факультет встановлює прохідний бал. Враховуючи різноманітні категорії абітурієнтів (іноземні абітурієнти, вступники, які закінчили школу перед реформою), залишаються в силі результати іспиту з історії чи суспільствознавства, проведеного в іноземному навчальному закладі, а також підсумкові оцінки, отримані в школі.

5.3. Перелічені вище умови є обов'язковими для вступу на юридичні факультету, без огляду на форму власності вищого навчального закладу. Натомість, наприклад, на напрям «Адміністрація» студентів зараховують на підставі черговості подання документів у межах передбаченої кількості місць, тобто вимоги щодо сертифікатів тестування та якості атестатів не встановлено.

¹²⁵ Wykaz uczelni niepublicznych:

<http://www.nauka.gov.pl/szkolnictwo-wyzsze/system-szkolnictwa-wyzszego/uczelnie/uczelnie-niepubliczne/wykaz-uczelni-niepublicznych/>

¹²⁶ Tabl. 4. Studenci szkół wyższych według grup, podgrup, kierunków i form studiów (łącznie z cudzoziemcami). Stan w dniu 30 XI 2009 r. – Szkoły wyższe i ich finanse w 2009 r. – GUS, Główny urząd statystyczny. Departament Badań Społecznych. - Warszawa, 2010. – 364 s.

¹²⁷ Materiał na konferencję prasową w dniu 26 października 2010 r. Notatka na temat szkół wyższych w Polsce Wyniki badań GUS (Główny urząd statystyczny).

6. Загальна фахова підготовка здійснюється винятково в рамках освітньо-кваліфікаційного рівня магістра і триває не менше ніж 10 семестрів, протягом яких студент повинен здобути принаймні 300 кредитів ECTS, а обсяг навчальним годин має бути не меншим від 2400.

7. Магістр є освітньо-кваліфікаційним рівнем.

8. У Польщі особу вважають професійним правником, якщо вона здобула повну юридичну освіту (магістр права), після чого або пройшла професійне навчання відповідно до обраної спеціалізації та склала фаховий іспит, або здобула ступінь доктора права. Іншими словами, здобуття ступеня доктора права може замінити післядипломне навчання та складання кваліфікаційного іспиту.

За виконання цих умов правник може претендувати на такі посади:

- прокурора;
- адвоката;
- судді;
- радника з права;
- нотаріуса.

Крім цього, здобуття юридичної освіти та складання кваліфікаційного іспиту надають доступ до посад ліквідатора та фахівця з нерухомості, але ці професії не вважають правничими, адже їм також можуть відповідати економічна, педагогічна освіта тощо.

9. У польському законодавстві детально визначено види юридичних професій і чітко регламентовано право доступу до них. Здобуття доступу до юридичної професії складається з кількох етапів:

- 1) здобуття юридичної освіти;
- 2) проходження аплікації (стажування);
- 3) складання кваліфікаційного іспиту;
- 4) реєстрації у відповідному переліку Міністерства юстиції.

У законодавстві передбачено також низку вимог до кандидатів і до осіб, які можуть займатися юридичною практикою. Зміст перелічених вимог для отримання доступу до різних правничих професій конкретизовано в спеціальному законодавстві.

Для **адвокатів і юрисконсультів** (*radca prawny*) діє Закон «Про юрисконсультів» від 6 липня 1982 р., а також Закон «Про адвокатуру».¹²⁸ Професійними громадськими об'єднаннями юрисконсультів є Крайова Рада (*Krajowa Rada Radców Prawnych*) та відповідні окружні ради юрисконсультів. Аплікація розпочинається 1 січня кожного року і триває протягом **трьох років**.

Для **нотаріусів** чинним є Закон «Про нотаріат» від 14 лютого 1991 р.¹²⁹ Професійним громадським об'єднанням є Крайова нотаріальна рада (*Krajowa Rada Notarialna*). Тривалість нотаріальної аплікації складає **два з половиною роки**.

Аплікацію **суддів і прокурорів** урегульовано в Законі про Крайову школу судівництва і прокуратури,¹³⁰ а також у законах про судоустрій і про прокуратуру.¹³¹ Крайова школа судівництва і

¹²⁸ Ustawa o radcach prawnych.

¹²⁹ Ustawa z dnia 14 lutego 1991 r. Prawo o notariacie.

¹³⁰ Ustawa z dnia 23 stycznia 2009 r. o Krajowej Szkole Sądownictwa i Prokuratury.

прокуратури забезпечує проходження навчання та стажування осіб, котрі готуються до складання кваліфікаційного іспиту, щоб обійняти відповідну посаду в системі судових і прокурорських органів: судді, прокурора, судового референта. При цьому існують такі види апікацій:

- загальна;
- прокурорська;
- суддівська.

Набір на **загальну** апікацію, яка триває **один рік** і складається з занять у Крайовій школі та практики, відбувається на конкурсних засадах і містить дві складові відбору: тестову частину та письмову роботу, яка засвідчує здатність стажера застосовувати правові аргументи, кваліфікувати юридичні факти тощо. Передумовою завершення загальної апікації є отримання позитивних оцінок за всіх заняття та практичні завдання. Протягом 14 днів після завершення загальної апікації Директор крайової школи оприлюднює в Бюлетені Публічної інформації рейтинговий список апікантів, де вказуються їхні імена й оцінки. Протягом 14 днів від моменту оприлюднення цих даних особа, яка відповідає встановленим критеріям, може подати заяву про продовження апікації для отримання доступу до посади судді або прокурора.

Суддівська апікація триває **чотири з половиною роки**. Протягом двох із половиною років апіканти навчаються та беруть участь у практичних заняттях у Школі, а протягом наступних двох років стажуються відповідно до програми апікації. За умови успішного навчання під час апікації й отримання належних оцінок під час тридцятого місяця апікації апікант складає суддівський іспит, який містить письмову й усну частини. Упродовж 30 днів після успішно складеного іспиту Директор Крайової школи скеровує апіканта до проходження практики (стажування) спочатку на посаді асистента судді, а згодом – судового референта, а протягом 14 днів від дня завершення стажування Директор видає апікантові диплом про завершення суддівської апікації.

Прокурорська апікація триває **два з половиною роки** й включає навчання в Школі та практику відповідно до програми апікації. Протягом останнього місяця апікант складає іспит.

10. Щоб отримати диплом університету, студент повинен успішно скласти державні іспити та захистити дипломну роботу на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр».

11.1. Кваліфікаційні іспити організують відповідні професійні об'єднання та Міністерство юстиції, а також Крайова школа судівництва та прокуратури.

11.2. Законодавство детально регламентує порядок проведення вступних і кваліфікаційних іспитів, формування та склад відповідних комісій, спосіб підготовки й оприлюднення завдань і запитань, які виносять на іспити.

Обов'язковим є оприлюднення переліку законодавчих актів, на основі яких сформульовано завдання, тести і задачі (самі запитання не оприлюднюються). Для формування завдань створюють спеціальну колегію, до складу якої входять представники Міністра юстиції та фахівці в певній галузі, які представляють відповідне професійне об'єднання. Зазначимо, що хоча колегія й формує завдання, проте вона не приймає іспит і не оцінює його.

Іспити для представників різних професій мають свої особливості.

¹³¹ Ustawa z dnia 27 lipca 2001 r. Prawo o ustroju sądów Powszechnych; Ustawa z dnia 20 czerwca 1985 r. o prokuraturze.

Іспит для **юрисконсультів** складається з п'яти частин: перша частина містить 100 тестових питань, до кожного з яких запропоновано три варіанти відповіді, один із яких є правильним, а завдання наступних частин іспиту полягають в оформленні процесуальних документів із кримінального, цивільного, господарського й адміністративного права.

Питання до іспиту формує спеціальна екзаменаційна колегія, яку щорічно формує Міністр юстиції. До складу колегії входять 4 юрисконсульты з Крайової ради юрисконсультів та 4 представники Міністра юстиції. Не пізніше як за 90 днів до іспиту колегія подає перелік нормативно-правових актів, на основі яких сформовано завдання, для оприлюднення на сайті Міністерства юстиції та в Бюлетені публічної інформації. Перелік затверджують голосуванням у присутності всіх членів колегії.

Міністр юстиції щороку формує фахову групу (колегію) для підготовки питань і завдань до іспиту для **нотаріусів**. До складу цієї групи входять 4 представники Міністра юстиції та 3 представники Крайової Нотаріальної Ради. Іспит складається з трьох частин: перша частина містить 100 тестових питань, до кожного з яких запропоновано три варіанти відповіді, один із яких є правильним; друга частина іспиту містить два завдання з опрацювання проектів нотаріальних документів на підставі сформульованої фабули (казусу); третя частина іспиту полягає у формулюванні правової позиції щодо запропонованої правової проблеми. Не пізніше як за 90 днів до іспиту голова колегії подає перелік нормативно-правових актів, на основі яких сформовано завдання, для оприлюднення на сайті Міністерства юстиції та в Бюлетені публічної інформації. Цей перелік затверджують колегія більшістю голосів у присутності всіх її членів, а також Міністр юстиції. Так само більшістю голосів у присутності всіх членів колегія затверджує остаточний зміст тестів і завдань, який передає до Міністра юстиції не пізніше як за 50 днів перед нотаріальним іспитом.

Щоб сформувати практичні завдання до письмової частини та казуси до усної частини іспиту **для суддів**, Міністр юстиції за поданням директора Крайової школи і за наявності висновку Ради Школи формує екзаменаційну колегію, до складу якої входять такі фахівці:

- сім суддів (щонайменше рівня окружних судів), які є фахівцями в певних галузях права, що їх охоплює іспит (суддів обирає Міністр юстиції з-поміж кандидатів, яких висувають голови апеляційних судів);
- один суддя окружного суду, викладач Крайової школи та фахівець із галузей права, які охоплює іспит, за поданням Директора Крайової школи.

До складу екзаменаційної колегії, яка формує завдання до іспиту (як усної, так і письмової частини) **для прокурорів**, належать такі фахівці:

- шість прокурорів (щонайменше рівня окружної прокуратури), які є фахівцями з галузей права, що виносяться на іспит (прокурорів обирає Міністр юстиції з-поміж кандидатів, яких висувають апеляційні прокурори);
- один прокурор окружної прокуратури, викладач Крайової школи та фахівець із галузей права, які охоплює іспит, за поданням Директора Крайової школи.

11.3. Результати перевіряє спеціально створена екзаменаційна комісія, що складається з фахівців, репутація та кваліфікація яких мають забезпечити справедливе оцінювання іспиту.

Екзаменаційну комісію для оцінювання іспитів **юрисконсультів** формує Міністр юстиції. До її складу входять по чотири екзаменатори та по чотири заступники екзаменаторів за квотами Міністра юстиції та Крайової Ради юрисконсультів.

Для оцінювання іспитів **нотаріусів** Міністр юстиції формує комісію, що складається з семи членів: чотирьох представників Міністра юстиції (представником Міністра може бути також суддя або суддя у відставці за його згодою); двох представників, делегованих Крайовою Нотаріальною Радою, й один науковець, який працює на юридичному факультеті або в Польській Академії наук і є габілітованим доктором права. Каденція комісії триває 2 роки.

Іспит у **суддів** приймає екзаменаційна комісія, сформована Міністром юстиції за поданням Директора Крайової школи й за згодою Ради. Комісія складається з голови, яким є суддя; секретаря, визначеного Директором Школи з-поміж суддів, делегованих до Крайової школи; сімох суддів (щонайменше рівня окружних судів), які є фахівцями з галузей права, що охоплюються іспитом (суддів обирає Міністр юстиції з-поміж кандидатів, яких висувують голови відповідних апеляційних судів); одного судді окружного суду, викладача Крайової школи та фахівця з галузей права, які охоплює іспит, за поданням Директора Крайової школи; представника Крайової ради судівництва.

Знову підкреслимо, що одна й та сама особа не може бути водночас екзаменаційної колегії, яка підготувала завдання до іспиту, й екзаменаційної комісії, яка перевіряє його результати.

Екзаменаційну комісію для прийняття кваліфікаційного іспиту для **прокурорів** формують Міністр юстиції та Генеральний прокурор. До її складу входять голова, яким є прокурор; секретар, якого обирає Директор школи з-поміж прокурорів, делегованих до Крайової школи; шість прокурорів окружних прокуратур, фахівців із галузей права, що охоплюються іспитом (прокурорів обирає Міністр юстиції з-поміж кандидатів, яких висувують апеляційні прокурори); один прокурор окружної прокуратури, викладач Крайової школи та фахівець із галузей права, які охоплює іспит, за поданням Директора Крайової школи; представник Ради прокурорів при Генеральній прокуратурі.

Оцінювання результатів іспитів для представників різних професій загалом майже не відрізняються – відмінності стосуються лише змістовної частини іспиту. Охарактеризуємо, наприклад, процедуру оцінювання нотаріального іспиту.

Кожну з трьох частину іспиту оцінюють по два члени комісії незалежно один від одного. Оцінюючи виконання письмових завдання (друга та третя частини), до уваги беруть дотримання формальних вимог виконаного завдання, доречність посилань на чинне законодавство, якість інтерпретації та спроможність кандидата розв'язати проблему. Кожен член комісії виставляє свою (так звану часткову) оцінку, подаючи її письмове обґрунтування до Голови комісії, відповідального за складання протоколу нотаріального іспиту. Остаточна оцінка письмового завдання являє собою середнє арифметичне часткових оцінок кожного з членів комісії. Шкала оцінок виглядає так:

Інтерпретація оцінки	Середнє арифметичне з часткових оцінок
Відмінно	5,51 – 6,00
Дуже добре	4,51 – 5,50
Добре	3,51 – 4,50
Достатньо	3,00 – 3,50
Негативна оцінка	Менше 3,00

Позитивний результат отримує кандидат, який одержав позитивну оцінку з кожної частини іспиту.

Комісія більшістю голосів присутніх членів приймає належну ухвалу, яку видає особі, що склала іспит, а також надсилає відповідний документ до Міністра юстиції та Крайової нотаріальної ради. Міністр

юстиції публікує у Бюлетені Публічної інформації імена та прізвища осіб, котрі успішно склали іспит, а також імена їхніх родичів.

12.1. Фахове стажування передує кваліфікаційним іспитам. Зарахування на нього відбувається на підставі успішно складеного вступного іспиту та належно оформлених документів, які аплікант подає до відповідного професійного об'єднання або до Крайової школи судівництва та прокуратури. Документи передають до Міністерства юстиції, яке реєструє стажерів. Відповідно до законодавства, Міністерство юстиції є органом вищого рангу, ніж кваліфікаційні комісії.

12.2. Законодавство передбачає план стажування, місце його проходження, порядок призначення керівника, а також оцінювання успішності практичних занять, виконання письмових завдань тощо. Крім того, законодавство визначає, як розширюються повноваження апліканта в ході проходження стажування, й особливості його трудових відносин. Основним методом оцінювання теоретичних знань і практичних вмінь і навичок стажера є кваліфікаційний іспит.

13. Відповідно до закону від 14.03.2003 «Про наукові ступені та вчені звання, а також звання у галузі мистецтва»,¹³² у Польщі визнано такі наукові ступені:

- ступінь доктора;
- ступінь доктора з габілітацією в певній галузі наукових знань.

Наукові ступені присуджують інститути, уповноважені Центральною комісією з питань ступенів і звань (українські еквіваленти спеціалізованих вчених рад): При відкритті ради беруть до уваги рівень наукової діяльності та кількість професорів або докторів із габілітацією, які працюють у навчальному закладі.

- у вищій школі – рада факультету чи іншого структурного підрозділу;
- в інших установах – наукова рада.

Процедура здобуття наукового ступеня **доктора права**, яка має назву *przewod wszczęty*, розпочинається на підставі заяви кандидата й складається з п'яти таких стадій, кожна з яких завершується прийняттям радою відповідної ухвали:

- 1) початок процесу та призначення наукового керівника;
- 2) призначення рецензентів;
- 3) прийняття докторської праці та допуск до публічного захисту;
- 4) публічний захист;
- 5) присудження наукового ступеня доктора права.

Науковий ступінь **доктора з габілітацією** може здобути особа, яка вже має ступінь доктора, а також підготувала й опублікувала наукову працю (цикл публікацій).

Процес габілітації складається з таких стадій, кожна з яких завершується прийняттям відповідної ухвали: прийняття до процесу габілітації;

- 1) призначення рецензентів;
- 2) допуск до габілітаційного колоквиуму на підставі висновку призначених рецензентів, які

¹³² Ustawa od dnia 14.03.2003 „O stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki”.

- оцінюють науковий доробок габілітанта, а також працю загалом;
- 3) прийняття габілітаційного колоквиуму, який полягає у відповідях габілітанта на запитання стосовно теми наукової праці, а також представлення габілітаційної лекції і не є, на відміну від докторату, публічною процедурою;
  - 4) габілітаційна лекція та присудження ступеня доктора з габілітацією.

Габілітаційна праця та габілітаційний процес зазвичай передують отриманню посади професора в університеті, а згодом і здобуттю професорського звання.

Рішення про присудження наукового ступеня набуває чинності з моменту його прийняття радою, окрім випадків, передбачених законом.

Звання професора в певній галузі наук є **науковим званням**, на позначення якого вживають поняття *profesor belwederski* (походить від назви резиденції Президента, де присвоювали це звання), *profesura* або *profesor tytularny*. Це звання присуджує Президент Республіки Польща на підставі подання вищого навчального закладу, попередньо схваленого Центральною Комісією з питань ступенів і звань. Як правило, це звання здобувають особи, які мають ступінь доктора з габілітацією та видатні досягнення в науці та викладанні, зокрема в підготовці докторів права. У виняткових випадках звання професора може бути присуджене докторові права за особливі заслуги в царині науки. Водночас польське законодавство визначає правовий статус професора як посади у вищому навчальному закладі.

14. Ступінь доктора може здобути особа, яка має звання магістра права, склала іспити, визначені науковою радою (з базової дисципліни, що відповідає темі дослідження, з додаткової дисципліни та з іноземної мови), представила та захистила дисертацію.

Ступінь доктора з габілітацією може одержати особа, яка має науковий ступінь доктора та значний науковий доробок, а також захистила своє дослідження перед відповідною радою.

15. Наукова праця, виконана під керівництвом наукового керівника, повинна містити оригінальне розв'язання наукової проблеми й засвідчувати загальні теоретичні знання кандидата у відповідній дисципліні, а також його спроможність самостійно провадити наукову роботу. Законодавство не виключає можливості захисту спільної праці з огляду на індивідуальний внесок кандидата в наукове дослідження.

Закон не встановлює чітких формалізованих кількісних вимог до докторських досліджень, тому Центральна комісія розробила критерії оцінки кваліфікації наукових кадрів, де подала роз'яснення того, як належить тлумачити закон. Зокрема, ради повинні зважати на таке:

- Наукова позиція автора повинна бути відома в країні й за кордоном, тож автор повинен мати публікації у відомих фахових виданнях, зокрема міжнародного значення.
- Слід брати до уваги нагороди та відзнаки кандидата, його участь у міжнародних комісіях і фахових товариствах, що може засвідчити рівень апробації наукового дослідження.
- Належить аналізувати й оцінювати не лише рівень кваліфікації кандидата, але й спосіб проведення дослідження, наукові підходи, методологію тощо;
- Оцінюють не тільки кількість публікацій, але також і їхнє наукове значення тощо.

Наукова праця на здобуття вченого звання доктора з габілітацією може мати такі форми:

- Монографічна праця (дисертація), підготовлена автором із метою габілітації й опублікована невеликим накладом (близько 100 примірників), переважно видавництвом університету або

вищого навчального закладу. Ця форма є найпоширенішою завдяки економічності та швидкості, однак її недоліком є обмеженість кола читачів.

- Монографічна праця у вигляді книги (частини книги), виданої фаховим видавництвом. Ця форма є доволі рідкісною через високу вартість видання та комерційну мотивацію видавців.
- Цикл публікацій (статей) на визначену тему, зазвичай із додатком, який підсумовує їх основний зміст.

16. 223 особи здобули науковий ступінь доктора права.¹³³ При цьому тривалість роботи над дисертацією в переважній більшості випадків триває до 2 років. Відповідно до статистичних даних, протягом такого (або меншого) часу працювали над дисертацією 172 особи, тоді як за 3-4 роки захистилися 37 осіб, за 5-6 років – 11 осіб, за 7-8 років – 2 особи, а за 9-10 років – 1 особа.

Науковий ступінь доктора права з габілітацією надано 26 особам. Тривалість роботи над дослідженням звичайно складає близько 2 років.

Наукове звання професора права одержали 17 правників, тоді як усього в університетах Польщі професорський титул здобули 219 науковців.¹³⁴

¹³³ Тут і далі дані за 2009 рік.

¹³⁴ До правових належать такі науки: 1) наука про адміністрацію; 2) право; 3) канонічне право. – Uchwała Centralnej Komisji do Spraw Stopni i Tytułów z dnia 24 października 2005 r. w sprawie określenia dziedzin nauki i dziedzin sztuki oraz dyscyplin naukowych i artystycznych.

Додаток 11. Досвід Німеччини у регулюванні правничої освіти та доступі до правничої професії

Досвід Німеччини у регулюванні правничої освіти та доступі до правничої професії

1.1. Рамкове законодавство існує. Якщо узагальнити структуру нормативного регулювання, врахувати федеральний устрій Німеччини, історію становлення та розвитку федеральних земель, а також широку автономію ВНЗ, то регулювання вищої освіти в Німеччині закріплюється на трьох рівнях:

- на рівні Федерації – рамковим законом;
- на рівні федеральних земель – законами та нормативними постановами;
- на рівні ВНЗ – статутами та положеннями, які приймаються для виконання згаданих законів і здійснення своїх повноважень.

Слід наголосити на тому, що, крім загального галузевого законодавства про вищу школу, землі мають ще й окремі закони та положення про юридичну освіту та складання юридичних державних іспитів. Нарешті, для системи та порядку фахового навчання та здобуття юридичної професії в Німеччині істотне значення має Закон про суддів, у якому закріплено концепцію так званого «єдиного», або «повного», юриста.

Федеральне законодавство. Саме цей рівень і можна вважати рамковим. Відповідно до поділу законодавчої компетенції між Федерацією та федеральними землями, питання освіти належать до компетенції федеральних земель. Водночас для реалізації принципу «свободи досліджень і навчання», закріпленого в частині 3 статті 5 Основного Закону ФРН, на федеральному рівні було прийнято Рамковий Закон про вищу школу – *Hochschulrahmengesetz* (редакція від 19.01.1999 із наступними змінами). У 83 параграфах Закону визначено загальні завдання ВНЗ, цілі навчання та викладання, вимоги щодо порядку складання іспитів, проведення у ВНЗ досліджень та щодо забезпечення їх зв'язку з викладанням (сутність всесвітньо відомої Гумбольдтової концепції університету полягає в єдності навчання та досліджень); сформульовано умови допуску до навчання; визначено правовий статус ВНЗ, «членів ВНЗ» (тобто тих, хто викладає) та персоналу; визначено роль студентства в університетському управлінні; встановлено відношення між законодавством федеральних земель і цим Законом. Варто додати, що в рамках реформи федералізму в Німеччині обговорюють можливість скасування Рамкового Закону про вищу школу й остаточної передачі регулювання вищої освіти до відання федеральних земель.

Рівень федеральних земель. У свою чергу, на рівні федеральних земель діє земельне законодавство про вищу школу, яке враховує різні історичні та культурні аспекти розвитку відповідної землі та навіть її розміри, чисельність населення та кількість ВНЗ. Наприклад, Баварський закон про вищу школу – *Bayerisches Hochschulgesetz (BayHSchG)* – від 23.05.2006, Закон про Університети Саарланду – *Saarländisches Universitätsgesetz* – від 23.06.2004 і Закон про вищі школи та професійні академії у Баден-Вюрттемберзі – *Landeshochschulgesetz (LHG)* – від 01.05.2005 деталізують питання діяльності ВНЗ, які рамково вже врегульовано в названому вище федеральному Законі. Передусім у земельних законах закріплюються основи вищої освіти (стосовно навчання та досліджень, статутного права ВНЗ, співпраці між ВНЗ), а також містяться деталізовані положення стосовно структури ВНЗ і їх органів управління, статусу та правового становища студентів, порядку проходження навчання та складання іспитів, присудження

академічних ступенів, платні за навчання та діяльності недержавних ВНЗ тощо.

Рівень ВНЗ. На реалізацію принципів і повноважень, закріплених в Основному Законі Німеччини та законодавстві про вищу школу, ВНЗ приймають відповідні статuti та положення, які врегульовують питання внутрішньої діяльності, план і порядок навчання та викладання, складання іспитів, порядок присудження академічних ступенів тощо.

1.2. Коли в Німеччині йдеться про вищу школу, то мають на увазі насамперед університети як «спільноти тих, хто навчає, та тих, хто навчається» (*universitas magistrorum et scholarium*). Класичне уявлення про університет включає в себе таке:

- ведення наукової діяльності та подальший розвиток науки завдяки здійсненню досліджень, викладанню та навчанню (відповідно до згаданої вище Гумбольдтової концепції університету);
- широкий спектр спеціальностей, які пропонують студентам для вивчення;
- право університету присуджувати академічні ступені;
- велику міру самоуправління й автономії університету, яка, серед іншого, виявляється в тому, що навчальний заклад самостійно приймає статuti та положення, у яких визначається порядок діяльності органів управління університету, готує навчальні плани, проводить дослідницьку діяльність тощо.

Більшість університетів пропонують студентам досить широкий спектр навчальних спеціальностей – від класичних: філософії, філології, історії, теології та правознавства – до медицини, економіки та соціальних наук. Німецькі університети надають освітні послуги відповідно до ISCED та системи ЮНЕСКО із класифікацією систем навчання 5-го та 6-го рівнів. Вони мають надавати студентам якнайбільш універсальні знання з відповідного фаху та забезпечувати належну професійну кваліфікацію для подальшої практичної діяльності.

Окрім класичних університетів, діє низка фахових ВНЗ (фахових вищих шкіл – *Fachhochschule*, або ж вищих шкіл мистецтв – *Kunsthochschule*), які спеціалізуються на окремих сферах у царині техніки та інженерної справи чи мистецтв або ж навіть на одній галузі (приміром, медицині чи ветеринарії). Крім того, існує декілька технічних університетів (наприклад, у Мюнхені та Берліні), які пропонують широкий спектр спеціальностей (що загалом є притаманним для університету), але зосереджують основну увагу на інженерних науках. До того ж у місті Гагені діє один заочний університет, який відходить від класичної для Німеччини моделі присутності студента в навчальному закладі. Нарешті, в Німеччині діють два університети Бундесверу, які готують більшість офіцерів для німецьких Збройних Сил.

Серед міжнародних гуманітарних проектів, які Німеччина реалізовує в освітній галузі, варто згадати про діяльність Каїрського Німецького Університету в Єгипті.

Одним із перших приватних ВНЗ країни була медична академія, також у Гамбурзі діє приватний ВНЗ *Vicerius*, де викладають правознавство. Слід зауважити, що саме приватні навчальні заклади в Німеччині активно сприймають зміни у вищій освіті (у тому числі в галузі вивчення права) в рамках Болонського процесу, запроваджуючи ступінь *LL.M.* тощо. Разом із тим, виходячи з незначної кількості приватних ВНЗ та студентів, які в них навчаються, можна стверджувати, що нині приватні університети не відіграють важливої ролі в німецькій системі освіти.

Частіше за все університети в Німеччині діють як правоздатні «корпорації публічного права й одночасно як державні утворення» (§ 58 Рамкового Закону про вищу школу). Вони перебувають під

наглядом федеральних земель, який здійснюють відповідні профільні міністерства земель. Окрім цього, з огляду на широку автономію університетів, діє Конференція ректорів ВНЗ як добровільне об'єднання, яке представляє інтереси ВНЗ на державному рівні. У свою чергу, на рівні федеральних земель діють конференції ректорів ВНЗ окремої землі.

Багато університетів Німеччини було створено ще кілька століть тому, часто їх засновували земельні князі. Деякі університети у федеральних землях було засновано в перші десятиліття після Другої світової війни.

1.3. Порядок доступу до навчання визначається на законодавчому рівні у згаданих вище законах Федерації та федеральних земель про вищу школу. Загальні положення закріплено в Главі 2 «Допуск до навчання» (статті 27-35) Рамкового Закону про вищу школу. Основний принцип доступу до освіти є таким: «кожен громадянин Німеччини в розумінні статті 116 Основного Закону має право на обране ним навчання у вищому навчальному закладі, якщо він доведе наявність потрібної для навчання кваліфікації» (абзац 1 статті 27).

Надалі відповідні земельні закони конкретизують це положення. Наприклад, у Розділі III «Студенти та міжнародні студенти» (статті 42-53) Баварського Закону про вищу школу врегульовуються загальні питання підтвердження належної кваліфікації для доступу до навчання, особливі передумови такої кваліфікації, перешкоди для зарахування до ВНЗ тощо. Водночас у цьому законодавчому акті університетам надається право конкретизувати або визначати особливі вимоги до кваліфікації вступників, що особливою мірою стосується специфічних напрямів навчання.

Частіше за все головною передумовою для іматрикуляції (зарахування до університету) є загальна «зрілість для вступу до ВНЗ» (дослівно: *Hochschulreife*), тобто наявність атестата (свідоцтва про закінчення) відповідного середнього навчального закладу, рівень якого надає право на вступ до ВНЗ. Окрім цього, для вступу на окремі напрями діють додаткові вимоги: зокрема, для вивчення медичних спеціальностей вимагається вищий середній бал атестата, аніж, наприклад, для вступу на юридичний факультет.

Разом із тим навіть якщо вступник має назване вище свідоцтво, це ще не гарантує безперешкодного зарахування до обраного університету, адже кількість місць для навчання обмежена. Таким чином, може утворитися черга на вступ (насамперед у зв'язку з популярністю певної професії, наприклад, у сфері медицини) з великої кількості охочих, які мають рівні права й кваліфікації. У цьому разі виникає так зване «становище обмеженого доступу до навчання» в певному університеті. У такій ситуації відбувається конкурсний відбір серед кандидатів за критеріями, заздалегідь визначеними законодавством або університетським статутом чи положенням. Щоб уникнути несподіванок, кандидат на зарахування може заздалегідь отримати консультацію та довідкову інформацію про наявність або брак місць для навчання у відповідному університеті. Таку інформацію надають у спеціально створеному в університеті студентському секретаріаті або в консультаційному центрі з навчальних питань.

Раніше часто ставалося так, що за певною спеціальністю обмеження щодо вступу виникали в декількох (або навіть у більшості) ВНЗ Німеччини. Для врегулювання таких випадків у країні діяла Центральна реєстраційна установа, заснована Конференцією ректорів ВНЗ. Із зимового семестру 2005/2006 н.р., для спеціальностей, за якими бракувало навчальних місць, діяв такий принцип розподілу: 20% місць надавалося особам із найкращими оцінками в атестаті, 20% – кандидатам із найдовшим часом очікування, а решта 60% місць розподілялися за власними критеріями ВНЗ. Пізніше через значне зростання кількості охочих вступити на певні спеціальності в умовах браку відповідних навчальних місць землі підписали між

собою державний договір, яким було засновано орган зі статусом юридичної особи публічного права – Центральну установу з розподілу навчальних місць (*Zentralstelle für die Vergabe von Studienplätze – ZVS*). Головним завданням Установи був розподіл навчальних місць у порядку процедури відбору. Це стосувалось передусім популярних і складних фахів: медицини, фармакології, психології, ветеринарії, стоматології. У 2007 році всі 16 федеральних земель дійшли згоди про реорганізацію ZVS у Фонд із допуску до вищої школи, який розпочав свою діяльність у 2010 році.

2.1. Рішення про створення університету приймає влада відповідної федеральної землі на основі визначених потреб і згідно з нормами законів про вищу школу. Таким чином, університети та інші ВНЗ, окрім приватних закладів, визнаних державою на основі згаданого законодавства, можна вважати державними ВНЗ. Жодних акредитаційних умов, подібних до тих, які діють в Україні, в Німеччині не передбачено.

Університет має бути організовано відповідно до земельного закону про вищу школу та прийнятих на його основі власних статутів і положень. Він має пропонувати завдяки створенню відповідних факультетів широкий спектр класичних університетських спеціальностей і проводити дослідження, реалізуючи Гумбольдтову концепцію університету. Наприклад, університети, в яких діють медичні факультети, мають у своєму складі так звані університетські клініки, які, окрім викладання та досліджень, пропонують також різноманітні медичні послуги, часто будучи провідними в певних галузях медицини.

Стандартом закінченої вищої юридичної освіти, якщо до Німеччини можна застосувати це поняття, є концепція «єдиного», або «повного», юриста і спроможність на основі цієї освіти обіймати посаду судді.¹³⁵ Її основи закріплено в статтях 5-7 Другого розділу («Спроможність обіймати посаду судді») Німецького Закону про суддів. Саме там закладено загальні вимоги до знань і навичок студента (§ 5a), які йому мають надати і яких від нього вимагатимуть під час навчання в університеті, а також вимоги щодо складання першого юридичного державного іспиту (як правило, після чотирьох років навчання) та другого юридичного державного іспиту (§ 5d) після проходження підготовчої служби (§ 5b). У свою чергу, університети складають навчальні плани юридичних факультетів, виходячи з названих вимог і на основі положень і законів земель про юридичну освіту. Важливу роль відіграє поточний контроль знань під час вивчення правознавства в університеті. Поточний контроль проводиться у вигляді написання письмових іспитів або робіт під наглядом (клаузур), домашніх робіт і т. ін. з дисциплін, які студенти вивчають у відповідних семестрах. Оцінювання здійснюють викладачі університету за шкалою, встановленою законодавством про юридичну освіту.

У Німеччині акредитують окремі бакалаврські та магістерські навчальні програми, а не самі ВНЗ, що слугує забезпеченню якості й ефективності викладання певної дисципліни. Акредитацію здійснюють різноманітні недержавні агенції із забезпечення якості викладання та акредитації, які, в свою чергу, мають бути акредитовані для такої діяльності Німецькою акредитаційною радою. Правовою основою системи акредитації є Закон про створення Фонду з питань акредитації навчальних програм (а не закладів) у Німеччині. Головне завдання цих агенцій полягає в тому, аби, співпрацюючи з ВНЗ, забезпечити якість викладання відповідного фаху. Не наводячи розлогого опису багаторівневої системи, стисло зазначимо, що в Німеччині існують і діють, наприклад, такі агенції: AKASt – добровільна Агенція із забезпечення якості й акредитації канонічних навчальних заходів, яка організована як публічно-правове об'єднання та співпрацює

¹³⁵ §5. Спроможність обіймати посаду судді: «(1) Спроможність обіймати посаду судді здобуває той, хто закінчив навчання з правознавства в одному з університетів, склавши перший державний іспит, і надалі пройшов підготовчу службу, склавши другий державний іспит; перший державний іспит складається з університетського іспиту за основними напрямками навчання та державного іспиту з обов'язкових дисциплін. (2) Навчання та підготовча служба повинні бути узгоджені між собою за змістом».

з Ватиканом, ACQUIN – Інститут із акредитації, сертифікації та забезпечення якості, ANPGS – Агенція з акредитації навчальних заходів у галузі охорони здоров'я та соціальної сфері, ASIIN – Агенція з акредитації навчальних заходів із інженерних наук, інформатики, природничих наук і математики.

2.2. Враховуючи викладене вище, не можна стверджувати, що професійні об'єднання правників впливають на процес акредитації. Водночас, визначаючи потреби у створенні нових університетів або факультетів, землі (та почасти Федерація) також беруть до уваги попит на відповідний фах і зважають на погляди й ініціативи професійних кіл і станів федеральної землі.

2.3. Роль університетів у формуванні навчальних планів є вирішальною. Як уже зазначалося, університети складають навчальні плани юридичних факультетів, виходячи із законодавчих вимог щодо рівня знань і навичок, які студент має продемонструвати на першому юридичному державному іспиті, під час підготовчої служби та на другому юридичному державному іспиті. Враховуючи широку автономію ВНЗ, про яку йшлося вище, структура навчального плану закріплюється у відповідних статутах і положеннях про порядок навчання або порядок вивчення правознавства в конкретному університеті. У цих документах визначаються дисципліни, які вивчають у відповідних семестрах, тижнева кількість навчальних годин протягом семестру та види занять (лекції, семінари, інші групові навчальні заходи тощо). За орієнтир слугують законодавство федеральної землі про ВНЗ і про юридичну освіту, усталена практика факультету, думки керівників кафедр факультету та попит на певний вид знань у конкретній галузі права.

Разом із тим важливу роль відіграє стаття 5 Основного Закону Німеччини, яка гарантує свободу дослідження та навчання. Кожен окремих викладач, який одночасно є завідувачем відповідної фахової кафедри в університеті, самостійно визначає, як саме він читатиме лекції із зазначеної в навчальному плані дисципліни, подаватиме матеріал на лекціях і т.д. При цьому головним принципом залишається вимога про те, щоби під час викладання дисципліни, проведення практичних занять і поточного екзаменаційного контролю студенту було запропоновано (надано) такий обсяг знань, який дозволив би успішно скласти поточні іспити, а наприкінці університетського навчання – перший юридичний державний іспит. Зрозуміло, що поряд із свободою викладання викладач під час лекцій має відстоювати демократичні та праводержавні вимоги Основного Закону Німеччини. Певне уявлення про структуру лекцій конкретного професора студенти найчастіше можуть отримати, оглянувши зміст його книги (підручника з дисципліни) або тієї книги, яку він рекомендував їм під час лекцій.

3. Наразі в Німеччині загалом діють 42 юридичні факультети, включаючи інші подібні структурні одиниці ВНЗ (іноді вони мають назву інституту у складі університету), де викладають правознавство. За деякими іншими даними, юридичних факультетів нараховується 43.¹³⁶

4. На жаль, важко знайти точну статистику, а надто з огляду на такі обставини:

- вища освіта належить до відання федеральних земель, тому статистика на рівні Федерації не ведеться;
- у різних землях відбір студентів під час навчання є відмінним і часом досить інтенсивним. За результатами складання першого юридичного іспиту в середньому відсіюється близько 30%

¹³⁶ Див., наприклад, статистичні дані на *Wikiversity: Liste der der juristischen Fakultäten in Deutschland*: http://de.wikiversity.org/wiki/Liste_der_juristischen_Fakult%C3%A4ten_in_Deutschland).

студентів, а другого – біля 10%;

- доволі поширеною є практика переходу студентів із юридичного факультету університету однієї федеральної землі до юридичного факультету в іншій федеральній землі. Іноді так чинять, щоб скористатися відмінностями в навчальних планах університетів і, приміром, уникнути написання дещо більшої кількості клаузур або домашніх робіт, ніж у новообраному університеті.

У статистичних даних,¹³⁷ які нам вдалося відшукати, наводиться кількість студентів, які успішно склали перший і другий юридичні державні іспити, за період із 2000 по 2007 роки.

Рік	II іспит	I іспит
2000	10 366	11 893
2001	10 697	11 139
2002	10 330	10 838
2003	9 722	9 565
2004	9 639	9 655
2005	9 400	9 015
2006	8 573	9 903
2007	8 351	10 696

5.1. У Рамковому законі про вищу школу¹³⁸ закладено загальні основи, які потім деталізовано в законодавстві федеральних земель. Зазвичай молодій особі, яка планує вивчати правознавство, достатньо довести позитивне закінчення шкільного навчання (ідеться про вже згадувану вимогу *Hochschulreife*), якщо, звісно, у відповідному університеті є вільні навчальні місця. У протилежному разі потрібно звертатися до іншого університету або чекати своєї черги в рамках розподілу (див. вище пояснення щодо розподілу навчальних місць).

Неможливо точно встановити середній вік вступників у Німеччині, позаяк шкільна галузь у країні належить до компетенції федеральних земель. У законодавстві кожної федеральної землі щодо шкіл різному врегульовується тривалість повного курсу шкільного навчання. У федеральних землях Західної Німеччини традиційно законодавство передбачає, що тривалість повного шкільного навчання становить 13 років, тоді як у «нових» федеральних землях Східної Німеччини ще з часів НДР зберігається традиція 12-річного шкільного навчання. (Втім, після об'єднання західні федеральні землі теж мають можливість перейти на 12-річний термін навчання). Отже, практично неможливо вступити до університету раніше, ніж у 18-19 років.

5.2. Як уже зазначалося (див. відповідь на питання 1.3.), жодних іспитів чи конкурсного відбору не передбачено. Винятками є випадки, коли кількість навчальних місць на відповідному факультеті університету є недостатньою: у такому разі вступає в дію система розподілу, описана вище. Головною

¹³⁷ Джерело – Федеральне відомство з питань юстиції, освітня статистика за 2007 рік (*Bundesamt für Justiz, Ausbildungsstatistik für 2007*).

¹³⁸ Глава 2. Допуск до навчання. § 27. Загальні передумови: «(1) Кожний громадянин Німеччини в розумінні статті 116 Основного Закону має право на обране ним навчання у вищому навчальному закладі, якщо він доведе наявність потрібної для навчання кваліфікації. ... (2) Наявність передбаченої в абзаці 1 речення 1 кваліфікації для доступу до навчання, яке закінчується першим кваліфікаційним професійним іспитом, як правило, підтверджується успішним закінченням шкільної освіти, що готує до навчання».

умовою для зарахування залишається «зрілість для вступу до вищого навчального закладу» (дослівно: *Hochschulreife*) за результатами шкільного навчання.

5.3. Як уже зазначалося (див. відповідь на питання 1.3.), відмінність у доступі до юридичної освіти та іншої вищої освіти може виникнути насамперед тоді, коли через популярність якогось фаху (прикладом можуть бути медицина, стоматологія, хімія) на відповідних факультетах бракує навчальних місць. З огляду на те, що опанування вказаних спеціальностей, окрім здобуття теоретичних знань, вимагає також навчання в лабораторіях, можливості створення додаткових місць є обмеженими. У такому разі розпочинаються згадані вище процедури відбору кандидатів. Протягом післявоєнної історії Німеччини брак навчальних місць для охочих здобути юридичну освіту виникав в окремих університетах, проте, на відміну від, наприклад, медичних професій, ситуація не набувала критичного стану по всій країні. Тож вступники, для яких бракувало навчальних місць у ВНЗ свого міста чи своєї федеральної землі, могли звертатися за іматрикуляцією до іншого університету, щоб не чекати черги за місцем проживання. У зв'язку з труднощами стосовно доступу до навчання за зазначеними вище популярними фахами було навіть ухвалено низку судових рішень. Найвідомішим є рішення Федерального Конституційного Суду, зване під назвою *numerus clausus*, у якому розглядалися питання рівного доступу до освіти і яке дало початок процедурі розподілу навчальних місць, описаній вище.

Ще одна відмінність полягає в тому, що для вступу на деякі спеціальності (наприклад, на медицину) вимагається вищий бал шкільного атестата, аніж для зарахування на юридичний факультет.

6. Згідно з федеральним і земельним законодавством, тривалість регулярного університетського навчання має становити від 4 до 4,5 років, а у фахових ВНЗ – не більше 4 років. 4-річне навчання за юридичним фахом закінчується першим юридичним державним іспитом, після успішного складання якого студент відповідно до законодавства, передусім земельних законів про юридичну освіту, проходить підготовчу службу (*Vorbereitungsdienst, Refendariat*). Місця, органи та порядок проходження служби, а також питання щодо нагляду за її проходженням і її оцінювання визначаються законодавством. Як правило, підготовча служба триває близько 2,5 років і закінчується складанням другого юридичного державного іспиту. У разі успішного складання обох іспитів студент стає так званим «повним», або «єдиним», юристом і здобуває згадану вище «спроможність обіймати посаду судді». Відтепер фахівець може представлятися як «асесор». Цей рівень у загальному випадку надає можливість займатись будь-якою правничою професією – наприклад, працювати суддею, прокурором, чиновником вищого рівня в органах публічного управління, нотаріусом, адвокатом. Натомість, найкраще забезпечені державою та найповажніші посади, а надто якщо чисельність штату обмежена, здобувають кандидати з найвищими балами за результатами двох складених юридичних державних іспитів (особливо це стосується результатів другого іспиту). Таким чином, щоб здобути рівень освіти «повного юриста», як правило, потрібно біля 7 років.

7. Як уже зазначалося, галузь юридичної освіти в Німеччині досить повільно та критично сприймає реформування освітньої системи відповідно до вимог Болонського процесу. Дотепер переважає концепція «повного», або «єдиного», юриста, визначена в Німецькому Законі про суддів, яка передбачає етапи навчання, описані вище. Водночас федеральне законодавство про вищу школу передбачає існування в

університетах навчальних програм для здобуття ступенів бакалавра та магістра¹³⁹, і останнім часом університети в Німеччині пропонують цілу низку таких програм. Ступені бакалавра та магістра називають «академічними ступенями», тож їх можна вважати освітньо-кваліфікаційними рівнями.

Водночас варто зазначити, що такі програми зорієнтовані на здобуття фахових знань для діяльності лише в окремій правничій галузі і їх опанування не надає можливості обіймати певні посади. Наприклад, посади судді, прокурора та нотаріуса мають право посідати лише «повні юристи», що навчалися за класичною схемою вивчення правознавства та склали обидва юридичні державні іспити. Іншими словами, щоби мати можливість посідати зазначені посади, здобувач академічного ступеня магістра повинен також пройти шлях класичного навчання з поточним екзаменаційним контролем, складанням двох юридичних державних іспитів і проходженням підготовчої служби. Така інтегрована програма існує, приміром, в Університеті Гамбурга, у той час як Університет ім. Гумбольдта в Берліні, співпрацюючи з Університетом Париж II та Королівським Коледжем у Лондоні, пропонує навчальну програму «Європейський юрист» (за деякою інформацією, під час реалізації програми виникають проблеми з доступом до навчання та взаємним визнанням його результатів ВНЗ-учасниками). В Університеті Потсдама діють додаткова програма *Masterfach* із цивільного права та навчальна програма зі здобуттям ступеня бакалавра публічного права. Заочний університет Гагена пропонує навчальні програми для здобуття *LL.B. (Bachelor of Law)* та *LL.M. (Master of Law)*.

8. Поняття «правнича професія» в такому формулюванні в Німеччині не вживають. Натомість, поширеним у німецькій фаховій мові є словосполучення «повний юрист», або «єдиний юрист». Важливим є також закріплене в законі поняття особи, яка після навчання в університеті, проходження підготовчої служби та складання двох юридичних державних іспитів здобуває «спроможність обіймати посаду судді». Саме така спроможність дозволяє «повному юристові» займатися будь-якою «правничою професією», за винятком викладання та завідування кафедрою в університеті, для чого ще вимагається «габілітація»¹⁴⁰. Як зазначалося вище, окрім юридичної діяльності, законодавство також передбачає право «повних юристів» обіймати управлінські посади вищого рангу в органах публічного управління.

Особи, які закінчили лише курс навчання в університеті та склали перший юридичний іспит, мають академічний ступінь «магістр-юрист» (*Magister juris*) і не вважаються класичними «повними юристами». Такі особи можуть працювати лише у певних правових галузях і не досягають рівня спроможності обіймати посаду судді, а тому не мають права займатися цілою низкою інших юридичних діяльностей: прокуратурою, нотаріатом, адвокатурою.

9. Стисло узагальнивши відповіді на попередні запитання, можна зазначити, що відповідно до концепції «повного», або «єдиного», юриста та рівня освіти, яка надає спроможність обіймати посаду судді,

¹³⁹ § 19. Навчальні програми для здобуття ступенів бакалавра та магістра: «(1) Вищі навчальні заклади можуть створювати навчальні програми, які ведуть до здобуття ступеня бакалавра та ступеня магістра. (2) На основі результатів перших іспитів для професійної кваліфікації вищий навчальний заклад може присудити ступінь бакалавра. Тривалість регулярного навчання становить не менше трьох і не більше чотирьох років. (3) На основі результатів перших іспитів для професійної кваліфікації вищий навчальний заклад може присудити ступінь магістра. Тривалість регулярного навчання становить не менше одного і не більше двох років. (4) Якщо навчальні програми, які закінчуються здобуттям зазначених в абзацах 2 та 3 ступенів, відбуваються послідовно, загальна тривалість регулярного навчання становить не більше п'яти років».

¹⁴⁰ Габілітація є найвищим за рангом іспитом у вищій школі, за допомогою якого підтверджують здатність до викладання (*facultas docendi*) певного наукового фаху. Доведення такої здатності є обов'язковою передумовою для отримання дозволу на викладання (*venia legendi*), яким фахівець повинен займатися на регулярній основі. Він також має проводити фахові дослідження, обов'язково представляючи їх результати. Слід наголосити на тому, що габілітація не є академічним ступенем.

передумови для доступу до юридичної професії в Німеччині такі:

- 1) закінчене навчання в університеті й успішне складання першого юридичного державного іспиту;
- 2) проходження підготовчої служби;
- 3) успішне складання другого юридичного державного іспиту.

Особи, які закінчили навчання в університеті й успішно склали перший юридичний державний іспит здобувають академічний титул «магістр-юрист», однак не набувають спроможності обіймати посаду судді і не можуть претендувати на те, щоб займатися певними видами правничих професій: судді, прокурора, адвоката, нотаріуса. Крім того, їхній статус і кар'єрні можливості в органах публічного управління вищого рівня будуть обмежені. Отже, диплом університету не можна вважати документом, який забезпечує доступ до будь-якої правничої професії в Німеччині. З другого боку, для доступу до правничої професії достатньо здобути рівень юридичної освіти, який надає право обіймати посаду судді, і не потрібно складати додаткових кваліфікаційних іспитів. Разом із тим існують також інші умови, які беруть до уваги, надаючи допуск до відповідної правничої професії. Ці умови визначені галузевим законодавством про суддів, адвокатів і нотаріусів (див. коментарі до інших запитань і цитоване у зв'язку з цим законодавство).

10. Університетське навчання вважається успішно закінченим за умови, якщо студент брав участь у навчальних заходах протягом щонайменше 4 років, успішно склав поточні іспити у вигляді клаузур (письмових праць під наглядом), домашні роботи та інші види поточного контролю успішності. Кількість і порядок проходження поточного контролю визначаються в загальних рисах у земельному законодавстві про вищу школу та юридичну освіту та конкретизуються актами (статутами та положеннями про навчання та складання іспитів) відповідних університетів, а тому можуть дещо відрізнятися залежно від федеральної землі й окремого університету.

Нарешті, студент повинен успішно скласти перший юридичний іспит, який поділяється на дві частини. Першу частину іспиту складають на рівні університету, і її результат становить 30% від загальної оцінки за іспит. Другу частину, на яку припадає 70% від загальної оцінки, складають у відповідному земельному відомстві з проведення державних юридичних іспитів, діяльність і склад якого врегульовуються відповідним земельним законодавством.

Хоча послуговуються поняттям «першого юридичного державного іспиту», фактично випробування складається з цілої низки письмових іспитів, а також усного іспиту перед комісією. Як правило, нормативне врегулювання порядку складання цього іспиту є дещо відмінним у різних федеральних землях. Зазвичай перший юридичний іспит складається з декількох (як правило, шести) письмових робіт під наглядом та усного іспиту перед членами комісії.

11. Щодо іспитів, потрібних для здобуття юридичної освіти, див. відповіді на попередні запитання.

Кваліфікаційних іспитів для «повних юристів», тобто осіб, які вже закінчили процедуру здобуття юридичної освіти та здобули право обіймати посаду судді, не передбачено. Водночас існують винятки, обумовлені особливостями здійснення деяких правничих професій на рівні федеральних земель (передусім ідеться про так званих «адвокатів-нотаріусів»). Отже, нижче подаємо стислий виклад умов допуску до основних правничих професій: судді, прокурора, адвоката, нотаріуса. Як уже зазначалося, «повні юристи» також мають право посідати посади на вищому рівні публічного управління. У такому разі їхній статус регулюється законодавством про статус чиновника і вони використовують свої юридичні знання під час

здійснення управлінської діяльності.

Вирішальними для допуску до посади **судді або прокурора** є результати першого і (особливою мірою) другого юридичних державних іспитів. Оцінка за іспити повинна бути дуже високою для того, щоби кандидат мав шанс бути відібраним на першу суддівську посаду відповідним органом на рівні землі. Важливу роль тут відіграє § 9 Німецького Закону про суддів.¹⁴¹ Зазвичай органи відбору (комісії або комітети із призначення суддів) є колективними й складаються з представників відповідних гілок влади на рівні землі, а іноді також включають представників інших юридичних професій (адвокатів). Структура та склад органу можуть істотно різнитися залежно від землі. Окремого кваліфікаційного іспиту не складають, однак у рамках процедури відбору з кандидатом проводяться співбесіди. Окрім того, існують так звані службові оцінки, які врегульовуються відповідними актами на основі Німецького Закону про суддів, земельного законодавства та законодавства про статус чиновників. Нарешті, у землях разом із нормами про службову оцінку приймають так звані профілі вимог до суддів і прокурорів, у яких визначаються вимоги не лише до фахової підготовки кандидатів, а й до особистих якостей, соціальної компетентності, спроможності працювати в команді, комунікабельності, здатності до самоорганізації та владнання конфліктів. Щільність регулювання значною мірою варіюється залежно від конкретної федеральної землі. Наприклад, у землі Північний Рейн-Вестфалія джерелом регулювання є нормативний документ № 18 «Службова оцінка суддів, а також прокурорів» від 2.05.2005 із додатком «Профілі вимог» обсягом у понад 30 сторінок із різними вимогами до юриста залежно від рівня судової (прокурорської) інстанції, адміністративної посади тощо.

Адвокати також повинні бути «повними юристами», спроможними обіймати посаду судді, але окрім законодавства, яке врегульовує порядок здобуття юридичної освіти, їх статус врегульовує також Федеральне Положення про адвокатів у редакції від 30 липня 2009 року (*Bundesrechtsanwaltsordnung – BRAO*). Згідно з цим Положенням, кожна особа, яка набула спроможності обіймати посаду судді (тобто успішно склала обидва юридичні державні іспити та пройшла підготовчу службу),¹⁴² має право отримати допуск до адвокатської діяльності. Заяву про допуск належить подати до земельного органу, який керує справами юстиції¹⁴³. Таким чином, і для цієї правничої професії вирішальним є рівень освіти «повного юриста». У § 7 закріплено 10 підстав для відмови в наданні допуску, однак серед них не згадується нескладання якогось кваліфікаційного іспиту (як передумови допуску до професії).

Треба додати, що в Німеччині лєвова частка осіб, які здобувають повну юридичну освіту, стають саме адвокатами.

Нотаріуси теж повинні бути «повними юристами», спроможними обіймати посаду судді (§ 5 BNotO із посиланням на вже згаданий § 5 Німецького Закону про суддів). Їхній статус також урегульовує окремий закон – Федеральне Положення про нотаріат у редакції від 15 липня 2007 року (*Bundesnotarordnung – BNotO*). Водночас і тут існують відмінності залежно від федеральної землі. У деяких землях (наприклад, у Баварії) працюють «суто нотаріуси», в той час як в інших землях (у Берліні, Гессені, Бремені, Нижній Саксонії, частково – в Північному Рейні-Вестфалії) виконувати функції нотаріуса можуть адвокати (§ 3

¹⁴¹ § 9. Передумови для призначення: «На посаду судді може бути призначений лише той, хто відповідає таким вимогам: 1) є громадянином Німеччини в розумінні статті 116 Основного Закону; 2) гарантує, що в будь-який час обстоюватиме вільний демократичний устрій у визначеному Основним Законом розумінні; 3) має спроможність обіймати посаду судді (§§ 5-7); 4) має належну соціальну компетентність».

¹⁴² § 4. Доступ до професії адвоката: «До адвокатури може бути допущений лише той, хто згідно з Німецьким Законом про суддів набув спроможності обіймати посаду судді, або відповідає передумовам залучення згідно із Законом про діяльність європейських адвокатів у Німеччині від 9 березня 2000 року, або успішно склав іспит на придатність згідно з цим Законом».

¹⁴³ § 6. Заява про допуск до адвокатури: «(1) Допуск до адвокатури надається на підставі поданої заяви. (2) Заяву може бути відхилено тільки на основі передбачених у цьому Положенні підстав».

BNotO, «адвокат-нотаріус»¹⁴⁴). Починаючи з 1 травня 2011 року, у зазначених землях такі адвокати повинні скласти так званий «**нотаріальний фаховий іспит**» (§§ 7a-7i BNotO) для того, щоби разом із адвокатською діяльністю провадити ще й нотаріальну. Окрім того, «адвокат-нотаріус» повинен бути допущений до адвокатської діяльності щонайменше 5 років тому й безперервно займатися цією діяльністю впродовж останніх трьох років. Ще одна відмінність між правничими професіями «адвоката-нотаріуса» та «суто нотаріуса» полягає в тому, що допуск до посади «суто нотаріуса» не є вільним, адже кількість нотаріальних округів обмежена. На відміну від адвокатів, нотаріусів **призначають** органи управління справами юстиції. Кількість нотаріусів обмежується з огляду на чисельність населення відповідної території та потреб у «впорядкованому правозастосуванні» (§ 4 BNotO). Отже, вакансія нотаріуса заповнюється на основі процедури відбору, під час якої враховують результати другого юридичного державного іспиту, а також особисті та фахові спроможності, виявлені під час трирічної підготовчої практики як нотаріуса-асесора (§§ 6-7 BNotO). Процедура й органи відбору доволі детально визначені в BNotO, однак, на нашу думку, його не слід вважати кваліфікаційним іспитом.

12. Окрім коротких стажувань під час навчання, так би мовити, головним стажуванням студента є підготовча служба – *Referendariat*, – яку він розпочинає після закінчення університету успішним складанням першого юридичного іспиту і яка триває, як правило, два роки. Як зазначалося раніше, основи підготовчої служби закладає Німецький Закон про суддів, а конкретизують порядок її проходження земельні закони про навчання й іспити юристів. Наприклад, Положення про навчання й іспити для юристів землі Баварія (*Ausbildungs- und Prüfungsordnung für Juristen – JAPO*) від 13 жовтня 2003 року в Частині четвертій (§§ 44 – 56) визначає мету підготовчої служби, орган і керування нею, порядок прийняття на підготовчу службу, права й обов'язки практикантів, тривалість та етапи практики, обов'язкові місця проходження (суди, прокуратура, органи публічного управління, адвокатські об'єднання) та місця на вибір практиканта, види навчальних заходів під час проходження практики (які здійснюються суддями, прокурорами, адвокатами тощо), відносини з керівниками практики у відповідних установах, винятки та деякі інші питання. Мета підготовчої служби – «ознайомити юристів-стажерів із завданнями правосуддя та публічного управління, у такий спосіб долучивши їх до практичної реалізації права. Наприкінці навчання юристи-стажери мають бути спроможні на власну відповідальність діяти у сфері правозастосування (якщо це потрібно, після деякої адаптації) і, таким чином, відповідати своїм рівнем багатоманітним і мінливим суспільним викликам» (абз. 1 § 44 JAPO).

Відповідно до законодавства про освіту юристів, організатором підготовчої служби є держава. Професійні об'єднання долучаються опосередковано: наприклад, під час проходження практики в судах, прокуратурі чи адвокатурі юристами-стажерами опікуються відповідні фахівці. Президент вищого суду землі (у деяких федеральних землях таких судів може бути кілька) на території власного судового округу забезпечує проходження підготовчої служби практикантами згідно із земельним законодавством про юридичну освіту, а у судах утворюються відповідні органи, які організують усі процеси, пов'язані з проходженням підготовчої служби (прийняття заяв, відбір, розподіл за місцями проходження служби, практичні навчальні заходи, контроль тощо). Важливо наголосити на тому, що на час проходження

¹⁴⁴ У землі Баден-Вюрттемберг, на території колишнього Вюрттембергу, діють іще так звані «окружні нотаріуси», які не є «повними юристами», але закінчили п'ятирічне навчання в Академії нотаріусів. Відповідно до реформи нотаріату, однак, до 2018 року в цій землі мають діяти тільки «суто нотаріуси». У свою чергу, на території колишнього Бадену діють так звані «баденські відомчі нотаріуси», які є «повними юристами» (тому ще їх називають «суддями-нотаріусами») і вважаються чиновниками вищого службового рівня.

підготовчої служби практикант перебуває з державою (чи відповідною федеральною землею) у публічно-правових відносинах, пов'язаних із навчанням (тобто на службі у державі), й отримує від держави платню, яка становить близько 800 євро (розмір платні може дещо відрізнятись залежно від федеральної землі).

Референдар (юрист-стажер), що проходить підготовчу службу, отримує відповідні свідоцтва після закінчення кожної частини практики від фахівця, в якого він навчається. Свідоцтва мають відображати «придатність, здібності, практичну діяльність, старанність, стан навчання та поведінку [стажера]. Вони мають зазначати вид і тривалість діяльності. У свідоцтвах має бути визначено, чи стажер досяг мети цього етапу навчання» (абзац 3 § 54 JАРО). Найважливішим є те, що у свідоцтвах мають міститись оцінки згідно з тією шкалою, яка передбачається земельним законом про освіту юристів для оцінювання результатів іспитів.

13. У Німеччині академічні ступені здобувають відповідно до етапу та результатів навчання, а також складання відповідних іспитів.¹⁴⁵ Статус академіка в Німеччині не має тієї ваги, яка притаманна йому на теренах колишнього Радянського Союзу. Окрім зазначених у виносці 5 звань, особа, яка успішно склала другий юридичний державний іспит, може називатися «асесором» із зазначенням відповідно опанованого фаху (у нашому випадку – юриспруденції).

Якщо йдеться про науково-теоретичні досягнення в галузі юриспруденції, то в Німеччині можна здобути **вищий академічний ступінь** – ступінь доктора (від *docere* – навчати або *doctus* – учений). Раніше в Німеччині використовували (а подекуди використовують і сьогодні) словосполучення «ступінь вищої школи», оскільки цей ступінь завжди присвоювали ВНЗ, насамперед університети. Ступінь доктора є найпоширенішим і найважливішим науковим (академічним) ступенем у Німеччині. Як зазначалось вище, габілітація не вважається академічним ступенем – її, як правило, проходять тільки ті правники, які планують на постійній основі викладати та провадити наукову діяльність. Варто ще раз наголосити на тому, що законодавство надає право на присудження ступеня доктора тільки певним ВНЗ. Наприклад, фахові ВНЗ, на противагу до технічних, не мають права присуджувати ступінь доктора-інженера. Наразі в Німеччині ступінь доктора за відповідним фахом можна здобути в університеті, технічному університеті, технічному ВНЗ, загальноосвітньому ВНЗ, музичному ВНЗ, мистецькому ВНЗ, спортивному ВНЗ, медичному або ветеринарному ВНЗ, церковному ВНЗ і педагогічному ВНЗ. У зв'язку з цим до позначення «доктор» обов'язково додається позначення фаху – наприклад, «доктор права», «доктор медицини», «доктор теології» тощо.

Статус, порядок присудження та використання академічних ступенів (у тому числі докторського ступеня), а також позбавлення їх декількома параграфами визначається в земельних законах про вищу школу. Право університетів присуджувати академічні ступені як одна з найважливіших ознак університетської автономії реалізується в цій сфері в такий спосіб: конкретні передумови та порядок здобуття докторського ступеня (так званого *Promotion*) встановлюються відповідними положеннями

¹⁴⁵ Баварський Закон про вищу школу, Розділ V. Академічні ступені, § 66. Присудження академічних ступенів: «(1) На підставі результатів перших іспитів для професійної кваліфікації вища школа присуджує за навчальними програмами відповідно до п. 1 речення 1 абз. 2 статті 57 ступінь бакалавра, а за навчальними програмами відповідно до п.п. 2 та 3 речення 1 абз. 2 статті 57 – диплом із зазначенням фаху; назва диплома особи, яка закінчила навчальну програму у фаховій вищій школі, містить додаток *FH*, а особи, яка закінчила університетську навчальну програму, – додаток *Univ.* За іншими навчальними програмами, аніж у фахових вищих школах, вищі навчальні заклади можуть присуджувати за результатами першого професійного кваліфікаційного іспиту також і ступінь магістра. На підставі результату першого іспиту для професійної кваліфікації вища школа присуджує ступінь магістра. Вищі школи можуть замість позначення *Bachelor* використовувати позначення *Bakkalaureus* або *Bakkalaurea*, а замість позначення *Master* – позначення *Magister* або *Magistra*. (2) Окрім зазначених в абз. 1 ступенів, університети присуджують ступінь доктора».

університетів. У зв'язку з цим передумови для допуску, порядок підготовки наукової праці та її захист можуть дещо різнитися за кожною федеральною землею або навіть за кожним університетом. Слід додати, що раніше діяв Закон про використання академічних ступенів від 07.06 1939 року, який нині скасовано майже в усіх федеральних землях.

14. У правознавстві передумовою для допуску до процедури присудження докторського ступеня – *Promotion* – зазвичай є успішне складання першого державного юридичного іспиту, яким закінчується університетське навчання. Окрім цього, існують інші передумови, які переважно пов'язані з успішністю навчання та місцем його проходження (через відмінності за землями та ВНЗ). Суто як приклад розглянемо Положення про порядок присудження ступеня доктора Університету міста Тріра, в § 3 якого визначено, що *Promotion* «складається з дисертації й усного іспиту». Якщо особа бажає здобути ступінь доктора, вона має бути прийнята на факультет як докторант (§ 4). Передумовами для задоволення заяви щодо прийняття як докторанта (§ 5) є згода професора (так би мовити, «підклучальника»), який опікуватиметься претендентом на здобуття ступеня, та наявність у претендента належної кваліфікації. Треба підкреслити, що головною підставою для того, щоб визнати кваліфікацію претендента достатньою, є оцінка, отримана на першому юридичному державному іспиті. Університет Тріра, наприклад, вимагає щонайменше оцінку «добре» або «повністю задовільно». У середньому ж у Німеччині від юристів вимагають оцінок на рівні «повністю задовільно». Отже, відповідно до § 6 Положення про порядок присудження ступеня доктора Університету міста Тріра, кваліфікацію для прийняття як докторанта має

«а) той, хто склав проміжний іспит відповідно до § 19 Закону землі про одноступеневу юридичну освіту в землі Рейнланд-Пфальц (EJAG) від 14 лютого 1975 року після вивчення правознавства в Університеті Трір і на семінарі зробив доповідь, яка була оцінена щонайменше оцінкою «добре» (значно вище середнього рівня);

або

б) той, хто склав перший чи другий юридичний державний іспит відповідно до §§ 5, 5а Німецького Закону про суддів із оцінкою щонайменше «повністю задовільно» й обидва останні семестри перед першим юридичним державним іспитом вивчав правознавство в Університеті Тріра.

(2) Кваліфікацію для прийняття як докторанта має також і той, хто вивчав правознавство в Університеті Тріра протягом двох семестрів, узяв там участь у семінарі з доповіддю, яку було оцінено щонайменше оцінкою «добре» та

а) склав на території дії Основного Закону перший юридичний державний іспит або рівноцінний юридичний іспит і відповідає передумовам *Promotion* свого рідного університету;

або

б) склав за межами дії Основного Закону юридичний іспит, рівноцінний першому юридичному державному іспиту, і підтвердив клаузурою з галузі запланованої дисертації, а також клаузурою з галузі

конституційного права, знання німецької мови та німецької правової системи; у виняткових випадках декан, замість клаузури з конституційного права, може призначити іншу клаузуру;

або

в) після навчання в науковому вищому навчальному закладі склав за неюридичним фахом іспит, рівноцінний першому юридичному державному іспиту, з результатом, вищим від середнього. Кандидат повинен на території дії Основного Закону пройти навчання з правознавства на юридичному факультеті загальною тривалістю чотири семестри. Також він повинен двома клаузурами, одна з яких має бути клаузурою з конституційного права, довести належний рівень правових знань».

Як видно з наведеного витягу (зокрема, з пункту а)), претенденти на здобуття докторського ступеня переважно мають бути ті, хто закінчили університетське навчання і мають достатню оцінку («добре») за перший державний юридичний іспит, щоби подавати заяву до університету про прийняття як докторанта. Водночас це не обов'язково означає, що всі особи відразу після закінчення університетського етапу навчання мають поспішати здобути докторський ступінь. Багато «повних юристів» (тобто тих, хто вже пройшов усі зазначені вище етапи навчання та склав обидва юридичні державні іспити), пропрацювавши певний термін суддями, адвокатами, чиновниками тощо, знаходять час на проходження *Promotion* та здобуття ступеня доктора, а надто з огляду на те, що в такому разі оцінка може бути й «повністю задовільно».

Окрім того, можна побачити, що наведений вище витяг із Положення передбачає додаткові можливості прийняття як докторанта для осіб, які закінчили фахові ВНЗ, де викладаються в певному обсязі юридичні науки, а також описує особливі випадки для практичних працівників або навіть іноземних юристів.

Кандидат на здобуття місця докторанта подає заяву на ім'я декана юридичного факультету, яка повинна містити підтвердження згоди «підкувальника» та наявності наведеної вище кваліфікації (передумов), а також тему дисертації. Декан також призначає двох представників, які проводитимуть і оцінюватимуть зазначені вище клаузури. Якщо результат розгляду заяви позитивний, декан видає особі свідоцтво про прийняття її як докторанта.

До написаної у тісній співпраці з професором-«підкувальником» праці готуються висновки інших науковців. Коли праця готова, відбувається усна частина *Promotion* – захист дисертації шляхом дискусії з комісією обраних представників відповідного факультету. У рамках такого диспуту здійснюється також перевірка й за іншими фахами та темами (*Rigorosum*) або за складеним іспитом (обсяг і тематика спілкування залежно від факультету можуть істотно відрізнятись). Захищену працю обов'язково має бути опубліковано, вона повинна бути публічно доступною для ознайомлення. Саме опублікування є обов'язковим етапом для закінчення процедури присудження докторського ступеня. Зазвичай лише після цього докторант отримує документ (грамоту) про присудження йому ступеня доктора. Як зазначалося вище, німецьке законодавство передбачає порядок використання цього звання (наприклад, на візитних картках, при зазначенні імені в паспорті – § 1 Закону про посвідчення особистості та § 4 Закону про паспорт) і навіть відповідальність за порушення порядку використання (наприклад, § 132а Кримінального кодексу «Протиправне використання титулів, професійних позначень і звань»).

15. У рамках *Promotion* має бути написано письмову працю у вигляді дисертації, яка повинна містити

новаторські наукові розробки та знання. Кандидат на прийняття як докторанта визначає спільно з професором-«підклучальником» тему дисертації. Нормативне регулювання вимог до самої дисертації є не дуже змістовним. Наприклад, у вже згаданому положенні § 10 («Вимоги до дисертації») зазначено, що «дисертація має містити самостійний внесок у подальший розвиток правової науки. Вона не може бути вже поданою в іншій фаховій галузі або вже відхиленою». Зазвичай професор-«підклучальник», рецензенти та факультет на чолі з деканом дбають про те, щоби зміст праці дійсно відповідав наведеній вище вимозі, особливо щодо наявності наукової новизни. Саме на цьому робиться акцент під час перевірки написаної праці. У середньому на написання праці витрачають від двох до чотирьох років. У § 11 згаданого як приклад Положення визначено, що дисертацію має бути написано німецькою мовою, винятки допускаються тільки в обґрунтованих випадках.

16. Згідно зі статистикою, яку нам вдалося дістати, усього в Німеччині у 2005 році в університетах та інших ВНЗ, які мають право присуджувати докторські ступені, було присуджено 25 799 докторських ступенів **за всіма фахами** (не тільки правничими). Те саме статистичне джерело (на жаль, не наводячи точних цифр) повідомляє, що за фахом «Правознавство» приблизно 10% випускників університетів здійснюють іще й *Promotion*, здобуваючи титул доктора (для порівняння: у галузі медицини таких випускників біля 80%, а в царині хімії – до 95%). Отже, враховуючи наведену вище статистику успішного складання юридичних державних іспитів, імовірно, можна стверджувати, що приблизно 1000 правників щороку здобувають наукові ступені. Разом із тим треба брати до уваги той факт, що також певна кількість «повних юристів» здобувають наукові ступені вже після закінчення університетського етапу юридичного навчання.

Додаток 12. Досвід Франції у регулюванні правничої освіти та доступі до правничої професії

Досвід Франції у регулюванні правничої освіти та доступі до правничої професії

1.1. Правове регулювання університетської освіти ґрунтується на визнанні автономії французьких університетів. Відповідно до ст. L711-1 Кодексу освіти Французької республіки, автономія публічних закладів вищої освіти виявляється в тому, що вони, виконуючи визначені законодавством завдання, самостійно визначають власну освітню та наукову політику в рамках національного регулювання та відповідно до своїх договірних зобов'язань.

Автономія університетів виявляється в самостійному (в рамках, передбачених національним законодавством і статутом університету, а також угодами, укладеними зі студентами та персоналом) визначенні актуальних напрямків підготовки фахівців (зокрема, створення нових напрямків підготовки фахівців у межах загальної спеціальності не потребує погодження з профільним міністерством чи додаткового ліцензування місць), підвищенні відповідальності університетів за якість освітніх послуг перед приватними особами, забезпеченні самостійного (за рахунок коштів університету) фінансування переважної частини видатків університету на надання освітніх послуг та утримання персоналу університету.

Основними законодавчими актами, які регулюють діяльність університетів у Франції, є Кодекс освіти, Кодекс інтелектуальної власності, Кодекс наукових досліджень, Закон від 10 серпня 2007 р. про свободи та відповідальність університетів¹⁴⁶, Загальний податковий кодекс, декрети й ордонанси тощо, а також місцеві акти: статут університету й укладені договори, які містять зобов'язання університету.

1.2. Поняття «університет» уживають лише щодо конкретно визначеного переліку вищих навчальних закладів, до яких не належать вищі школи, спеціалізовані заклади освіти, заклади перепідготовки та перепрофілювання та профорієнтаційні інституції. Так само до університетів не належать різноманітні вузькопрофільні інститути, а також науково-дослідні установи, де навчання студентів не є основною метою діяльності.

Опрацьовуючи статистичні дані, до університетів, як правило, не включають технічні (інженерні) ВНЗ, комерційні школи тощо.

ВНЗ чітко поділені за категоріями, перелік університетів кожного регіону представлено на сайтах профільних міністерств Франції.

1.3. Загальні засади доступу до університетської освіти, а також правового статусу університетів визначаються нормативно, зокрема в кодексах, які регулюють сферу освіти та проведення наукових досліджень (це два самостійні кодифіковані акти).

---

¹⁴⁶ У Законі про автономію університетів від 2007 р. передбачається, що всі французькі університети здобудуть автономію до 2012 року. На кінець 2010 р. 51 установа з 83 є автономною, а ще 24 університети стануть автономними до 1 січня 2011 р. Таким чином, у Франції діятиме 75 автономних університетів, що становитиме 90 % від їхньої загальної кількості. Цит. за: *L'autonomie des universités* [Електронний ресурс]: <http://www.enseignementsup-recherche.gouv.fr/pid21581/l-autonomie-des-universites.html>

Вступ як процедура прийняття вступника на навчання до вузу є обов'язковим і різниться залежно від категорій осіб, які мають намір вступити на факультет. Зокрема, різні правила встановлюються для внутрішніх споживачів освітніх послуг ВНЗ та абітурієнтів із інших країн. Правила відрізняються також залежно від року навчання, на який абітурієнт хоче вступити (або перевестися з іншого національного чи закордонного ВНЗ).

Згідно з принципом автономії, процедуру вступу визначає університет. На відміну від української системи освіти, окремих вступних іспитів не передбачено.

2-3. Регулювання стандартів юридичної освіти у Франції відсутнє. Застосовується принцип автономії університетів. Університети самостійно визначають напрямки спеціалізації студентів, самостійно впроваджують вивчення нових дисциплін і здебільшого самостійно забезпечують фінансування навчального процесу. Фактично їх акредитує ринок навчальних послуг.

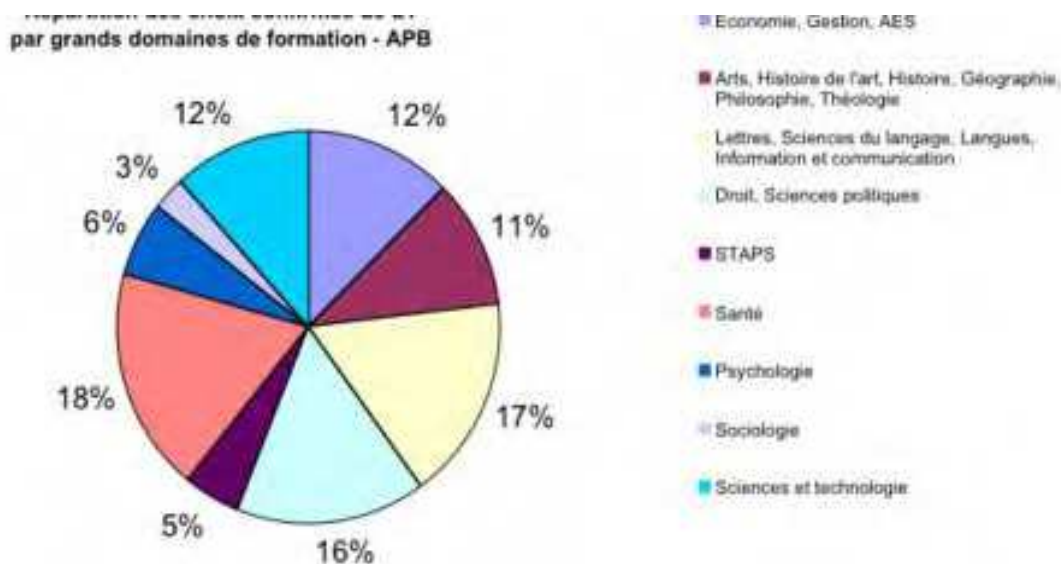
4. У Франції спостерігається тенденція до монотонного зменшення приросту кількості вступників до університетів за напрямком L, в той час як за іншими напрямками (наприклад, математичним) кількість вступників, навпаки, зростає (на 0,5% у 2009 р.).

У розрізі конкретних університетів (на прикладі м. Парижа) кількість вступників на напрямок L становить в Університеті Париж I – 4 326 осіб, Париж II – 2 122 осіб, Париж III – 2 589 осіб, Париж IV – 2 043 осіб, Парижі V – 4 275 осіб, Париж VI – 2 505 осіб, Париж VII – 3 071 осіб.

Для порівняння: у Ліоні кількість вступників до університетів за напрямком L є такою: до Університету Ліон I – 3 765 осіб, Ліон II – 4 106 осіб, Ліон III – 4 477 осіб.

Загальна кількість вступників на цей напрям у країні становить 204 285 осіб.

У 2009 р. вступники за напрямком підготовки L1 віддали перевагу таким напрямкам підготовки у вищих навчальних закладах:¹⁴⁷

Серед них збільшується кількість вступників, які бажають отримувати освіту за напрямками підготовки «Право» та «Медицина» (разом – 35 % від загальної кількості вступників).

¹⁴⁷ Rentrée universitaire 2009/2010 – Ministère de l'enseignement supérieur et de la recherche //

На кількість вступників також впливає успішність складання випускних шкільних іспитів – т. зв. «бакалаврату» (не плутати з вітчизняним кваліфікаційним рівнем; у Франції цей термін позначає свідоцтво про закінчення повної середньої освіти).

Наразі наявна узагальнена офіційна інформація про дипломи, видані випускникам вищих навчальних закладів за 2005-2008 р.р. у розрізі основних видів вищих навчальних закладів, у т.ч. університетів:

Principaux diplômes délivrés dans l'enseignement supérieur¹⁴⁸

	2005 (r)	2006 (r)	2007 (r)	2008
<i>BTS et assimilés</i>	102 544	102 154	101 389	105 931
<i>DUT</i>	45 799	46 103	45 441	46 714
<i>DEUG, DEUST</i>	47 663	4 659	2 427	1 748
<i>DEUG intermédiaires</i>	63 189	96 375	90 300	не внесено
<i>Licence (ліценціям)¹⁴⁹</i>	59 209	9 050	2 889	824
<i>Licence LMD</i>	82 700	128 168	127 232	123 465
<i>Licence professionnelle</i>	23 909	30 090	34 915	37 665
<i>Maîtrise (Master 1)</i>	44 088	9 184	4 433	1 886
<i>Maîtrises intermédiaires</i>	54 137	88 674	89 200	не внесено
<i>Master professionnel et DESS (Master 2)</i>	57 644	63 995	65 699	65 221
<i>Master recherche et DEA</i>	26 535	24 703	23 228	22 140
<i>Master indifférencié</i>	647	2 985	5 020	7 069
<i>Doctorat (аспірантура)</i>	9 277	10 045	10 664	10 678
<i>Diplôme de santé (docteur)</i>	6 844	6 790	7 174	6 795
<i>Capacité en médecine</i>	2 185	2 190	1 924	1 882
<i>DES, DIS, DESC (1)</i>	2 489	2 236	2 974	3 700
<i>Diplôme d'ingénieur</i>	27 638	27 676	27 520	28 619
<i>Diplôme des écoles de commerce</i>	25 066	25 626	24 397	22 246

¹⁴⁸ http://www.insee.fr/fr/themes/tableau.asp?reg_id=0&ref_id=NATSOS07234

¹⁴⁹ Відомості щодо виданих дипломів, виділені жирним шрифтом, стосуються університетської освіти.

5.1. Важливою передумовою для доступу до юридичної освіти є вимога про завершену середню освіту (або про диплом, який прирівнюється до неї на національному та міжнародному рівнях). В окремих випадках педагогічні комісії мають право приймати рішення про прирівняння дипломів про повну середню освіту інших країн, дипломи яких автоматично не визнаються за системою *European Credit Transfer System*.

Загальні умови такі: наявність заведеної середньої освіти (BAC) або закінчення закладу освіти, прирівняного до середнього; напрямок підготовки в середній школі має відповідати спеціалізації у вищому начальному закладі; попередній запис на факультет; розвиненість попередньої професійної орієнтації. Вступні іспити за дисциплінами не проводяться.

Після здобуття диплома коледжу (BAC – вітчизняний аналог повної середньої освіти, має напрямки спеціалізації) на підставі **конкурсу досьє** (атестатів BAC за напрямом спеціалізації L (гуманітарний)) відбувається зарахування на трирічну програму підготовки юриста «Ліценціат»; програма поділяється на загальну та професійну частини. Після закінчення цієї програми дипломований слухач має право за конкурсом досьє вступити на програму спеціальної вищої освіти (DESS) або поглибленої вищої освіти (DEA), що разом позначаються як магістратура та якими завершується цикл повної юридичної освіти. За бажанням випускник може вступити до докторантури, інтернатури (медичні науки) тощо.

Прийом досьє вступників здійснює **педагогічна комісія**. Як правило, вступниками стають ті, хто пройшов підготовчі курси (CPGE), студенти ліценціату 1-2 курсів гуманітарних і наукових спеціалізацій, а також інші вступники, які мають державні дипломи або дипломи, що визнаються державою.

Запис на навчання проводиться тільки після вивчення досьє вступника педагогічною комісією, про що педагогічна комісія його письмово повідомляє.

Вступниками ліценціату з права (перший рік навчання) стають випускники середньої школи, які мають найкращі показники навчання за профільним напрямком навчання, у цьому разі – за BAC у сфері гуманітарних наук (BAC L). Крім того, можуть вступати студенти з інших напрямків підготовки, які змінюють свою спеціалізацію, а також іноземні студенти (за програмами обміну).

Вступниками ліценціату з права третій рік навчання) стають ті, хто, на думку педагогічної комісії, вповноваженої розглядати досьє кандидатів, перед записом на навчання на 3-му курсі має найвищі показники успішності. Як правило, це вступники, які закінчили дворічні спеціалізовані курси (CPGE), студенти ліценціату 1-2 курсів гуманітарних і наукових спеціальностей, а також інші вступники, які мають державні дипломи, або дипломи, що визнаються державою. Іноземні студенти можуть вступати за умови, що держава визнає їхні дипломи й оцінки.

У середньому вік осіб, які вступають на перший курс, становить 19-25 років, однак варто зауважити, що доступ до освіти у ВНЗ мають навіть особи, старші від 35 років (до 60-65 в окремих університетах).

5.2. Найкращих вступників обирають за результатами вивчення досьє кандидата, а також із урахуванням рішення педагогічної комісії. Фактично відбувається конкурс досьє (дипломів та оцінок) вступника. Крім того, може проводитись усна співбесіда зі вступниками (залежно від того, на який рік навчання вступає кандидат). Окремих усних чи письмових іспитів, обов'язкових для зарахування до університету, немає. Університети визнають іспити, складені під час опанування BAC, однак для юридичного напрямку потрібно мати спеціалізацію в гуманітарній сфері, а також скласти відповідні іспити по завершенні повної середньої освіти.

6. Загальна фахова підготовка у Франції триває п'ять років: три роки – в рамках освітньо-кваліфікаційного рівня «Ліценціат», один рік – *Master 1* та ще один рік – *Master 2*.

Також див. відповідь на питання 5.1.

7. Українському диплому магістра у Франції відповідає диплом *Master 2*, який засвідчує, що студент опанував повний цикл дисциплін відповідної спеціалізації.

Спеціалізація починається з третього року навчання, програми четвертого та п'ятого років навчання потребують окремого конкурсного вступу та рішення педагогічної комісії. Щороку спеціалізація поглиблюється, диплом випускника обов'язково містить напрямок спеціалізації, у межах якого випускника може бути прийнято на роботу до державних чи приватних установ. Для роботи за іншими напрямками спеціалізації в межах одного фаху вимагається здобуття освітньо-кваліфікаційних рівнів *Master 1* та *Master 2*.

Науковий ступінь можна отримати після здобуття диплома *Master 2*. Підготовка дисертацій (докторантура) із правничих спеціальностей триває три роки.

8. До переліку найпоширеніших у Франції юридичних професій належать такі:

- адвокати (незалежні адвокати та адвокати за наймом) – 58%;
- нотаріуси – 18%;
- судді, прокурори та виконавці – 10,5%;
- чиновники міністерств, комісари, судові адміністратори – 9,1%;
- юридичні консультанти, радники, експерти, юрисконсульти – 3%¹⁵⁰.

9. **Диплом університету.** Особливістю доступу до різних правничих професій у Франції є вимога не тільки про наявність диплома правника (юриста), але й відповідність напрямку спеціалізації, зазначеного в дипломі, обраній правничій професії. Для зміни правничої професії вимагається навчання за новим напрямком спеціалізації й здобуття відповідного диплома. Це пов'язано з тим, що перелік дисциплін, які вивчають на старших курсах, є вузькоспеціалізованим, тому їх опанування не може гарантувати достатнього фахового рівня випускника за іншим напрямком спеціалізації (на відміну від вітчизняної багатопрофільної системи юридичної освіти). Фактично у Франції студенти четвертого-п'ятого курсів за напрямком підготовки «Публічна адміністрація» не вивчають або вивчають у недостатньому обсязі (1-2 дисципліни) фундаментальні дисципліни цивільно- та кримінально-правового циклів.

Кваліфікаційні іспити поділяються на внутрішньоуніверситетські, які відображаються в дипломі та виписці про отриманні оцінки, та зовнішні, які проводять професійні організації, щоб підтвердити рівень здобутих знань, вмінь і навичок випускника. Зовнішні кваліфікаційні іспити підтверджують також практичні вміння претендентів і проводяться після певного часу стажування за обраною професією.

Фахове стажування терміном до півроку проводиться під час навчання на четвертому-п'ятому курсах або після закінчення університету і є безоплатним. Крім того, існують стажування-випробування перед постійним зарахуванням на посаду (держслужба). Для низки професій (наприклад, нотаріату) вимагається практичний досвід роботи перед складанням фахового зовнішнього кваліфікаційного іспиту.

¹⁵⁰ <http://metiers.regionpaca.fr/index.php?id=29>

10. Диплом після завершення п'ятого року навчання видається, якщо успішно виконано навчальний план, пройдено практику, підготовлено й захищено дипломну роботу. Окремих державних іспитів, як в Україні, не передбачено.

Дипломи видають після закінчення рівнів «Ліценціат» (третій рік навчання), *Master 1* (четвертий рік навчання), *Master 2* (п'ятий рік навчання). Під час навчання на ліценціаті стажування не передбачено.

11. Державних кваліфікаційних іспитів, подібних до тих, які проводять в Україні, у Франції немає. Завдяки високому ступеню довіри до іспитових оцінок, отриманих упродовж навчання у ВНЗ, їх підтвердження для здобуття диплома ВНЗ не вимагається.

Разом із тим для того, щоб розпочати професійну діяльність, потрібно скласти зовнішній іспит у відповідному професійному об'єднанні. Ці іспити диференціюються за складністю для початківців та осіб, що мають щонайменше дворічний досвід практичної діяльності, й поділяються на іспити зі знання матеріального права й іспити, що підтверджують рівень набутих практичних вмінь і навичок. Складання таких іспитів є обов'язковим для вступу на постійну посаду та просування по службі.

При зміні спеціалізації, приміром, із публічної адміністрації на страхування, потрібно додатково пройти два роки навчання у ВНЗ за профілем нової спеціальності та скласти професійні зовнішні іспити (в іншому професійному об'єднанні).

Питання формує комісія, що приймає такий іспит.

Перевірка результатів здійснюється колегіально, анкети/тести/есе подають у зашифрованому вигляді (кожному кандидатові відповідає індивідуальний код).

Результати можна оскаржити шляхом апеляції.

У разі, якщо результат негативний, дозволяється перескладання іспитів після спливу одного року.

12. Під час навчання за напрямком підготовки «Право» стажування є обов'язковим для закінчення програми *Master 2*, яка відповідає вітчизняному п'ятому року навчання. Таке стажування триває від двох до шести місяців і має відповідати напрямку спеціалізації студента. За результатами проходження стажування видається лист-характеристика студента з місця проходження практики, у якому зазначається рівень набутих практичних вмінь і навичок, а найкращим випускникам пропонують контракт-стажування (переважно на безоплатній основі).

Інший вид стажування передбачений для випускників ВНЗ, які прагнуть підтвердити перед професійними організаціями рівень набутих теоретичних і практичних знань, вмінь і навичок. Термін такого стажування становить від одного до двох років. За результатами стажування видається письмова характеристика набутих практичних вмінь і навичок. Проходження стажування є обов'язковим для допуску до комплексного фахового іспиту, приміром, із нотаріату, банківської справи, державної служби тощо.

Університет дише організаційно сприяє проходженню стажування під час навчання у ВНЗ, досягаючи домовленостей із компаніями чи державними органами щодо проходження стажування. Саме стажування проводиться за рахунок компанії або ж органа державної влади, який приймає студента на стажування. Інколи стажерам надаються окремі вигоди, встановлені для працівників (безкоштовне харчування, оплата проїзду, право користуватися копіювальною технікою та комп'ютерним обладнанням).

Стажування, яке здійснюють після здобуття вищої освіти, щоб набути практичних вмінь і навичок й отримати допуск до складання фахового іспиту, фінансується за рахунок коштів осіб, що претендують на

складання такого іспиту. Компанії, які приймають таких осіб на стажування, сплачують їм за фактично виконану роботу гонорар, який приблизно дорівнює половині середньомісячного заробітку в сфері.

13. Науковий ступінь у Французькій республіці підтверджується дипломом, що видається за результатами публічного захисту дисертаційної роботи перед комісією, яка складається з дев'яти членів (у т.ч. опонентів і наукового керівника). Захист триває протягом 2-2,5 годин. Попереднього захисту, обговорення на засіданнях кафедр і відділів не проводять.

Науковий ступінь здобувають після навчання в докторантурі. Аспіранти називаються докторантами. Наукового ступеня доктора юридичних наук не існує.

За рішенням комісії присуджують науковий ступінь (доктор філософії) зі спеціалізацією за певним напрямком юридичної науки: адміністративним правом, кримінальним правом, європейським правом тощо.

14. Успішне закінчення ВНЗ, схвальні характеристики щонайменше двох осіб, які рекомендують вступати на певний напрям до докторантури, виконання плану навчання в докторантурі, підготовка дисертаційної роботи, публікація фахових статей, участь у конференціях.

Складати додаткові фахові іспити перед публічним захистом дисертаційної роботи не вимагається.

Потрібно публічно захистити дисертацію перед комісією, уповноваженою заслуховувати здобувачів наукового ступеня. Такі комісії створюють при ВНЗ.

15. Вимоги до наукової роботи сформувалися традиційно, окремі подробиці уточнюють профільні кафедри, на яких відбувається написання робіт. Обсяг дисертаційної роботи становить приблизно 120-160 сторінок, включаючи список використаних джерел. Дисертація повинна містити ознаки наукової новизни та новий розв'язок теоретично або практично значущої проблеми.

16. Загалом у країні за рік близько 2000 осіб здобувають правничі ступені.

Додаток 13. Досвід Великої Британії у регулюванні правничої освіти та доступі до правничої професії

Досвід Великої Британії у регулюванні правничої освіти та доступі до правничої професії

1.1. У Великій Британії, як у країні звичаєвого права, правовідносини у сфері вищої освіти почали врегульовувати актами позитивного права лише в 90-тих роках ХХ століття. До того часу врегулювання всіх питань, які стосуються вищої освіти та науки, повністю належали до компетенції університетів або створених ними самоврядних організацій. Водночас статус і повноваження кожного з університетів країни закріплено в окремих законах, які від імені парламенту приймає Таємна Рада Її Величності (*Privy Council*). Наприклад, 1862 року Таємна Рада прийняла закон «Про Оксфордський університет».

Зрештою, у 1992 році парламент прийняв закон «Про продовження освіти та вищу освіту» (*Further and Higher Education Act*), а у 2004 році – закон «Про вищу освіту» (*Higher Education Act*). Закони доповнюють одне одного, регулюючи досить обмежене коло питань, а саме:

- порядок державного фінансування вищої освіти та наукових досліджень – повноваження колегіального органа та критерії розподілу державних коштів між університетами (статті 62-68 закону «Про продовження освіти та вищу освіту»);
- загальні вимоги до оцінювання якості вищої освіти (стаття 70);
- вимоги до управління вищими навчальними закладами (стаття 73);
- державний контроль за забезпеченням рівного доступу до вищої освіти, зокрема шляхом моніторингу оплати за навчання, із категоричною заборонаю втручатись у зміст університетських програм, методику їх викладання й оцінювання, а також у критерії відбору студентів, визначені кожним університетом (статті 30-32);
- порядок розгляду студентських скарг (статті 11-21).

1.2. Зважаючи на історичні умови формування університетів, закон вимагає дотримання таких вимог для того, щоб навчальний заклад міг використовувати у своїй назві слово «університет»: університетами можуть називатися ті навчальні заклади, надають що послуги у сфері вищої освіти і статус і повноваження яких визначено у відповідних законах і підзаконних актах.

1.3. Визначення умов вступу до належить виключно до компетенції кожного окремого університету. Окрім того, як уже згадувалося, законодавство прямо забороняє регуляторним органам втручатись у процедуру визначення критеріїв відбору студентів.

2.1. Державної акредитації навчальних закладів у Великій Британії немає, тож надання освітніх послуг у сфері права не потребує окремого дозволу, але разом зі тим стандарти вищої юридичної освіти є достатньо щільно врегульованими.

Відповідно до закону «Про суди та юридичні послуги» від 1990 року, загальні збори Об'єднання адвокатів (*The General Council of the Bar*) і Товариства правників (*Law Society*) уповноважені визначати кваліфікаційні вимоги доступу до професії. Вони опублікували вимоги, які містять критерії для початкового

(академічного) ступеня професійного навчання (тобто для здобуття юридичної освіти), у спільній заяві, яку затвердив Лорд Канцлер (одночасно він є Міністром юстиції).

Професійні об'єднання визначили, що вони визнаватимуть навчальні програми такими, що відповідають початковому, або академічному, ступеню підготовки правника, якщо дотримано таких вимог:

- 1) Вищий навчальний заклад продемонструє професійним об'єднанням, що він володіє достатніми ресурсами для підтримки навчальної програми.
- 2) Таємна Рада підтвердить повноваження вищого навчального закладу видавати дипломи.
- 3) Вимоги, які висувають до студентів у процесі навчання, відповідають мінімальним стандартам юридичної освіти, які затвердила Агенція з забезпечення якості вищої освіти (*Quality Assurance Agency for Higher Education*). Агенція є самоврядною неприбутковою організацією, яка перевіряє університети та коледжі, готує звіти щодо дотримання освітніх стандартів для розгляду у вишах, надає навчальним закладам методичну допомогу для дотримання стандартів і поліпшення якості освіти, розслідує випадки порушення академічних стандартів і рекомендує Таємній Раді надавати вишу повноваження видавати дипломи та право використовувати назву «університет».
- 4) Щонайменше дві третини навчальної програми факультету складають правничі дисципліни.
- 5) Серед правничих дисциплін 75% часу повинно відводитися на вивчення так званих «основ правничих знань», що охоплюють такі дисципліни:
  - публічне право (включаючи конституційне право, адміністративне право та права людини);
  - право Європейських Співтовариств;
  - кримінальне право;
  - зобов'язальне право (включаючи договірне право, реституції та делікти);
  - право власності;
  - інвестиційне право та довірча власність;
  - практичні навчання щодо здійснення правничих досліджень.
- 6) Дисципліни розумно розподілено впродовж навчального процесу.
- 7) Студенти можуть скласти зовнішні іспити та мають належний обсяг знань і навичок, зокрема:
  - знають і розуміють основоположні доктрини та принципи, визначальні для права Великої Британії, насамперед у сферах, передбачених основами правничих знань;
  - здобули базові знання про джерела права, процес формування та розвитку цих джерел, про інституції, які забезпечують адміністрування в окремих сферах права, а також про категорії осіб, які застосовують право;
  - демонструють знання та розуміння широкого спектру юридичних концепцій, цінностей і принципів;
  - володіють інтелектуальними та практичними навичками, потрібними для аналізу законодавства, здатні застосовувати результати досліджень та аналізу для розв'язання правничих проблем;
  - спроможні висловлюватися письмово й усно відповідно до потреб різних аудиторій.
- 8) Студент також повинен бути спроможним:
  - застосовувати знання у складних ситуаціях;

- усвідомлювати потенційні альтернативні шляхи розв'язання ситуації та формулювати відповідні обґрунтування;
- обирати ключові питання для дослідження та чітко їх формулювати;
- використовувати паперові й електронні ресурси для підготовки сучасних документів;
- надавати особисту обґрунтовану оцінку, засновану на розумінні стандартних аргументів для певної юридичної проблеми;
- уважно й акуратно використовувати англійську мову та правничу термінологію;
- ефективно досліджувати веб-ресурси, обмінюватися електронною поштою;
- готувати електронні документи.

Щоб продовжувати професійне навчання й отримати доступ до професії адвоката, студенти повинні отримати «диплом правника, достатній для здобуття кваліфікації» (*Qualifying Law Degree*). Рішення про те, чи диплом правничого факультету або школи відповідає названій вимозі, приймає Рада стандартів Об'єднання адвокатів. Обов'язковою умовою для визнання диплому «достатнім для здобуття кваліфікації» є викладання на правничому факультеті чи в правничій школі «основ правничих знань».

2.2. У Великій Британії є дві основні категорії юристів: адвокати (*barristers*) та юрисконсульти (*solicitors*). Вони об'єднуються у дві самоврядні організації: Об'єднання адвокатів (*Bar*) і Товариство правників (*Law Society*) відповідно. Як уже зазначалося, саме ці організації визначають стандарти юридичної освіти, для чого вони створили Спільну раду з питань освіти. На постійній основі юридичну освіту регулюють Рада стандартів Об'єднання адвокатів (*Bar Standards Board*) та Регуляторний орган Товариства правників (*Solicitors Regulation Authority*), здійснюючи свої повноваження по чергово впродовж трьох років. На підставі критеріїв, які визначила Спільна рада з питань освіти, Агенція із забезпечення якості вищої освіти здійснює моніторинг якості надання юридичних послуг і може впливати на позбавлення права університету видавати дипломи.

Окрім цього, саме Рада стандартів Об'єднання адвокатів та Регуляторний орган Товариства правників спільно відповідають за визнання (акредитацію) тих правничих факультетів і шкіл, які надають «диплом правника, достатній для здобуття кваліфікації». Лише випускники цих факультетів і шкіл можуть надалі претендувати на здобуття професії адвоката.

2.3. Навчальні плани повністю формують правничі факультети/школи. Єдиним критерієм є вимоги до «диплому правника, достатнього для здобуття кваліфікації». Якщо правничий факультет чи школа хочуть бути визнаними Радою стандартів Об'єднання адвокатів, вони повинні подбати про наявність обов'язкових дисциплін, а також про обсяг знань і навичок, які студенти здобувають для складання фахових іспитів.

3. Станом на лютий 2011 року Рада стандартів Об'єднання адвокатів визнала 90 юридичних факультетів/шкіл/коледжів, дипломи яких вважаються «достатніми для здобуття кваліфікації».

4. На жаль, немає статистики щодо кількості вступників або випускників юридичних шкіл, зате доступні дані про кількість охочих пройти Курс юридичної практики у 2010 році – 9 337 та Курс професійної підготовки адвокатів у 2009 році – 2 657. Оскільки у Великій Британії є всього два види юридичної практики, Курс професійної підготовки адвокатів проходять ті, хто мають намір працювати адвокатом, а Курс

юридичної практики – всі, хто хочуть опанувати іншу юридичну професію. Таким чином, сукупну кількість випускників можна оцінити як приблизно 13 000 на рік.

Варто додати, що університетську освіту у країні здобувають переважно на базі окремих коледжів. Приміром, в Університеті Кембриджу є 29 коледжів, кожен із яких щороку приймає на юридичний факультет до 10 осіб.

5.1. Вступати на юридичні факультети можна на базі загальної середньої освіти.

Дані з таблиці взято з дослідження слухачів Курсу професійної підготовки адвокатів, який є наступним етапом після академічного навчання.¹⁵¹

Вік слухачів, років	Частка від загальної кількості слухачів, %
<20	0,0
20-24	55,8
25-29	22,3
30-34	6,9
35-39	7,7
40-49	5,0
50-59	1,9
60+	0,3
Разом	100,0

Ці цифри свідчать про те, що тільки половина студентів обирають юридичну освіту як першу освіту, яку вони здобувають одразу після закінчення середньої школи, що, ймовірно, можна пояснити високою вартістю навчання на юридичних факультетах, а також інтенсивністю та складністю навчального процесу.

5.2. У Великій Британії не проводять іспитів при вступі до університету. Загальні критерії відбору такі:

- спроможність навчатися та науковий потенціал;
- умотивованість у виборі факультету;
- відповідальність і самодисципліна.

Кожного абітурієнта оцінюють індивідуально та цілісно, використовуючи всю подану інформацію:

- оцінки з атестата про середню освіту, зокрема кількість найвищих (А) оцінок (ці дані розглядають також у контексті якості школи або коледжу, де отримано атестат);
- рекомендації зі школи чи коледжу;
- особистий мотиваційний лист, у якому абітурієнт викладає мотивацію до обрання певного фаху та коледжу й пояснює, як у майбутньому має намір реалізувати свої знання.

Іноземні студенти мають також подати результати тесту на знання англійської мови.

¹⁵¹ BAR COUNCIL BVC STUDENT SURVEY ON ASPIRATIONS FOR PRACTICE AT THE BAR FULL REPORT
<http://www.barcouncil.org.uk/assets/documents/BVC%202006%20Full%20Report.doc>

5.3. Істотних відмінностей між факультетами у процесі подання документів для вступу, їх обсязі чи оцінюванні немає, однак вартість навчання на юридичному факультеті зазвичай є значно вищою, ніж на інших факультетах.

6. Обсяг навчання у Великій Британії вимірюють не роками, а кредитами. Навчання на юридичних факультетах на базі середньої освіти триває три або чотири роки. Відповідно, трирічна навчальна програма охоплює 360 кредитів, а чотирирічна 480. При цьому вивчення правничих дисциплін повинно охоплювати не менш ніж 240 кредитів, незалежно від тривалості програми. По закінченню правничого факультету студент здобуває диплом бакалавра права (*LL.B., B.A. Law, B.Sc. Law*).

Діють окремі дворічні навчальні програми для підготовки юристів на базі вищої освіти, на яких потрібно опанувати 220 кредитів за вивчення правничих дисциплін, що охоплюють «основи правничих знань».

Нарешті, іще одним різновидом підготовки юристів є конверсійні курси, які проводять для осіб, що здобули вищу юридичну освіту в інших юрисдикціях (країнах), але мають намір практикувати право у Великій Британії. Програма розрахована на один рік навчання і теж зосереджена на «основах правничих знань».

7. Магістратура у Великій Британії є другим циклом освіти, тому формально магістра можна вважати освітньо-кваліфікаційним рівнем. Слід зауважити, що для доступу до професії достатнім є рівень бакалавра, а тому правничі магістерські програми здебільшого позиціонуються як можливість для студентів здобути глибшу чи вузчу спеціалізацію в окремій ділянці права або як можливість для наукового дослідження, оскільки диплом магістра є передумовою для доступу до докторантури.

8. Еталоном правничої професії у Великій Британії є адвокат (*barrister*). Адвокати працюють колегіально в юридичних фірмах або як самозайняті особи. Доступ до цього фаху є найскладнішим із-поміж усіх юридичних професій, що обумовлює його елітарність. Крім того, відповідно до закону «Про суди та юридичні послуги» від 1990 року, лише адвокати мають право виступати у судах вищої інстанції та допитувати свідків.

Як уже згадувалося, іще одним правничим фахом у Великій Британії є юрисконсульт (*solicitor*). Більшість юрисконсультів ведуть приватну практику, проте інколи вони працюють також консультантами для бізнесу, органів державної влади чи місцевого самоврядування або в прокуратурі.

Нарешті, за правничі вважають такі професії:

- судового виконавця;
- судді;
- судового пристава;
- дослідника урядової Правничої комісії;
- помічника юриста;
- укладача витрат на юридичні послуги;
- касира-юриста;
- секретаря-юриста.

9. Зважаючи на спектр правничих професій, доступ до них суттєво відрізняється. Наприклад, для секретаря-юриста, касира-юриста, укладача витрат на юридичні послуги, судового пристава та судового виконавця повна юридична освіта не є обов'язковою, проте при прийнятті на ці посади перевагу надають особам, які принаймні два роки навчалися на юридичному факультеті.

Для помічника юриста потрібним є диплом правника. Окрім цього, юридичні фірми часто очікують, що особи, які подаються на посаду помічника юриста, завершать ще й Курс юридичної практики.

Опанування Курсу юридичної практики та складання іспиту по його завершенню є обов'язковою передумовою для здобуття фаху юрисконсульта.

Значно складнішою є процедура доступу до професії адвоката. Кандидати повинні пройти кілька етапів професійної підготовки. Ще до Курсу професійної підготовки адвокатів студенти повинні стати членами Судових домів (*Inns of Court*). Судові доми – це об'єднання, які не є академічними, однак надають академічні й освітні послуги, а також підтримують адвокатів і студентів, надаючи доступ до бібліотек, їдалень, залів, садів, а також стипендії на різних етапах доступу до адвокатської практики. Найважливішим є те, що лише Судові доми можуть допустити студента до адвокатської практики (*call to the Bar*). Після того, як студент став членом Судового дому, він може подаватися на Курс професійної підготовки адвокатів (*Bar Professional Training Course*). Стаціонарна програма Курсу розрахована на 1 рік, заочна – на 2 роки. Курс професійної підготовки є платним і коштує 10–15 тисяч фунтів. У межах Судових домів студент повинен пройти 12 кваліфікаційних етапів, що складаються, зокрема, з проведення спільних вихідних, спільних вечерь і соціальних вечерь. У Судових домах також проводяться навчання як виступати у суді. Окрім цього, у Великій Британії проходить апробацію Тест на професійну придатність для адвокатів, який складатиметься із 40 закритих запитань та розрахований на 1 годину. Останнім етапом фахової підготовки є так зване учнівство (*pupillage*), спрямоване на набуття студентами практичних професійних навиків під наглядом досвідченого адвоката. Учнівство триває рік і складається із двох частин: шість місяців без практики та шість місяців практикування. По завершенню кожного з етапів учнівства видається сертифікат. Для другого етапу учнівства потрібно, щоб після успішного завершення першого етапу студент став адвокатом.

Окремими є також процедури доступу до професії судді чи прокурора. Суддею може стати лише кваліфікований адвокат або юрисконсульт.

10. Університети видають дипломи на підставі успішного складання іспитів із предметів, які є достатніми для отримання належної суми кредитів.

11. Вимоги щодо процедури доступу до різних професій дещо відрізняються. Для того, аби отримати доступ до найпоширеніших професій, – адвоката та юрисконсульта – треба, серед іншого, скласти кваліфікаційні іспити та пройти стажування.

Адвокатські кваліфікаційні іспити складають після проходження Курсу професійної підготовки адвокатів (*Bar Professional Training Course*). Стаціонарна програма Курсу розрахована на 1 рік, а заочна – на 2 роки. Цей Курс сьогодні пропонують 11 провідних правничих шкіл країни, які обов'язково повинні бути сертифіковані Радою стандартів Об'єднання адвокатів. Результати кваліфікаційних іспитів оцінюють школи.

Основні навички, яких набувають слухачі Курсу професійної підготовки адвокатів, такі:

- роботи з судовими справами;
- провадження правниче дослідження;

- письма;
- підготовки правничих документів;
- спілкування з людьми;
- інтерв'ювання;
- медіації;
- виступу в суді.

У рамках Курсу викладають такі дисципліни:

- Цивільний процес;
- Кримінальний процес;
- Докази;
- Професійна етика;
- два вибіркові предмети із шести.

Успішність опанування Курсу професійної підготовки адвокатів оцінюють у різних формах. Знання дисциплін, які викладають, оцінюють на основі тестування, навички письма – за результатами підготовки письмових документів, а навички виступу в суді, медіації й інтерв'ювання – на підставі відеозаписів відповідних практичних вправ.

Для юрисконсультів схожим є Курс юридичної практики, який викладають у юридичних школах, сертифікованих Регуляторним органом Об'єднання правників.

12. Проходження фахового стажування є обов'язковою умовою для доступу до кожної правничої професії.

Фаховим стажуванням для адвокатів є учнівство, яке проходять переважно у юридичних фірмах впродовж року. Фірми, які мають намір набирати молодих юристів, оголошують вакансії на учнівство, що розміщуються на єдиному порталі в країні. Фірми обирають стажерів для учнівства з-поміж студентів, які подали свої апікації, та несуть відповідальність за їхнє навчання. Студентам, які проходять учнівство, виплачують заробітну платню, що не може бути меншою ніж 10 000 фунтів за рік.

Упродовж учнівства студенти повинні прослухати такі три курси, які організовує Рада стандартів Об'єднання адвокатів:

- Курс виступу у суді (викладають у рамках Судових домів);
- Курс управління юридичною практикою;
- Судова бухгалтерія.

13. В університетах Великої Британії розрізняють «навчальні ступені» (*taught degrees*) та «дослідницькі ступені» (*research degrees*). Уже самі назви цих категорій свідчать про відмінні підходи до їх отримання. Кожен факультет окремо вирішує, які ступені присуджувати та за якими спеціальностями.

До навчальних ступенів у праві належать ті, які здобувають на підставі успішно прослуханих навчальних курсів. Серед них такі:

- бакалавр права (*LL.B., B.A. Law, B.Sc. Law*);
- магістр права як післядипломний навчальний ступінь (*LL.M., M.Phil. Law, M.Sc. Law*).

До наукових ступенів у праві належать ті, що їх здобувають на підставі проведеного наукового дослідження:

- магістр ерудиції (*M. Litt.*);
- доктор філософії у сфері права (*Ph.D. Law*).

Окремим є ступінь доктора права (*LL.D.*), який присуджують відомим ученим «за видатний науковий доробок у праві» або як почесне звання.

14. Дослідницькі (наукові) ступені магістра ерудиції у сфері права (*M.Litt. in Law*) та доктора філософії у сфері права (*Ph.D. in Law*) належать до так званого третього циклу освіти, тому першою передумовою для здобуття цих ступенів є стаціонарне вивчення окремих дисциплін, потрібних для дослідницької роботи, проведення дослідження, а також викладацька діяльність.

Вступити на програму підготовки магістра ерудиції (*M. Litt.*) та доктора філософії (*Ph.D.*) із права можна на основі диплома бакалавра з права або спорідненої науки, якщо цей диплом є з відзнакою та виданий провідним університетом. На дослідницькі програми вступають здебільшого випускники з дипломом магістра права чи споріднених наук.

Програма підготовки магістра ерудиції у сфері права (*M.Litt. in Law*) триває два роки, а доктора філософії у сфері права (*Ph.D. in Law*) – три роки, однак в обох випадках кандидати на здобуття ступеня, як правило, повинні зареєструватися для отримання Сертифікату післядипломної освіти у правничих науках, у рамках якого проводяться тренінги з правничих досліджень, дослідницьких методів, викладацької діяльності й академічного письма. По завершенню першого року навчання кандидати мають довести свою наукову спроможність, надавши такі папери:

- щоденних особистого наукового прогресу;
- коротку дисертацію обсягом до 15 000 слів;
- пояснювальну записку до теми дисертації.

15. Головною передумовою здобуття дослідницького (наукового) ступеня у праві є підготовка наукового дослідження. Ступені присуджують університети, які самостійно формують вимоги до наукових досліджень. Разом із тим такі вимоги є доволі подібними й звичайно включають таке:

- Кандидат на здобуття ступеня магістра ерудиції (*M. Litt.*) повинен підготувати дисертацію обсягом до 60 000 слів, включаючи примітки, однак без бібліографії, а на здобуття ступеня доктора філософії (*Ph.D.*) – обсягом до 100 000 слів.
- Дисертації оцінюють науковий керівник та інші викладачі факультету.
- Кандидат складає усний іспит за темою дисертації.
- Після іспиту фахівці, які оцінювали дисертацію, подають звіти до Комітету факультету з присудження ступенів, члени якого приймають рішення про присудження ступеня.

Як правило, наукові ступені присуджують заднім числом, аби включити час, витрачений на дослідження.

16. Наукові ступені присуджують університети, тому, на жаль, немає загальної статистики щодо кількості присуджених ступенів.

Додаток 14. Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи № R(2004)4 про Європейську Конвенцію з прав людини в університетській освіті та професійному навчанні

Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи № R(2004)4 про Європейську Конвенцію з прав людини в університетській освіті та професійному навчанні

(Ухвалена Комітетом Міністрів 12 травня 2004 року на 114-й сесії)

Комітет Міністрів, відповідно до статті 15.b Статуту Ради Європи,

Враховуючи, що метою Ради Європи є досягнення більшої єдності між його членами, і що один з найважливіших способів досягнення цієї мети є підтримка і подальша реалізація прав людини і основоположних свобод;

Підтверджуючи свою переконаність у тому, що Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (далі "Конвенція") повинна залишатися основним орієнтиром для захисту прав людини в Європі, і посилаючись на своє зобов'язання вживати заходів з метою гарантії довгострокової ефективності системи контролю встановленою Конвенцією;

Посилаючись на субсидіарний характер механізму нагляду запровадженого у Конвенції, який передбачає, відповідно до статті 1, що права і свободи гарантовані Конвенцією повинні бути захищені в першу чергу на національному рівні і застосовуватись національними органами влади;

Вітаючи в зв'язку з цим те, що Конвенція стала складовою частиною національної правової системи всіх держав-учасників;

Підкреслюючи превентивну роль, яку відіграє освіта в принципах та стандартах, що лежать в основі Конвенції, та судовій практиці, що виникає з них;

Нагадуючи, що заходи зі сприяння широкій публікації та розповсюдженню у державах-членах тексту Конвенції та судової практики Європейського суду з прав людини (далі "Суд") мають важливе значення для того, щоб забезпечити впровадження Конвенції на національному рівні, як було зазначено в Рекомендації Rec (2002) 13, вкрай важливо для досягнення мети, щоб ці заходи були доповнені додатковими заходами в галузі освіти та професійного навчання;

Наголошуючи на особливій важливості належної університетської освіти та програм професійного навчання щоб гарантувати, що Конвенція застосовується ефективно, у світлі судової практики Суду, органами влади, включаючи усі сектори відповідальні за правозастосовну діяльність та судову адміністрацію;

Посилаючись на раніше прийняті резолюції та рекомендації з різних аспектів освіти у сфері прав людини, зокрема Резолюцію (78) 41 про викладання прав людини, Резолюцію (78) 40 про стипендії Ради Європи для навчання та проведення досліджень у галузі прав людини; Рекомендацію № R (79) 16 щодо заохочення досліджень з прав людини в державах-членах Ради Європи, Рекомендацію № R (85) 7 про викладання та вивчення прав людини в школах, а також додатки із пропозиціями до нього;

Нагадуючи про ту роль, яку можуть відіграти національні установи у заохоченні і захисті прав людини неурядовими організаціями, особливо у підготовці кадрів у сфері правоохоронної діяльності, і вітаючи вже запроваджені ініціативи;

Беручи до уваги різноманітність традицій і практики в державах-членах, що стосується університетської освіти, професійного навчання та підвищення обізнаності щодо системи Конвенції;

Рекомендує державам-членам:

I. Гарантувати, що належна університетська освіта та професійне навчання щодо Конвенції та практики Суду існує на національному рівні та, що така освіта і навчання включені зокрема:

– Як компонент стандартного навчального плану для отримання кваліфікації з права та, до певної міри, політології чи публічної адміністрації;

– Як компонент підготовчих програм національного чи місцевих екзаменів із доступу до різних правничих професій, а також навчання та підвищення кваліфікації суддів, прокурорів та правників.

– При підготовці та підвищенні кваліфікації працівників інших секторів відповідальних за правозастосування та/або працівників, що стикаються із обмеженням свободи осіб (наприклад працівники міліції та служби безпеки, працівники пенітенціарних установ), а також працівників імміграційної служби у спосіб, що враховує потреби цих працівників.

II. Підвищити ефективність університетської освіти та професійного навчання у цій сфері, зокрема:

- включити освіту та професійне навчання до навчальних планів державних і приватних закладів та забезпечити їх викладання фахівцям із добрим знанням концепцій Конвенції та судової практики Суду, а також достатнім знанням професійних методів навчання;

- підтримувати ініціативи, спрямовані на підготовку спеціалізованих викладачів та інструкторів у цій галузі;

III. Заохочувати громадські ініціативи, спрямовані на підвищення обізнаності та знань про систему Конвенції, зокрема створення спеціальних структур для викладання та досліджень у галузі прав людини, проведення навчальних судових змагань та інформаційно-просвітницьких кампаній;

Доручає Генеральному секретарю Ради Європи передати цю рекомендацію урядам тих держав-учасників Європейської культурної конвенції, які не є членами Ради Європи.

Додаток до Рекомендації Rec (2004) 4

Вступ

1. Конференції міністрів, що відбулися у Римі 3 та 4 листопада 2000 на честь 50-річчя Європейської конвенції з прав людини (далі "Конвенція"), запропонували державам-членам Ради Європи "вжити всіх необхідних заходів з метою розвитку і заохочення освіти і просвіти в галузі прав людини в усіх сферах життя суспільства, зокрема в отримання правничої професії"¹⁵²

2. Органи державної влади діють відповідно до субсидіарного принципу механізму нагляду, запровадженого у Конвенції, зокрема права гарантовані Конвенцією мають бути повністю забезпечені у

¹⁵² Європейська міністерська конференція з прав людини, H-Conf (2001) 001, Резолюція II, пункт 40.

першу чергу на національному рівні і дотримуватися органами державної влади.¹⁵³ Комітет міністрів вже прийняв резолюції і рекомендації, що стосуються різних аспектів цього питання¹⁵⁴, а також ініціатив незалежних національних інституцій та громадських організацій із захисту прав людини для поглиблення розуміння та обізнаності із Конвенцією та судовою практикою Європейського суду з прав людини (далі "Суд").

3. Забезпечення тривалої ефективної системи Конвенції є одним з теперішніх пріоритетів Ради Європи, і в цьому контексті було визнано життєво важливе значення більш ефективного впровадження Конвенції на національному рівні. Таким чином, необхідно, щоб всі держави-члени забезпечили належне вивчення Конвенції, зокрема, правниками та співробітниками правоохоронних органів. З одного боку, це могло б сприяти зниженню числа порушень прав, гарантованих Конвенцією, внаслідок недостатньої поінформованості про Конвенцію, а з іншого боку, зменшенню кількості заяв, які явно не відповідають вимогам.

4. Ця рекомендація стосується трьох видів діяльності, а саме:

I. Включення відповідного навчання та підготовки з питань Конвенції та судової практики Суду, зокрема, у навчальні програми правничих та політологічних факультетів університетів, а також професійної підготовки правників і співробітників правоохоронних органів;

II. Забезпечення ефективності освіти і професійного навчання, що передбачає, зокрема, належну підготовку викладачів і інструкторів, а також

III. Підтримка ініціатив, спрямованих на поширення знань та / або обізнаності із системою Конвенції.

5. Беручи до уваги різноманітність традицій і практик держав-членів щодо вищої освіти, професійного навчання та підвищення обізнаності із Конвенцією, відповідальність за створення освітніх програм з урахуванням національних умов та відповідно до принципу субсидіарності і з повним представленням норм Конвенції належить до держав-членів.

Університетська освіта і професійне навчання

6. Державам-членам пропонується забезпечити, щоб відповідне вивчення Конвенції та практики Суду були включені в навчальні програми правничих факультетів університетів, фахові іспити адвокатів, а також у навчання та підвищення кваліфікації суддів, прокурорів та правників.

Університетська освіта

7. Важливо, щоб вивчення Конвенції повною мірою увійшло до навчальних програм правничих факультетів не тільки як самостійна дисципліна, але й як компонент кожної правової дисципліни (кримінального права, цивільного права, і т.д.) для того, щоб випускники правничих факультетів, незалежно від спеціалізації, були свідомі умов застосування Конвенції у своїй галузі.

8. Слід заохочувати створення програм післядипломної освіти з особливим вивченням Конвенції, на зразок деяких національних магістерських програм або Європейської магістерської програми у галузі прав людини та демократизації (E. MA), що охоплює 27 університетів у 15 європейських державах, а також

¹⁵³ Див. статтю 1 Конвенції.

¹⁵⁴ Зокрема, Резолюція (78) 41 про викладання прав людини; Резолюція (78) 40 містить положення про стипендії Ради Європи на навчання та дослідження в галузі прав людини; Рекомендація № R (79) 16 про сприяння дослідженням з прав людини у державах-членах Ради Європи; Рекомендація № R (85) 7 про викладання та вивчення прав людини у школах, а також додатки із пропозиціями.

коротких університетських програм, таких як літні курси Міжнародного інституту прав людини Рене Кассіні у Страсбурзі, або Європейського університету у Флоренції.

Професійне навчання

9. Професійне навчання повинно сприяти кращому впровадженню стандартів Конвенції та судової практики Суду у судові рішення національних судів. Крім того, юридичні консультації надані потенційним заявникам правниками, що володіють достатніми знаннями Конвенції, може запобігти поданню невідповідних заяв. До того ж, глибокі знання правників про Конвенцію повинні сприяти зниженню числа заяв до Суду.

10. Спеціальна підготовка щодо Конвенції та її стандартів повинна бути включена до програм правничих навчальних закладів та шкіл для суддів і прокурорів. Сюди входить організація семінарів в рамках професійної підготовки адвокатів, суддів і прокурорів. Що стосується правників, подібні семінари можуть бути організовані за ініціативи асоціацій юристів. Прикладом може стати поточний проект в рамках Міжнародної асоціації юристів в організації семінарів за сприяння Суду для правників про правила та процедури Суду та практики судових розглядів, а також виконання судових рішень. У деяких країнах, на міністерство юстиції покладено завдання з інформування громадськості та участь у підготовці суддів з питань практики Європейського суду: судді, які перебувають на посаді, можуть скористатися з сесій протягом одного чи двох днів, організованих в рамках їх юрисдикції та стажування тривалістю в один тиждень кожний рік; "судові аудитори" (кандидати на посаду суддів) проходять навчання організоване в рамках національної школи суддів (Національна школа магістратури). Семінари організовуються також на регулярній основі в рамках навчання та професійної підготовки суддів.

11. Крім того, семінари і колоквиуми по Конвенції доцільно регулярно організовувати для суддів, адвокатів і прокурорів.

12. До того ж, слід регулярно публікувати журнал для суддів і адвокатів по практиці Суду. У деяких державах-членах, міністерство юстиції публікує додаток, який містить посилання на судову практику Суду і питання, пов'язані з Конвенцією. Ця публікація розповсюджується в усіх судах.

13. Рекомендується, щоб держави-члени забезпечили вивчення норм Конвенції у навчанні та професійній підготовці представників професій, які пов'язані із правоохоронною діяльністю та утриманням під вартою, зокрема працівників служби безпеки, міліціонерів і співробітників пенітенціарних установ, а також імміграційних служб, лікарень і т.д. Вивчення норм Конвенції є особливо важливим з огляду на постійні зміни в інтерпретації та застосуванні цих стандартів у практиці Суду. Працівники установ позбавлення волі повинні бути повністю обізнані із правами ув'язнених, гарантовані Конвенцією та закріплені судовою практикою Суду, для запобігання будь-яким порушенням, зокрема статей 3, 5 і 8. Тому вкрай важливо, щоб у кожній державі-члені існувала належна підготовка відповідних кадрів.

14. Спеціальний навчальний курс з норм Конвенції, зокрема з прав осіб позбавлених волі, повинен бути включений у програми шкіл міліції, а також шкіл для тюремних наглядачів. Семінари можуть бути організовані в рамках навчання співробітників міліції, наглядачів та інших органів.

Ефективність університетської освіти та професійного навчання

15. З цією метою, державам-членам рекомендується забезпечити надання університетської освіти та професійного навчання в цій галузі висококваліфікованими викладачами та інструкторами у державних та приватних закладах.

16. У цьому зв'язку, пріоритетним завданням є підготовка вчителів і інструкторів. Основна мета полягає у підтримці належного рівня знань про еволюцію судової практики Суду і специфічні потреби у кожній професійній сфері. Державам-членам пропонується підтримати ініціативи (дослідження в сферах, охоплених Конвенцією, методики викладання і т.д.), спрямованих на забезпечення якісної підготовки спеціалізованих викладачів і інструкторів у цій чутливій сфері, що постійно розвивається.

Сприяння розширенню знань і / або поінформованості про систему Конвенції

17. Державам-членам слід заохочувати ініціативи, спрямовані на розширення знань і / або поінформованості про систему Конвенції. Подібні ініціативи добре зарекомендували себе в минулому і потребують сприяння з боку держав-членів.

18. Одним із прикладів може стати проведення навчальних судових змагань між студентами-правниками щодо норм Конвенції та судової практики Суду за участі викладачів та юристів (суддів, прокурорів, адвокатів), наприклад конкурс Спорронг і Lönnroth, організований у верховних судах країн Північної Європи, і європейський франкомовний конкурс Рене Кассіні, організований асоціацією Юріс Луді в будівлі Ради Європи.

Додаток 15. Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи № R(2000)8 про дослідницьку місію університетів

Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи № R(2000)8 про дослідницьку місію університетів

(прийнята Комітетом міністрів 30 березня 2000 на 705 зустрічі заступників міністрів)

Комітет Міністрів, відповідно до положень статті 15.b Статуту Ради Європи,

Враховуючи, що метою Ради Європи є досягнення більшої єдності між її членами і що ця мета може бути досягнута, зокрема за допомогою проведення спільних дій у галузі культури;

Беручи до уваги Європейську культурну конвенцію;

Беручи до уваги такі рекомендації Комітету міністрів державам-членам:

- № R (85) 21 про мобільності професорсько-викладацького складу;
- № R (90) 15 з метою посилення мобільності дослідників;
- № R (95) 7 про "відтік мізків" у секторі вищої освіти та наукових досліджень;
- № R (95) 8 про академічну мобільність;
- № K (96) 7 про регіональну академічну мобільність;

Беручи до уваги Спільну декларацію про Європейський простір вищої освіти, прийняту в Болоньї 19 червня 1999 31 європейськими міністрами освіти;

Враховуючи, що університети мають завдання вільного дослідження і передачі знань через поєднання досліджень та навчання;

Беручи до уваги унікальну властивість університетів поєднувати різні види досліджень і надавати експертну оцінку у всіх сферах людської діяльності;

Враховуючи, що науково-дослідницький потенціал університетів є життєво важливим для розвитку людства, підвищення рівня кваліфікації народу, створення демократичного суспільства, і для підтримки культури розуміння та інтеграції, співробітництва й миру;

Враховуючи, що розвиток знань потребує сильної координації наукових досліджень та навчання;

Беручи до уваги внесок університетів, завдяки різноманіттю дисциплін, до збереження, розвитку і збагачення європейської культурної спадщини;

Враховуючи, що університети, розділяючи відповідальність за наукові дослідження із виробництвом та спеціалізованими установами, несуть особливу відповідальність за розвиток знань шляхом проведення вільних і фундаментальних наукових досліджень для підготовки нових дослідників і для підтримки здорового балансу між різними типами наукових досліджень;

З огляду на те, що автономність і достатнє фінансування, мають першорядне значення для університетів у виконанні своєї науково-дослідницької роботи;

I. Рекомендує урядам держав-членів:

A. керуватися у своїй політиці щодо наукових досліджень в університетах принципами, викладеними у додатку до цієї рекомендації;

B. сприяти реалізації цих принципів відповідними державними установами та університетами у тій мірі, в компетенції приймати рішення з питань досліджень належать до університетів;

С. забезпечити, щоб ця рекомендація була поширена серед якомога ширшого кола зацікавлених осіб та органів;

II. Доручає Генеральному секретарю Ради Європи передати цю Рекомендацію урядам тих держав-учасників Європейської культурної конвенції, які не є членами Ради Європи.

Додаток до Рекомендації № R (2000) 8

1. Загальні засади політики

1,1. Університети забезпечують науково-дослідну базу, яка має життєво важливе значення для вирішення проблем, що становлять суспільний інтерес, навіть якщо ще не існує ринку для впровадження. Урядам слід запропонувати стимули для проведення вільних і фундаментальних досліджень.

1,2. Як правило, університети повинні проводити дослідження у широкому діапазоні дисциплін і забезпечити широкі контакти та активні дослідження у дисциплінах, навчальні програми яких не мають сильної наукової бази. Урядам слід заохочувати кожний заклад до розробки профілю конкретних досліджень із урахуванням різноманіття вищих навчальних закладів та відмінності їх завдань, у повній відповідності із національними системами освіти і науки, а також із розмежуванням компетенції між державою та університетами.

1,3. Урядам слід прагнути розвивати і підтримувати довіру між державою і суспільством, з одного боку, та університетами, з іншого, і, незважаючи на фундаментальний принцип університетської автономії, надавати університетам відповідальність за вибір пріоритетних напрямів досліджень.

2. Зв'язки між університетами та поза-університетськими науковими дослідженнями

2,1. Уряди повинні заохочувати університети та інші державні науково-дослідні установи до активізації наукових зв'язків. Історичну або функціональну відмінність науково-дослідних структур варто зберігати тільки тоді, коли вона гарантує різноманіття наукових підходів і показала себе ефективною.

2,2. У країнах, де дослідження були виключені з університетів, уряди повинні докласти зусиль для відновлення ролі університетів у дослідженнях, щоб допомогти поєднати дослідження із професійною підготовкою.

2,3. Керівництво університетів та інші державних або приватних дослідних інститутів повинно заохочувати їх до більш тісної співпраці між собою для формування мережі зв'язків з тим, щоб найкращим чином використовувати свої ресурси та досвід. Уряди повинні розглянути способи заохочення незалежних інституцій, таких як академії наук у країнах Центральної та Східної Європи, до більш ефективної участі у професійній підготовці та навчання перспективних студентів, у співпраці з університетами, які присвоюють наукові ступені.

3. Структура і організація досліджень в рамках вищої освіти

3,1. У встановленні пріоритетів у галузі наукових досліджень, уряди повинні разом із вищими навчальними закладами, забезпечити академічну свободу окремих дослідників у рамках загальної структури системи вищої освіти, встановлених компетентними органами державної влади.

3,2. Слід заохочувати об'єднання зовнішніх науково-дослідних інститутів з університетами. Вони можуть виступати в якості центрів трансферу технологій, центрів сприяння та агенцій із співпраці з виробництвом.

3,3. Урядам слід заохочувати поза-університетські вищі навчальні заклади у створенні власних програм у різних галузях досліджень, в яких вони можуть відігравати важливу роль у тісній співпраці з університетами та іншими науково-дослідними установами.

4. Зв'язок навчання і наукових досліджень

4,1. При розробці своїх систем вищої освіти, уряди повинні мати за мету створення умов для університетів, де викладання і дослідження в рівній мірі інтегровані в їх організаційну структуру.

4,2. Відповідний баланс між науковими дослідженнями та викладанням можуть варіюватися залежно від типу установи та від окремих дослідників в рамках однієї установи. Урядам слід забезпечити, щоб постійний викладацький склад був задіяний у викладанні та наукових дослідженнях.

4,3. Слід заохочувати університети до різномірної організації навчання і наукових досліджень з тим щоб час, проведений вченими в кожному з них був по-своєму насичений. Професорсько-викладацький склад повинен мати можливість протягом певного періоду часу проводити дослідження без неналежного скорочення навчальних курсів у цій сфері.

5. Підготовка і набір викладачів університетів

Навчання

5,1. Слід заохочувати уряди та університети до перегляду своїх кваліфікацій у наукових дослідженнях з метою визначення, наскільки теперішня система відповідає вимогам підготовки наукових кадрів. У випадку країн, які мають дворівневу систему докторського ступеня, під час перегляду слід розглянути питання про доцільність збереження цієї системи.

5,2. Слід заохочувати уряди та університети до розробки своїх навчальних програм з огляду на якомога швидше залучення студентів до наукових досліджень.

5,3. Слід заохочувати уряди та університети до розробки структурованих дослідницьких навчальних програм для докторантів. Досвідчені у своїй галузі дослідники повинні гарантувати їм, а також молодим вченим, належний контроль і навчання.

5,4. Слід заохочувати їх до розширення міжнародних контактів у своїй галузі. Необхідно надавати їм необхідні для проведення власних досліджень час і ресурси, в той же час давати можливість отримати досвід викладання за рахунок розумного викладацького навантаження.

5,5. Слід заохочувати молодих науковців до подання заяв на дослідницькі гранти в рамках загальної системи фінансування наукових досліджень.

5,6. Нові міждисциплінарні підходи до дослідницької підготовки вимагають належного управління і доступу до сучасних досліджень. Слід заохочувати налагодження контактів між досвідченими експертами з різних дисциплін і різних університетів.

5,7. Слід заохочувати уряди та університети до створення програм залучення вчених з поза-університетських дослідних центрів, вчених із-за кордону і фахівців із виробництва та із державного сектору до активної участі у підготовці наукових працівників в університетах.

5,8. Слід спростити проведення спільних зустрічей та роботу на неповний робочий день. Дисертаційні дослідження слід готувати у співпраці з виробництвом та державними органами.

Конкурс на посади

5,9. Уряди та університети повинні сприяти викладачам університетів у отриманні наукового ступеню в університетах. Тільки установи з присудження докторського ступеня дають право науковцю на посаду професора університету, якщо така кваліфікація існує в даній країні.

5,10. Слід заохочувати уряди та університети до застосування критеріїв змагальності та ефективності у конкурсах на посаду та просуванні по службі науковців та викладачів. Вакансії на постійні посади викладачів та науковців повинні бути оголошені публічно. Не повинно бути вимоги громадянства для подібних посад. Стратегічна мета кадрової політики має полягати у виявленні та наборі кандидатів як із зовні, так і в середині університету.

5,11. Слід заохочувати уряди та університети до докладання всіх зусиль для того, щоб зробити наукову кар'єру в університетах більш привабливою для жінок.

5,12. Уряди та університети повинні заохочувати мобільність викладачів університетів між національними та міжнародними установами протягом всієї кар'єри.

6. Умови дослідницької роботи в університетах

6,1. Слід заохочувати уряди та університети до встановлення правил, що регулюватимуть дослідницьку роботу в університетах з урахуванням специфіки наукової роботи та поваги до академічної свободи дослідників на всіх етапах їх кар'єри.

6,2. Умови роботи в університетах повинні надавати стимули для змагальності у залученні і утриманні творчих та інноваційних наукових співробітників.

6,3. Постійне перебування на посаді повинно бути предметом індивідуальної оцінки.

6,4. Уряди та університети повинні надавати необхідні засоби і адміністративну підтримку.

6,5. Академічний персонал повинен мати можливість користуватися відпустками та відрядженнями після певного періоду роботи з урахуванням результативності.

6,6. Права і обов'язки викладачів університетів, повинні бути чітко визначені законодавством та / або статутами університетів.

7. Етичні проблеми в дослідженнях

7,1. Слід заохочувати уряди та університети до затвердження основних етичних принципів у роботі дослідників. Такі настанови повинні містити основні етичні принципи, зокрема, повагу до людської гідності і життя, права інших людей і навколишнього середовища, а також зобов'язання університетів дотримуватись взятих на себе зобов'язань у сфері наукових досліджень. Деякі з цих принципів, зокрема правила протидії плагіату і фальсифікації результатів, повинні бути загальними для всіх дисциплін, тоді як інші повинні бути розроблені окремо для кожної дисципліни або груп дисциплін.

7,2. Слід заохочувати університети до прийняття прозорих правил, що стосуються етичних позицій в дослідженнях на всіх рівнях: місцевому, національному або європейському. Вони повинні також містити правила оцінки дослідницьких процедур.

7,3. Підготовка наукових кадрів повинна бути спрямована на розвиток чутливості до етичних принципів у молодих дослідників.

7,4. Урядам слід забезпечити належну правову базу з питань етики у дослідженнях¹⁵⁵, включаючи такі питання, як захист даних, зловживання даними і наукове шахрайство, захист тварин та біоетики. Ці положення можуть обмежити свободу наукових досліджень в інтересах прав інших осіб або запобігання ризику маніпулювання людським життям.

7,5. Урядам слід заохочувати науково-дослідні установи до відмови від морально і юридично сумнівних пропозицій, піддавати сумнівні проекти етичній експертизі, утримуватися від фінансування проектів, що не забезпечують дотримання етичних норм, і проводити подальші дослідження з питань етики.

7,6. Університетам слід бути уважними до вирішення етичних проблем та застерігати уряди та громадськість у випадках, коли дослідження виявляє негативні наслідки деяких подій (наприклад, загрози для життя людини або навколишнього середовища), а також пропонувати можливі напрямки діяльності.

8. Прозорість результатів наукових досліджень і питання довіри

8,1. Слід заохочувати університети звітувати про основні результати досліджень урядам і громадськості в цілому і оприлюднювати можливі соціальні наслідки результатів. За допомогою реклами та просвітницьких наукових компаній університети сприятимуть підвищенню обізнаності щодо власної дослідницької місії.

8,2. Урядам слід визначити, у співпраці з науковим співтовариством, стандарти публікації результатів наукових досліджень. Всі результати наукових досліджень в університетах, що фінансуються з державних джерел, повинні бути опубліковані. Університетам слід укладати чіткі домовленості із засновниками щодо конфіденційності результатів, що тимчасово затримає час публікації.

9. Фінансування

9,1. Університети звітують за використання державного фінансування. Урядам слід нести відповідальність за значну частину фінансування наукових досліджень в університетах. Тільки це дозволить університетам виконувати свої науково-дослідну роботу.

9,2. Забезпечуючи гарне базове державне фінансування досліджень, уряди повинні заохочувати університети шукати додаткового фінансування з інших джерел, як державних так і приватних. Університет завжди повинен бути в ситуації актора у змаганні за подачу заяви на наукове фінансування.

9,3. Слід заохочувати уряди надавати державним та приватним установам, зокрема фондам, податкових пільг або інші звільнень для підтримки їх внеску в університетські дослідження. Промисловість слід заохочувати до створення або фінансування кафедр в університетах.

9,4. Урядам слід заохочувати університети приділяти у дослідженнях на замовлення першочергову увагу тим заходам, які доповнюють або зміцнюють їх основну місію у наукових дослідженнях і викладанні. Університети повинні надавати практичну підтримку своїм дослідникам у налагодженні зв'язків та укладанні контрактів із виробництвом.

9,5. Як правило, фінансування досліджень повинно підлягати незалежній експертній оцінці. Порівняльне оцінювання повинне бути доповнене іншими критеріями з урахуванням встановлених стандартів. Оцінювання повинно містити аналіз початкових цілей дослідження у порівнянні із кінцевими результатами.

9,6. Незалежно від особливостей національної вищої освіти і науки, уряди повинні заохочувати підтримку незалежних агенцій із фінансування наукових досліджень, або створити такі агенції, якщо їх

¹⁵⁵ Див. правові документи Ради Європи у галузі біоетики, захисту даних і тварин.

немає. Їх завдання має полягати у виділенні фондів на фінансування науки на додаток до інституційних бюджетів.

9,7. Державне фінансування досліджень повинно залежати від пропонованих проектів та їх доцільності. Головними критеріями фінансування повинні бути якість та оригінальність.

9,8. Урядам слід заохочувати університети визначати чіткі правила для затвердження, управління та обліку зовнішнього фінансування. Вони повинні охоплювати, зокрема, витрати університету на дослідження на замовлення, розподіл доходу від інтелектуальної власності, і статус співробітників та студентів, що працюють за контрактом.

Додаток 16. Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи № R(2007)6 про відповідальність держави за вищу освіту та наукові дослідження

Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи № R(2007)6 про відповідальність держави за вищу освіту та наукові дослідження

(прийнята Комітетом міністрів 16 травня 2007 року на 995 зустрічі заступників міністрів)

Комітет Міністрів, відповідно до положень статті 15.b Статуту Ради Європи,

Враховуючи, що метою Ради Європи є досягнення більшої єдності між його членами, і що ця мета може бути досягнута зокрема шляхом проведення спільних дій у галузі освіти і культури;

Беручи до уваги Конвенцію про захист прав і основних свобод людини (ETS № 5) та Загальну декларацію прав людини (1948);

Беручи до уваги Європейську культурну конвенцію від 1954 р. (ETS № 18);

Беручи до уваги Конвенцію Ради Європи / ЮНЕСКО про визнання кваліфікацій у вищій освіті в європейському регіоні (ETS № 165; Лісабонська конвенція з визнання);

З урахуванням додаткових текстів до Конвенції Ради Європи / ЮНЕСКО про визнання кваліфікацій у вищій освіті в європейському регіоні, прийнятої Комітетом Конвенції про визнання кваліфікацій у вищій освіті в європейському регіоні:

- Рекомендація з міжнародної доступу до кваліфікацій (1999);
- Рекомендація про критерії та процедури оцінки іноземних кваліфікацій (2001);
- Кодекс добросовісної практики в галузі транснаціональної освіти (2001); - Рекомендація про визнання спільних ступенів (2004);

Беручи до уваги Сорбонську декларацію, прийняту в Парижі 25 травня 1998 року міністрами освіти Франції, Німеччини, Італії та Сполученого Королівства, Спільну декларацію європейських міністрів освіти, підписану в Болоньї 19 червня 1999 року, і Комюніке, прийняті на засіданнях у Празі 19 травня 2001 року, у Берліні 19 вересня 2003 року та у Бергені 20 травня 2005 року з метою створення єдиного європейського простору вищої освіти;

Беручи до уваги Всесвітньої декларації ЮНЕСКО про вищу освіту в 21 столітті: підходи та практики (1998);

Беручи до уваги Рекомендацію Rec (2002) 6 Комітету міністрів державам-членам щодо політики у галузі вищої освіти протягом усього життя;

Беручи до уваги Рекомендацію Rec (2000) 24 Комітету міністрів державам-членам про розвиток європейських досліджень задля демократичного громадянства;

Беручи до уваги Рекомендацію № R (2000) 12 Комітету міністрів державам-членам про соціальні науки і проблеми перехідного періоду;

Беручи до уваги Рекомендацію Rec (2005) 13 Комітету міністрів державам-членам про публічне адміністрування і управління університетською спадщиною;

Беручи до уваги Рекомендацію № R (2000) 8 Комітету міністрів державам-членам про дослідницьку місію університетів;

Беручи до уваги Рекомендацію № R (98) 3 Комітету Міністрів державам-членам про доступ до вищої освіти;

Пам'ятаючи про підсумки і рекомендації Європейського року громадянства через освіту (2005);

Враховуючи, що вища освіта має важливе значення для європейського суспільства, і що вона виконує численні супутні завдання щодо підготовки для ринку праці, підготовки до життя в якості активних громадян демократичного суспільства, особистого розвитку та розвитку і підтримки через навчання, освіту і наукові дослідження, щодо розширеної, всеосяжної та багатовимірної бази знань;

Враховуючи, що вища освіта відіграє ключову роль у розвитку та збереженні демократичної культури, без якої демократичні суспільства не можуть функціонувати;

Враховуючи, що ефективні рівні можливості доступу до вищої освіти сприяють соціальній згуртованості, а відтак, і сталому розвитку європейських товариств;

Вважаючи, таким чином, що вища освіта і наукові дослідження є державною відповідальністю;

Враховуючи також, що державні органи повинні виконувати свої обов'язки з урахуванням вимог сучасних, складних суспільств.

1. Рекомендує урядам держав-членів:

A. ужити заходів щодо втілення в їхній політиці, законодавстві та практиці принципів, викладених у додатку до цієї рекомендації;

B. сприяти утвердженню принципів і заходів, викладених у додатку, там де уряд не несе прямої відповідальності;

C. сприяти утвердженню цих заходів у вищих навчальних закладах;

D. забезпечити, щоб ця рекомендація була поширена серед якомога ширшого кола зацікавлених осіб та органів;

2. Доручає Генеральному секретарю Ради Європи передати цю рекомендацію урядам тих держав-учасників Європейської культурної конвенції, які не є членами Ради Європи.

Додаток до Рекомендації CM / Rec (2007) 6 Сфера

1. Ця рекомендація стосується державної відповідальності за вищу освіту і наукові дослідження, які є невід'ємною частиною академічної спадщини Європи і наріжним каменем створення Європейського простору вищої освіти до 2010 року. У ній розглядається також тісний зв'язок між Європейським простором вищої освіти та Європейським дослідницьким простором. Вона визнає, що для того, щоб державна відповідальність перетворилась на практичну реальність, перша повинна бути адаптована до вимог сучасних, складних суспільств.

2. Державна відповідальність за вищу освіту і наукові дослідження доповнює суспільна відповідальність за вищу освіту і наукові дослідження, реалізована через установи, організації, студентів і викладачів. Визнаючи подвійний зміст державної відповідальності, а також важливість політики та діяльності у сфері вищої освіти та щодо науково-дослідних інститутів, ця рекомендація фокусується на відповідальності органів державної влади.

3. Державна відповідальність повинна здійснюватися з урахуванням потреб вищої освіти та науково-дослідних установ і систем, а також їх співробітників і студентів діяти вільно та ефективно у виконанні ними

своїх завдань. Органи державної влади відтак несуть відповідальність за забезпечення автономії вищої освіти і науково-дослідних інститутів, а також академічних свобод окремих членів академічної спільноти.

4. "Державну відповідальність" слід розуміти як відповідальність органів державної влади. Державна відповідальність за вищу освіту і наукові дослідження може здійснюватися по-різному і на різних рівнях (національному, регіональному, місцевих або комбінації з них) в різних країнах. Під "органом державної влади" слід розуміти будь-яку установу, орган, особу чи організацію, уповноважені здійснювати контроль, нагляд та прийняття рішень, що представляють або діють від імені населення певної території, незалежно від їх правового статусу відповідно до публічного або приватного права. Органи державної влади можуть мати повноваження на місцевому, регіональному або національному рівнях, відповідно до конституційних засад певної країни.

Відповідальність за численні цілі вищої освіти та наукових досліджень

5. Для збереження цінностей демократичного і справедливого суспільства, органи державної влади повинні забезпечити, щоб при реалізації своєї автономії вищі навчальні заклади відповідали на численні запити суспільства і реалізовували свої різноманітні й однаково важливі завдання, до яких належать:

- Підготовка до постійної зайнятості;
- Підготовка до життя в якості активних громадян демократичного суспільства;
- Особистісного розвитку;
- Розвиток та підтримання через викладання, навчання та наукові дослідження, широких, прогресивних знань.

6. Органи державної влади також повинні забезпечити необхідні умови для вищої освіти і для виконання науково-дослідними установами свої функції і надання суспільних послуг.

Основні категорії державної відповідальності за вищу освіту і наукові дослідження

7. Відповідальність органів державної влади в галузі вищої освіти і наукових досліджень мають бути визначені відповідно до конкретних галузей. Рекомендується, щоб державні органи влади мали:

- Виняткову відповідальність за умови, в рамках яких реалізується вища освіта і наукові дослідження;
- Основну відповідальність за забезпечення ефективних рівних можливостей доступу до вищої освіти для всіх громадян, а також забезпечення щоб фундаментальні дослідження залишалися суспільним благом;
- Істотну відповідальність за фінансування вищої освіти і наукових досліджень, надання послуг у сфері вищої освіти та наукових досліджень, а також сприяння і полегшення фінансування та надання органами державної влади додаткових коштів.

8. Здійснюючи свої обов'язки, органи державної влади повинні враховувати міжнародно-прийняті стандарти і тенденції, зокрема ті, які виникають із Конвенції Ради Європи / ЮНЕСКО про визнання кваліфікацій у вищій освіті в європейському регіоні та з інших міжнародних договорів, а також стандарти та події в контексті європейського простору вищої освіти.

Відповідальність за умови реалізації вищої освіти і наукових досліджень

9. Органи державної влади повинні взяти на себе виняткову відповідальність за умови, в рамках яких реалізується вища освіта і наукові дослідження. Це повинно включати відповідальність за:

- Правову базу;
- Структуру кваліфікаційних рівнів;
- Вимоги щодо гарантування якості;
- Умови визнання закордонних кваліфікацій;
- Інформування про надання вищої освіти.

10. При розробці або внесенні змін до нормативно-правової бази у відповідності до Конституції та законодавчої практики кожної країни, органи державної влади повинні консультуватися з вищими навчальними закладами та їх структурними підрозділами, дослідницькими інститутами та органами, студентськими та викладацькими організаціями та іншими зацікавленими сторонами.

11. Органи державної влади повинні визначити кваліфікаційні рівні та структуру системи вищої освіти, за які вони несуть відповідальність відповідно до міжнародних стандартів, і зобов'язань щодо Європейського простору вищої освіти. Суспільне визнання і фінансування вищих навчальних закладів і програм можуть залежати від їх відповідності національній системі освіти.

12. Важливість забезпечення якості, яка є спільною відповідальністю органів державної влади та вищих освітніх установ, зростає із збільшенням ступеня інституційної автономії. Органи державної влади повинні встановити механізм економічно ефективного адміністрування якості як основного механізму регулювання системи вищої освіти, який базується на довірі, враховує внутрішній процес розвитку якості, дозволяє самостійне прийняття рішень, а також а дотримання усталених принципів.

13. Уникаючи обтяжливих адміністративних процедур і прагнучи досягти більшої прозорості, органи державної влади повинні встановити вимоги щодо надання точної, об'єктивної і оновленої інформації про вищу освіту, у тому числі за кордоном. Така інформація повинна відповідати потребам учнів та інших зацікавлених сторін, зокрема тих, хто прагне навчатись за кордоном, а також допомагати зробити усвідомлений вибір на всіх етапах, від моменту вступу у вищий навчальний заклад до отримання першої роботи.

Відповідальність за забезпечення рівних можливостей доступу до вищої освіти

14. Органи державної влади повинні взяти на себе основну відповідальність за забезпечення всіх кваліфікованих кандидатів ефективними рівними можливостями для доступу і завершення вищої освіти, незалежно від їх соціального і економічного стану. Зокрема, органи державної влади повинні прагнути до створення ефективних можливостей доступу до та завершення повної вищої освіти для членів малозабезпечених і недостатньо представлених груп населення. Рівні можливості повинні поширюватися на всі аспекти вищої освіти, в тому числі на отримання міжнародного досвіду через академічну мобільність студентів та викладачів.

Відповідальність за наукові дослідження

15. Органи влади повинні прагнути до того, щоб фундаментальні дослідження залишалися суспільним благом, зокрема шляхом забезпечення належного фінансування фундаментальних наукових досліджень, шляхом розробки та контролю за впровадженням кодексів етичної поведінки у наукових дослідженнях і в цілях запобігання неправомірного використання результатів наукових досліджень. Органи державної влади повинні забезпечити широкий доступ громадськості до результатів наукових досліджень, на які не поширюються обмеження авторським правом, а також забезпечити, щоб авторські права надавались та реалізовувались належним чином.

Суспільна відповідальність за фінансування і надання вищої освіти і проведення наукових досліджень

16. Органи державної влади повинні визнати, що вища освіта і наукові дослідження є стратегічними інвестиціями, основним джерелом фінансування яких є держава. Тому вони повинні забезпечити значне фінансування вищої освіти і наукових досліджень.

17. Органи державної влади повинні також створювати правові та політичні основи вищим навчальним закладам та їх співробітникам для отримання додаткового фінансування з інших джерел, у тому числі з приватного сектору. Органи державної влади повинні розглядати такі кошти як додаткові джерела надходжень, а не як заміну державного фінансування.

18. Органи державної влади повинні відповідно до усталеної у країні практики сприяти наданню вищої освіти і проведенню наукових досліджень у державних інституціях та органах. Їх повноваження у цій сфері не повинні перешкоджати організаціям, органам та окремим особам створювати вищі навчальні заклади та науково-дослідні інститути і підрозділи у правових та політичних рамках, встановлених органами державної влади.

Інструменти здійснення державної відповідальності

19. Органи державної влади здійснюють свої повноваження у сфері вищої освіти і наукових досліджень завдяки різним механізмам, в тому числі законодавства, фінансування, державної політики, програм і проектів, загального сприяння ініціативам інституцій, студентів та викладачів. У своєму виборі механізмів органи державної влади повинні уникати наскільки це можливо надмірно містких, дорогих і тривалих адміністративних процедур.

20. При виборі механізмів здійснення повноважень органи державної влади повинні поважати принцип автономії вищих навчальних закладів, а також розуміти, що фінансування, мотивація і стимулювання розвитку вищої освіти і наукових досліджень є настільки ж важливою складовою державної відповідальності, як і регулювання та контроль.